

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TUVA DESTANLARINDA MADDİ KÜLTÜR

Dicle DEMİRBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2017

©2017-Dicle DEMİRBAŞ

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TUVA DESTANLARINDA MADDİ KÜLTÜR

MATERIAL CULTURE IN TUVA EPOS

Hazırlayan
Dicle DEMİRBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

KIRŞEHİR-2017

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Dicle DEMİRBAŞ tarafından hazırlanan “*Tuva Destanlarında Maddi Kültür*” adlı tez çalışması *12/06/2017* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Üye Doç. Dr. M. Fatih KANTER

Üye Yrd. Doç. Dr. Cavit GÜZEL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2017

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2017

Dicle DEMİRBAŞ

ÖZET

TUVA DESTANLARINDA MADDİ KÜLTÜR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Dicle DEMİRBAŞ

Danışman: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

2017– xii+292

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Doç. Dr. M. Fatih KANTER

Yrd. Doç. Dr. Cavit GÜZEL

Sözlü kültür ürünlerinden olan destanlar, oluştukları toplum ile ilgili önemli izler taşımaktadır. Özellikle kahramanlık destanlarında, olayın merkezinde bulunan kahraman ve kahramanlıkları ile birlikte bulunduğu çevre, koşullar, günlük yaşamı gibi konulara da değinilmektedir. İşte bu noktada insanların yaşantısı, kullandıkları eşyalar, hayat görüşleri, sosyal ve ekonomik durumlarını yansıtan maddi ve manevi kültür unsurları devreye girer.

Güneyinde Moğolistan, kuzeyinde Krosnoyarks ve Hakas Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti ve batısında Altay Özerk Cumhuriyeti bulunan Tuvalar, çok zengin bir sözlü geleneğe sahiptir. Bu sözlü gelenek içerisinde kahramanlık destanlarının ayrı bir yeri vardır. Tuvaların inanışlarını, gelenek ve göreneklerini, sosyal hayatını ve geçmişte vermiş oldukları mücadeleleri efsanevi bir hava içerisinde veren çok sayıda destanları mevcuttur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuva destanları incelenmeye ve yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Bu destanların önemli bir kısmı da Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.

Bu çalışma ile Metin Ergun-Mehmet Aça, Ekrem Arıkoğlu-Buyan Borbaanay ve Salih Mehmet Arçın tarafından, Tuvaca ve Türkiye Türkçesi çevirileriyle birlikte yayımlanmış olan toplam on yedi destan (*Alday-Buuçu*, *Boktu-Kiriş*, *Bora-Şeeley*, *Kangıvay-Mergen (2)*, *Aldın-Çaagay (2)*, *Aldın-Kurgulday*, *Erelzey-Mergen*, *Haragalzay-Mergen Alkışlar*, *Han-Şilgi Attıg Han-Hülük*, *Arı-Haan*, *Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge*, *Şöğün Bora Attıg Şöğün-Köögün*, *Möгаа Şagaan-Toolay*, *Tanaa-Herel*, *Ton-Aralçın Haan*, *Bayan-Toolay*, *Haan Tögöldür*) maddi kültür unsurları bakımından incelenerek eşyanın insan hayatındaki yeri tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çadır, Eşya, Maddi Kültür, Ok-Yay, Tuva.

ABSTRACT

MATERIAL CULTURE IN TUVA EPOS

M. Sc. Thesis

Preparer: Dicle DEMİRBAŞ

Advisor: Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

2017- xii+292

Ahi Evran University, Institute Of Social Sciences

Turkish Language and Literature Department

Jury

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ

Assoc. Prof. Dr. M. Fatih KANTER

Asst. Prof. Dr. Cavit GÜZEL

As a product of oral culture, epics bear crucial traces of a society which they originate from. Not only the protagonists but also the environment, circumstances and everyday life are mentioned in heroic sagas in particular. Thereby debouch material and non-material cultural elements such as people's living, the things they use, their Weltanschauung and socio-economic status.

The Tuvans who border Mongolia to the south, Krasnoyarsk and the Republic of Khakassia to the north, the Republic of Buryatia to the east and the Altai Republic to the west have a highly rich oral tradition. Heroic sagas have a special place in their oral tradition. There are a great number of epics/sagas which legendarily reflect the beliefs, traditions, customs, social life and previous struggles of the Tuvan people. Tuvan sagas have been construed and written down since the second half of the 19. century. A good part of these sagas have been translated and published in Turkish.

This study incorporates an analysis of material cultural elements and the place of wares in human life by examining 17 sagas (*Alday-Buuçu*, *Boktu-Kiriş*, *Bora-Şeeley*, *Kangıvay-Mergen (2)*, *Aldın-Çaagay (2)*, *Aldın-Kurgulday*, *Erelzey-Mergen*, *Haragalzay-Mergen Alkışlar*, *Han-Şilgi Attıg*, *Han-Hülük*, *Arı-Haan*, *Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge*, *Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün*, *Möгаа Şagaan-Toolay*, *Tanaa-Herel*, *Ton-Aralçın Haan*, *Bayan-Toolay*, *Haan Tögöldür*) published in Tuvan and Turkish languages by Metin Ergun-Mehmet Aça, Ekrem Arıkoğlu-Buyan Borbaanay and Salih Mehmet Arçın.

Key Words: Tent, Object, Material Culture, Arrow-Bow, Tuva.

ÖN SÖZ

Destanlar, toplumların inanışlarını, gelenek ve göreneklerini, sosyal hayatını, insanların birbirleriyle olan mücadelelerini ve günlük hayata ilişkin birtakım unsurları içerir. Destanların pek çok unsuru bünyesinde barındırması, araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve destanlar üzerine çeşitli yayınlar, yüksek lisans tezleri yapılmış, makaleler hazırlanmıştır. Fakat destanlar üzerine yapılan çalışmalar arasında destanın yaratıldığı toplum ile ilgili pek çok ipucu veren maddi kültür unsurları göz ardı edilmiştir.

Maddi kültür unsurları, destan kahramanlarının serüvenleri anlatılırken, onların gerek günlük yaşamlarında gerek rakipleriyle olan mücadeleleri sırasında gerekse avları sırasında kullandığı eşya, âlet ve yapılardan oluşmaktadır. Kullanılan bu eşyalar toplumun yaşayış şekli, sosyal ve ekonomik durumları hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

YÖK Ulusal Tez Merkezinde maddi kültürle bağlantılı yedi adet tez listelenmektedir. Çalışılan bu tezlerde özellikle divanlar üzerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar; *“Yahya Bey Divanı’nda Maddi Kültür Unsurları”*, *“Nabi Divanı’nda Maddi Kültür”*, *“Bektaşî Velâyetnâmelerinde Maddi Kültür”*, *“Baki Divanı’nda Maddi Kültür”*, *“Hayreti Divanı’nda Maddi Kültür Unsurları”*, *“Tacizade Cafer Çelebi’nin Divanı’nda Maddi Kültür”*, *“Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Şiirlerinde Maddi Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları”* şeklindedir.

Halk edebiyatı alanında özellikle destanlar ile ilgili olarak maddi kültür unsurları üzerine kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmasından hareketle bu çalışmada, Metin Ergun-Mehmet Aça tarafından iki cilt olarak yayımlanan Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan toplam 10 destan, Ekrem Arıkoğlu ve Buyan Borbaanay tarafından hazırlanan Tuva Destanları adlı kitapta yer alan 6 destan ile Salih Mehmet Arçın tarafından hazırlanan Tuvaca Bir Destan: Haan Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin) yüksek lisans tezi içerisinde yer alan 1 destan metni incelenerek maddi kültür unsurları tespit edilip, eşyanın Tuvalıların yaşantısındaki yeri ortaya konmuştur.

“Tuva Destanlarında Maddi Kültür” başlığını taşıyan çalışmamız özet, ön söz, içindekiler, kısaltmalar, giriş, iki bölüm, sonuç, kaynakça ve destan özetlerinden oluşmaktadır.

Çalışmamızın *Giriş Bölümü’*nde genel hatlarıyla maddi kültür ve destan hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın *“Araştırma Sahası ve İncelenen Destan Metinlerinin Tanıtılması”*

adını taşıyan birinci bölümü iki başlık altında incelenmiştir. Bölümün “*Tuva Sahası ve Tuvalılar*” adını taşıyan ilk bölümünde Tuva sahası hakkında detaylı bilgiler verildikten sonra, Tuvalıların dilleri, ekonomileri, dini inanışları gibi konulara değinilmiştir. Bölümün “*Tuva Destanları*” başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise Tuva sahası destanlarının adlandırılması, destancılık geleneği, destanların biçimsel özellikleri ve destancıları gibi konulara değinilmiştir. Daha sonra, çalışmamız sırasında incelediğimiz Tuva destanları ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın “*Tuva Destanlarında Maddi Kültür*” başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise “Barınak ve Konutlar ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Beslenme ve Temizlik ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Giyim-Kuşam ve Süslenme ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Savaş Âletleri ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “El Sanatları ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Madenler ve Kıymetli Eşyalar ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Müzik Âletleri (Çalgılar) ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Kitap ve Yazı ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Hayvanlar ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Mutfak ile İlgili Maddi Kültür Unsurları”, “Sihirli ve Olağanüstü Maddi Kültür Unsurları” ve “Diğer Maddi Kültür Unsurları” olmak üzere 12 ana başlık incelenmiştir. Daha sonra kendi içerisinde alt başlıklara ayrılan 12 ana başlık altında, destanlar içerisinde yer alan maddi kültür unsurları örneklenerek açıklanmıştır.

Çalışmamızın “*Sonuç*” bölümünde 12 başlık altında incelenen maddi kültür unsurlarının genel bir değerlendirmesi yapılarak, eşyanın toplum hayatındaki yeri vurgulanmıştır.

“*Kaynakça*” başlığı altında çalışmamız sırasında incelediğimiz destanlar ile yararlandığımız kaynakların listesi alfabetik olarak verilmiş, “*Destan Özetleri*” başlığı altında ise 4 kaynaktan okuduğumuz 15 destan metninin (Toplamda 17 destan vardır fakat Kangıvay-Mergen ve Aldın-Çaagay destanı iki farklı kaynaktan yer aldığı ve önemli farklılıkların olmadığı görüldüğü için özetleri eklenmemiştir) özetleri eşyalar ön planda tutularak verilmiştir.

Çalışmamızın hazırlanması aşamasında kaynaklarından ve değerli bilgilerinden her daim istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Salahaddin Bekki’ye teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: ARAŞTIRMA SAHASI VE İNCELENEN DESTAN METİNLERİNİN TANITILMASI	4
I.1. TUVA SAHASI VE TUVALILAR.....	4
I.2. TUVA DESTANLARI	6
BÖLÜM II: TUVA DESTANLARINDA MADDİ KÜLTÜR	11
II.1. BARINAK VE KONUTLAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI.12	
II.1.1. Barmaklar	12
II.1.1.1. Mağara	12
II.1.1.2. Otağ.....	15
II.1.1.3. Çadır-Yurt	20
II.1.1.4. Saray.....	25
II.1.1.5. Tapınak	28
II.1.1.6. Ev.....	29
II.1.1.7. Köşk.....	30
II.1.1.8. Yuva	31
II.1.2 Barınaklarda Kullanılan Eşyalar	32
II.1.2.1. Masa	32
II.1.2.2. Sandık.....	35
II.1.2.3. Yorgan-Yastık-Yatak-Döşek-Beşik-Minder	38
II.1.2.4. Halı-Paspas-Şilte-Kilim	45
II.1.2.5. Taht	47
II.1.2.6. Kandil-Lamba-Çıra	48
II.1.2.7. Tünlük.....	50
II.1.2.8. Dolap	50

II.1.2.9. Ayna	51
II.2. BESLENME VE TEMİZLİK İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	51
II.2.1. Beslenme	52
II.2.1.1. Yiyecekler.....	52
II.2.1.1.1. Et-Ciğer	52
II.2.1.1.2. Börek-Çörek-Tatlı-Üzüm-Şeker-Lokma	55
II.2.1.1.3. Yemiş-Meyve-Çilek	58
II.2.1.1.4. Buğday Kavurgası	58
II.2.1.1.5. Çorba-Aş.....	59
II.2.1.1.6. Kaymak.....	60
II.2.1.2. İçecekler	60
II.2.1.2.1. Rakı-Kımız-İçki.....	60
II.2.1.2.2. Çay	64
II.2.1.2.3. Süt-Ayran-Yoğurt Suyu-Çökelek	65
II.2.1.2.4. Sarı Su-Kara Su.....	68
II.2.1.3 Keyif Verici Maddeler	70
II.2.1.3.1. Tütün-Sigara.....	70
II.2.2. Temizlik	71
II.3. GİYİM-KUŞAM VE SÜSLENME İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	73
II.3.1. Giyim	73
II.3.1.1. Üste Giyilenler	73
II.3.1.1.1. Elbise-Don.....	73
II.3.1.1.2. Etek	78
II.3.1.1.3. Kispet.....	79
II.3.1.1.4. Kepenek-Kürk-Palto-Gocuk.....	82
II.3.1.1.5. Yelek	86
II.3.1.1.6. Pantolon	86
II.3.1.2. Başa Giyilenler	86
II.3.1.2.1. Börk-Şapka-Eşarp.....	86
II.3.1.3. Ayağa Giyilenler	91
II.3.1.3.1. Edik.....	91
II.3.1.3.2. Çizme	92
II.3.2. Aksesuar	94

II.3.2.1. Saç Bağı.....	94
II.3.2.2. Yüzük	94
II.3.2.3. Bileklik-Bilezik.....	95
II.3.2.4. Küpe	96
II.3.2.5. Çanta	96
II.3.2.6. Kemer	96
II.4. SAVAŞ ÂLETLERİ İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI.....	99
II.4.1. Ok-Yay.....	99
II.4.2. Kılıç.....	112
II.4.3. Kamçı.....	115
II.4.4. Dürbün.....	118
II.4.5. Pala	123
II.4.6. Bıçak-Çakı-Keski	123
II.4.7. Kurşun-Silah-Kara Demir	126
II.4.8. Sopa-Asa.....	128
II.4.9. Sadak	129
II.5. EL SANATLARI İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	130
II.6. MADENLER VE KIYMETLİ EŞYALAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	138
II.6.1. Altın-Altının Kullanıldığı Eşyalar	138
II.6.2. Gümüş-Gümüşün Kullanıldığı Eşyalar	147
II.6.3. Demirin Kullanıldığı Eşyalar.....	151
II.6.4. Bakırın Kullanıldığı Eşyalar.....	155
II.6.5. Çeliğin Kullanıldığı Eşyalar.....	156
II.6.6. Tuncun Kullanıldığı Eşyalar.....	157
II.6.7. Kıymetli Eşyalar.....	158
II.7. MÜZİK ÂLETLERİ (ÇALGILAR) İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	162
II.7.1. Büree-Büşküür	162
II.7.2. İgil.....	163
II.7.3. Kengirge	163
II.8. KİTAP VE YAZI İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	164
II.8.1. Kitap	164
II.8.2. Yazı-Mektup.....	168

II.9. HAYVANLAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	170
II.9.1. Eyer.....	171
II.9.2. Yular-Dizgin-Gem.....	174
II.9.3. Üzengi-Kuskun-Göğüslük-Ağızlık.....	178
II.9.4. Kolan.....	180
II.9.5. Kamçı.....	182
II.9.6. Çakı-Direk-At Direği	183
II.9.7. Keçe	187
II.9.8. Köstek-Bukağı.....	189
II.9.9. Çul-Heybe-Tulum	190
II.9.10. Yalak.....	192
II.9.11. İp-Urgan-Sicim-Kement-Kendir	192
II.10. MUTFAK İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	196
II.10.1. Kazan-Tencere	196
II.10.2. Çaydanlık.....	199
II.10.3. Tabak-Kap-Kacak.....	200
II.10.4. Kâse-Sahan-Kadeh-Çanak-Fincan	202
II.10.5. Tulum-Torba-Kova-Küp-Testi-Fıçı-Matara	206
II.10.6. Bez-Tutkaç-Tutacak-Silgi	210
II.10.7. Şiş.....	211
II.10.8. Bıçak	211
II.11. SİHIRLİ-OLAĞANÜSTÜ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI	213
II.11.1. Çuvaldız.....	213
II.11.2. Yada Taşı.....	214
II.11.3. Şal-Bez-Örtü.....	215
II.11.4. Süzgeç-Kepçe.....	217
II.11.5. İp	218
II.11.6. Bilezik-Yüzük	219
II.11.7. Şifalı-Sihirli-Zehirli Otlar	221
II.12. DİĞER MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI.....	231
II.12.1. İp-Sicim-Kendir-Kement	231
II.12.2. Kazık-Kazma-Balta.....	232
II.12.3. Pipo-Ağızlık-Tabaka-Tütün Kesesi	235

II.12.4. Eğe	237
II.12.5. Araba	238
II.12.6. Satranç	239
II.12.7. Kutu	240
II.12.8. Köprü-Sur	241
SONUÇ	243
KAYNAKÇA	248
DESTAN ÖZETLERİ	251
ALDAY-BUUÇU DESTANI	251
BOKTU-KİRİŞ, BORA-ŞEELEY DESTANI	253
KANGIVAY-MERGEN DESTANI	259
ALDIN-ÇAAGAY DESTANI	261
ALDIN-KURGULDAY	263
ERELZEY-MERGEN, HARAGALZAY-MERGEN ALKIŞLAR	264
HAN-ŞİLGİ ATTIG HAN-HÜLÜK DESTANI	266
ARI-HAAN DESTANI	268
ARZILAN KARA ATTIG ÇEÇEN KARA MÖGE DESTANI	271
ŞÖÖGÜN BORA ATTIG ŞÖÖGÜN-KÖÖGÜN DESTANI	274
MÖGA ŞAGAAN-TOOLAY	277
TANAA-HEREL DESTANI	281
TON ARALÇIN HAAN DESTANI	284
BAYAN-TOOLAY DESTANI	287
HAAN-TÖGÜLDÜR DESTANI	290
ÖZGEÇMİŞ	292

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda verilmiştir.

ABD	:Alday-Buuçu Destanı
AÇD	:Aldın-Çaagay Destanı
AHD	:Arı-Haan Destanı
AKAÇKMD	:Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge Destanı
AKD	:Aldın-Kurgulday Destanı
BKBŞD	:Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley Destanı
BTD	:Bayan-Toolay Destanı
EMHMAD	:Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar Destanı
HŞAHHD	:Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı
HTD	:Haan-Tögüldür Destanı
KMD	:Kangıvay-Mergen Destanı
MŞTD	:Mögaa Şagaan-Toolay Destanı
ŞBŞAŞK	:Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün Destanı
TAHD	:Ton-Aralçın Haan Destanı
THD	:Tanaa-Herel Destanı

GİRİŞ

Maddi kültür, eşya, giyim-kuşam, yapılar ve el sanatları gibi unsurları karşılayan genel bir kavramdır ve halkın yaratması olan hemen hemen tüm sözlü veya yazılı ürünlerde kendini gösterir. Maddi kültür unsurları, bir toplumun tahlilinde önemli bir yere sahiptir ve halkın yaşantısı, el becerisi, inanışları ve ekonomisi gibi birçok konu hakkında bilgi vermektedir.

Türk kültüründe maddi kültür unsurları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri Henry Glassie tarafından hazırlanan “*Traditional Turkish Folk Art Today*” adlı kitaptır. Türkçesi “*Günümüzde Geleneksel Türk Sanatı*” olan eser Türkçeye çevrilmemiştir fakat Özkul Çobanoğlu, Glassie ve bu eserini bir makale ile tanıtmıştır. Bu makaleye göre eser, giriş, 4 bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Eser çok sayıda fotoğraf, harita, tablo ve çizim ile desteklenmiştir. Çalışmanın 4 bölümünde 4 farklı şehrin sanatları ve bu sanatlarla ilgilenen kişiler ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışma barındırdığı bilgiler yönüyle maddi kültürü yansıması açısından kapsamlı bir eser olarak değerlendirilmektedir. (Çobanoğlu, 1994: 12-13)

Süheyla Sarıtaş, Glassie'nin maddi kültür hakkındaki düşüncelerini şu şekilde aktarır: “*Henry Glassie maddi kültürün kültürle ortaya çıkan materyal olduğunu belirterek, maddi kültürü dünyada emekle ortaya çıkan içsel bir zekâ olarak tanımlar. Glassie'ye göre maddelerle başlama zorunluluğuna rağmen, maddelerle bitme zorunluluğu olmayan maddi kültür, insan düşünce ve hareketlerini anlamak için nesnelere kullanır.*”(Sarıtaş, 2007: 1122)

Eşyalar, toplum ile ilgili birçok ipucu sunar. Yaşanan dünyanın bir parçası olan ürün veya objeler onu yaratanın amacını ve niyetini kapsamaktadır. Maddi kültür genel olarak, objenin kendisi, objenin ortaya çıkış süreci ve onu ortaya çıkaran halk olmak üzere üç önemli açıdan değerlendirilmektedir. (Sarıtaş, 2007: 1122)

Maddi kültürün algılanış biçimi diğer kültürel ürünlere göre farklılık göstermektedir. Maddi kültür unsuru olan eşya / objenin malzemesi, yapısı, kim tarafından nasıl yapıldığı ile ilgili sorular önceliklidir. (Sarıtaş, 2007: 1122-1123)

Maddi kültür unsurları çoklukla sözlü kültür ortamlarında karşımıza çıkan unsurlardır. Bu sözlü kültür unsurlarından en hacimli ve önemlisi sayılabilecek olanları da destanlardır.

Olağanüstü kahramanlık anlatıları olan destanlar ile ilgili pek çok tanım yapılmıştır.

Bu tanımlardan ilki Öcal Oğuz'a aittir. Bir makalesinde destan kelimesinin halk edebiyatı içinde hem anonim ürünler olan olağanüstü kahramanlık anlatları hem de bu anlatılardan sonra ortaya çıkan 'halk hikâyeleri' karşılığında kullanıldığı gibi, âşık şiirinde heceyle söylenen bir şiir türünün adı olarak da söylendiğine değinen Oğuz, daha sonra epope ve epik terimleri hakkında bilgi verir. Makalenin sonunda ise değindiği tüm tanımlamalardan yola çıkarak genel bir destan tanımı yapar: Destan, "*İlkel ve popüler bir anlatı çevresinin içinde doğan, gerçek veya kurmaca olağanüstü ve mitolojik kahramanların maceralarını şiir veya şarkı diliyle ve çoğu zaman bir müzik âleti eşliğinde anlatan, anonim olan veya unutulmuş bir şair tarafından yaratılan, fakat, şairin maceranın içinde duygu veya eylem olarak yer almadığı 'edebiyat eseri' olarak karşımıza çıkmaktadır.*" (Oğuz, 2004: 5-6)

Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kobuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren destanların teşekkülü için bir 'yaratma zemini' ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması gerektiğini belirten Şükrü Elçin ise destan tanımını şu şekilde yapar: "*Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan, efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsüllerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsüller zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan 'Kahraman Bilge' şahsiyetlerin menkabevi ve hakiki hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir.*" (Elçin, 2004: 72)

Genel Türk destanları içerisinde içerik olarak farklılık arzeden Tuva destanları, arkaik özellikler taşımalarından dolayı arkaik destan olarak isimlendirilmektedir. Mehmet Aça arkaik destanları şu şekilde tanımlar:

"Anadolu sahası folklor araştırmalarında daha çok 'kozmogonik destan, mitolojik destan, eski destan, Şamanizm kökenli destan, metafizik destan, mitik efsane, efsane ve masal, diğer bazı Türk bölgelerinde ise köne epos, arkaik epos, arhaikalık epos, miiftik batırdık kööne epos, batırdık arhaikalık epos, ertegilik epos, kahramandık köne epos, ecelgi cır, anız, bogatırskaya skazka, batırlık ertegi' gibi çeşitli adlar altında ele alınan kahramanlık içerikli olağanüstü-fantastik anlatmalar, arkakik Türk topluluğunun dünya görüşü ile çoklukla mitolojik bir karaktere sahip olan alpların olağanüstü göksel güçlere, vahşi hayvanlara, ülkelerini işgal edip halklarını esir eden dış düşmanlara ve kendi halklarına zulmeden hanlara karşı yürüttükleri mücadeleleri hikaye etmektedirler. Avcı-mergenlerin maceraları da bu arkaik metinler içinde önemli bir yer işgal etmektedir." (Aça,2000: 12)

Salahaddin Bekki tarafından yapılan arkaik destan tanımı ise şu şekildedir:

“Kahramanları mitik güçlere sahip olan; olayları üç boyutlu (yer altı, yeryüzü ve gökyüzü) bir dünya anlayışı çerçevesinde cereyan eden; kahramanlık karakteri ağır basan; mit ile klasik anlamda epos (kahramanlık destanı) arasında yer alan manzum veya mensur metinlerdir.” (Bekki, 2014: 314)

BÖLÜM I: ARAŞTIRMA SAHASI VE İNCELENEN DESTAN METİNLERİNİN TANITILMASI

I.1. TUVA SAHASI VE TUVALILAR

16. yüzyılda Sibiry Coğrafi adı Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi ırmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan saha için kullanılmıştır. Sibiry'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde, eski Türk yurduna yakın bölgede Ob-Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boylarına da genel olarak Sibiry Türkleri denilse de özel olarak Altay Türkleri de denilmektedir. Sibiry Türklerinin günümüzdeki toplam sayısı 1,5-1,9 milyon civarındadır ve nüfus yoğunluklarına göre, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boyları ve Sibiry Tatarları ile Sibiry Buharalıları olarak ayrılırlar. (Derman, 2016: 17)

Çalışmamızın konusunu oluşturan ve Sibiry Türkleri içerisinde nüfus yoğunluğu bakımından ikinci sırada yer alan Tuva hakkında çeşitli kaynaklardan edindiğimiz bilgiler şu şekildedir:

Çin'in Su sülalesi kayıtlarına göre Tuva veya Tuba adıyla anılan Tuvalar, Kırgızların doğusunda, Baykal gölünün güneyinde ve Uygurların kuzeyinde yaşamaktadırlar. Tuvalar Sayan dağlarının geniş vadilerine, Baykal gölünün güneyine ve güneyde Tannu-Ola'ya yerleşmişlerdir. Günümüzde de Tuvaların yerleşim yerleri eskisinden pek farklı değildir ve buraya Tannu-Tuva denilmektedir. (Derman, 2016: 22)

Bugünkü Tuva topraklarına, Türkler 5. yüzyılda gelmiştir. 8. yüzyılda bölgenin hâkimi Kırgız Türkleri olmuştur. Dolayısıyla, Türk tarihinin bu dönemlerine ilişkin bilgilerin, Tuva Türkleri için de geçerli olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden olsa gerek Tuvalar Göktürk Kitabeleri'nin varisi sayılmaktadır. (Derman, 2016: 23)

Cengiz Han, 1207'de Tuvaları kendi idaresi altına almıştır. Moğol hâkimiyeti, Tuva'daki Türk kültürünü neredeyse yok etmiştir. Daha sonra Batı Moğol hakanlıkları, Cangarlar ve 1757'den sonra Mançuların hâkimiyeti altında kalan Tuva Türkleri, daha sonra Çin hâkimiyetine geçmiştir. Tuva halkı, nüfusunun azlığına bakmayarak, 1911'de Çin'de Sun Yat Sen liderliğinde yapılan ihtilali fırsat bilerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat bu bağımsızlık uzun ömürlü olmamış ve 3 yıldan sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. (Derman, 2016: 23)

Rusya'daki Bolşevik ihtilalinden sonra ise komünistlerin tesiri ile 1921'de Tannu-Tuva Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Tuvalar bu cumhuriyetle 1944 yılına kadar yarı

bağımsız olarak kalmıştır. 1991’de SSCB’nin dağılmasından bu yana Tuva, Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir. Günümüzde Ötüken ve dolayına, Ötüken tayga bölgesine en yakın Türk topluluğu Tuva Türkleridir. (Derman, 2016: 23)

Yenisey’in aşağı mecrasındaki Tuva’yı güneyde Sibiryaya, batıda Sayan, Altay, Tannu-Ola, Sangilen ve Doğu Tuva dağları çevreler. Kuzeyinde Krasnoyarsk Kray’ı kuzeybatısında ise aynı kraya bağlı Hakas Cumhuriyeti batısında Altay Krayı ve buna bağlı Gorno-Altay Cumhuriyetinin güneyinde Moğol Cumhuriyeti ve doğusunda Buryat Cumhuriyeti bulunmaktadır. Başkenti Kızıl olup, belli başlı Turan ve Ersin adlı iki şehir de mevcuttur. 2010 nüfus sayımına göre Tuva’nın nüfusu 313.940’dır. Tuvalıların %82’si kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. (Derman, 2016: 24)

Yüzölçümü 171.300 km² olan Tuva yönetim olarak 11 yönetim bölgesine (rayon) ayrılmıştır. Esas olarak dağlık bir bölge olan Tuva’da ortalama yükseklik 2500 metredir. (Ölmez, 1996: 10)

Dağlık olması nedeniyle hayvancılık ve yem bitkiciliği gelişmiştir. Ayrıca bu ülkede sağlık açısından oldukça yararlı çamur kaplıcaları vardır. Kışları çok sert karasal iklim özelliğindedir. Halk, çobanlık, avcılık, balıkçılık ve tarım ile uğraşır. Yaz aylarında yurt denen çadırlarda yaylacılık yapılmaktadır. (Gedikli, 2013: 36)

Ekonomisi esasta köy ekonomisine dayanır ve başlıca besicilik yapılıdır. Koyun (1 milyonun üzerinde), sığır ve domuz gibi hayvanların dışında at, deve ve Ren geyiği beslenir. Ülkenin ormanlık olması kürk hayvanlarının avlanması için gayet uygundur. Az miktarda tarım yapılıdır, buğday ve arpa yetiştirilir. Yer altı zenginlikleri yönünden mühim bir cumhuriyet olup, başlıca asbest, kobalt, nikel, bakır, civa, çinko, kurşun, demir, taş kömürü ve maden tuzu çıkarılır. Kızıl’da ağaç, deri ve gıda sanayileri mevcuttur. (Devlet, 1997: 43)

Tuva Türkleri başlangıçta kendi milli alfabeleri olan Orhun alfabetini kullanmışlardır. Sonra din tesiri ile Moğolların vasıtasıyla geçen Uygur Türklerinin de kullandığı Sogd alfabesi kullanılmıştır. Tuva Cumhuriyeti 28 Haziran 1930 tarihinde Latin alfabetine geçmiştir. 8 Temmuz 1941 tarihinde “devrimci kültürü” geliştirebilmek ve SSCB’nin halkların sosyalist kültürüne yakınlaştırmak, Tuva milli alfabetini ve edebi dilini yeni yüksek seviyeye çıkarmak ve işçi kitlelerini Marksizm ve Leninizm bilgileriyle en yüksek şekilde donatmak” bahanesiyle Latin alfabesi yerine Rusların kullandığı Kiril

alfabesi getirilmiştir. (Derman, 2016: 23-24)

Tuvaların dini durumları ile ilgili ise Orhan Gedikli şu bilgileri vermektedir: “Diğer Sibiryaya toplulukları gibi çift dinlidirler. Tuvalılar daha çok Budist ve Şamanisttirler. Şamanizm, Tuva Türklerinin tarihi dinleridir ve halen korumaktadırlar. Bugün Türk dünyasında Budizm’i resmi din olarak tanıyan tek Türk topluluğu Tuvalılardır. Tuva Budizm’i Tibet Lamaizmi’ne benzer. Tibet Lamaistleri gibi Tuva Budistleri de Dalaylama’yı tanrının yeryüzüne gönderdiği olağanüstü güçlere sahip birisi olarak görürler. Bu inanç sisteminde küçük yaşta tapınaklara alınan erkek çocuklar yetiştirilir ve birer lama olurlar. Lama olduktan sonra tapınaklardan ayrılır ve öğrendiklerini halka anlatırlar. Yalnızca erkekler Lama olabilir. Lamaizm Tuva’ya XVII. Yüzyılda girmiştir.” (Gedikli, 2013: 37-38)

Tuvalıların müzik kültürüne bakıldığında gırtlaktan şarkı söyleme geleneğinin yaygın olduğu görülür. Bu müzik türünde tabiattaki canlıların sesi gırtlaktan çıkarılan ezgilerle taklit edilir. Tuvalıların el sanatlarına bakıldığında ise geleneksel olarak taşı yontarak yapılan küçük heykelciklerin önemli bir yeri olduğu görülür. Yine taşı yontarak satranç takımları, çeşitli hediyelik eşyalar da yapılmaktadır. (Arıkoğlu, 2013: 4)

I.2. TUVA DESTANLARI

Destanlar, sözlü geleneğe dayanan ve insanların, toplumların geçmişte yaşadığı önemli olayları, kahramanların mücadelelerini, toplumun sevinçlerini, acılarını, yenilgilerini, göçlerini kimi zaman edebi dille aktaran anlatımlardır. Yine destanlar, insanların insana, doğaya ve eşyaya bakış açısını ve onlara yükledikleri anlamı, hayatlarındaki yeri ve önemini aktarması açısından da önemlidir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Tuva Türkleri de geçmişte yaşadıkları iyi-kötü olayları, kahramanlıklarını, sevinçlerini-üzüntülerini kahramanlık destanları ile dile getirmişlerdir. Tuva sözlü edebiyat geleneğinde kahramanlık destanları, gelenek ve görenekleri, inançları, çalışırken edinilen tecrübe ve bilgiyi, toplum hayatıyla ilgili tarihi olguları ve düşünceleri, aydınlık bir gelecek için istek ve arzuları nesilden nesile aktarma rolünü üstlenir. Bundan dolayı kahramanlık destanlarının eğitim ve terbiye açısından önemi büyüktür. (Çetintaş, 2008: 111)

Tuva’nın, Sovyetler Birliği’ne katılmasıyla birlikte “Tıva Dil, Edebiyat, Tarih ve Bilim Araştırma Enstitüsü” kurulmuş ve çeşitli bölgelerden derlemeler yapılarak çeşitli folklor metinleri derlenmiştir. Yine bu enstitüde Tıva Türkçesiyle derlenmiş çok sayıda

atasözü, bilmece, ır, masal, kahramanlık destanı metni bulunmaktadır. (Ergun, Aça. 2004: 17)

Zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Tuva Türklerinin sözlü geleneği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren V. Radlof, G. N. Potanin, N. F. Katanov, F. Ya. Kon gibi isimlerce araştırılıp incelenmeye başlanmıştır. (Ergun, Aça, 2004: 11)

Tuva destanları üzerine en kapsamlı çalışmaları yapan ise L. V. Grebnev'dir. Grebnev'in 1960'ta kaleme aldığı "*Tuvinskiy Geroişeskiy Epos*" adlı çalışması Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği hakkında bilgiler içermektedir. Bunun dışında V. M. Jirmunskiy, Y. M. Meletinskiy, B.N. Putilov, İ. V. Puhov, V. E. Maynogaşeva ve Potapov gibi araştırmacılar da Güney Sibiry toplulukları ile ilgili yaptıkları araştırmaların dışında Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerinde durmuşlardır. (Ergun, Aça, 2004: 18)

Tuva Türklerinin destancılık geleneğine bakıldığında hem destan hem de masal türünü karşılamak amacıyla *tool* teriminin kullanıldığı, kahramanlık destanlarına *maadırlıg tool* ya da *maadırlıg epos* denirken destan için ayrıca *tooju* teriminin kullanıldığı belirtilmektedir. (Ergun, Aça, 2004: 25)

Tuva kahramanlık destanları (maadırlıg tool / maadırlıg epos), geleneğin bozulması sonucunda nesir halinde anlatılan metinler ile derleyiciler tarafından mensur olarak yayımlanan metinler dışında çoğunlukla manzumdur. (Ergun, Aça, 2004: 29)

Tuva destanlarındaki hece ölçüleri standart değildir. Metin içinde 7 ve 8 heceli dizeler birbirini takip ederken araya 4, 6, 8, 11 vd. heceden oluşan dizelerin girdiği görülür. Fakat genel olarak destanlarda 7 ve 8 heceli dizelerin hâkim olduğu görülmektedir. (Ergun, Aça, 2004: 29) Ayrıca destanlarda dörtlük nazım biriminin yerini "tüydek" ve "triad"lara bıraktığı, dize başı kafiyelerin sıkça kullanıldığı belirtilmektedir. (Ergun, Aça, 2004: 30-31)

Tuva Türklerinin destanlarını anlatan destan anlatıcılarına "*toolçu*" adı verilmekte ve büyük kahramanlık destanları ustalık derecesi yüksek olan, masal ve destan anlatmayı, yaşlı akrabalarından ya da usta toolçulardan öğrenen toolçular tarafından anlatılmaktadır. (Ergun, Aça. 2004: 71)

Masal ve destan anlatma tarzı ya da üslubu, babadan oğla ya da ustadan çırağa intikal ettirildiği için farklı masalcılık ve destancılık mektepleri meydana gelmiştir. Tiva Türklerinin destancılık geleneğinde birkaç destancılık mektebinden söz etmek

mümkündür: 1) *Ulug-Hem Mektebi* 2) *Süt-Höl Mektebi* 3) *Dzun-Hemçik (Dorgun) Mektebi* 4) *Mongun-Tayga Mektebi*. (Ergun, Aça, 2004: 72)

Tıva Türklerinde destan ve masal anlatıcıları, genelde orta yaşlı ve ihtiyar erkeklerden oluşmaktadır. Toolçuların çoklukla okuma-yazma bilmeyen insanlar olduğu; fakat, bazı toolçuların Moğol ve Tibet dillerinin yanı sıra Kazak ve Altay Türkçelerini de bildikleri belirtilmektedir. Toolçular arasında kadınlar da yer almıştır; fakat, bunlar daha çok çocuklara “kara tool” adı verilen sıradan masalları anlatmışlardır. (Ergun, Aça, 2004: 72)

Destancılar, günlük çalışmaların sonunda çadırlarda, av sırasındaki dinlenmelerde, dünyaya gelen çocuk için düzenlenen toylarda, yeni yıl bayramı “şagaa”da ve cenaze törenlerinde kahramanlık destanları terennüm etmişlerdir. (Ergun, Aça, 2004: 74)

Geleneksel kahramanlık destanları, destancılar tarafından şarkı (vokal) ve mısra şekillerinde anlatılmıştır. Mısra biçiminde anlatma “çugaalap idar” (mısralı sözlü anlatım), şarkı biçiminde anlatıma da “alğanıp (kanzıp) idar” (kamlaniya) ve “ırlap idar” (melodik, ezgili anlatım) adları verilmiştir. (Ergun, Aça, 2004: 78)

Ezgili anlatım deyince akla kahramanlık destanları (maadırlı tool, maadırlı epos) gelmektedir fakat, bazı toolçuların bu tür metinleri ezgisiz ve mensur / manzum bir şekilde anlattıkları da belirtilmektedir. (Ergun, Aça, 2004: 81)

Tuva Türkleri yukarıda belirtilen destancılık geleneği içerisinde destanlarını anlatmış ve bu destanlardan sadece bir kısmı Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmamızın temelini oluşturan Tuva destanları ile ilgili Türkçe olarak 3 kitap yayımlanmış, 1 de yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Bu kitaplardan ilki Metin Ergun ve Mehmet Aça tarafından hazırlanıp Akçağ yayınevi vasıtasıyla yayımlanan Tıva Kahramanlık Destanları 1-2’dir. 3 bölüm ve metinler kısmından oluşan ve 2004 yılında yayımlanan birinci kitabın birinci bölümünde Tıva Türklerinin destanları üzerinde yapılan çalışmalara yer verilirken, ikinci bölümde Tıva Türklerinin destancılık geleneği, üçüncü bölümde de detaylı bir şekilde Tıva Türklerinin destanlarındaki motif yapısı, destanlardan verilen örneklerle güçlendirilerek sunulmuştur. Bibliyografya kısmından sonra gelen “Metinler” başlığı altında ise Alday-Buuçu, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Kangıvay-Mergen, Aldın-Çaagay, Aldın-Kurgulday ve Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar adlı destanların Tuvaca ve Türkçe metinlerine yer verilmiştir.

2005 yılında yayımlanan eserin ikinci cildi ise önsöz ve girişin ardından gelen daha önce ilk kitaptaki “Tıva Türklerinin Destancılık Geleneği” başlığı altında destanlardan alınan örneklerle anlatıldığını gördüğümüz “Tıva Kahramanlık Destanlarının Poetikası” ile başlamaktadır. Daha sonra ise yine ilk kitapta olduğu gibi destanların motif yapısına değinilmekte ve bibliyografyadan sonra Han-Şilgi Attıg Han-Hülük, Arı-Haan, Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge ve Şöögün Bora Attıg Şöögün-Kööğün destanlarının Tuvaca ve Türkçe metinlerine yer verilmektedir.

Tuva destanları ile ilgili bir başka kaynak ise Ekrem Arıkoğlu ve Buyan Borbaanay tarafından hazırlanıp 2007 yılında Türk Dil Kurumu yayınlarından çıkan Tuva Destanları adlı kitaptır. Bu kitap da sunuş, önsöz ile başlar ve destan özetlerinin verildiği bölümün ardından destanların başka baskı ve nüshalarına değinildiği bölümle devam eder. Son olarak ise “Destanlar” başlığı altında Mögaa Şaagan Toolay, Tanaa-Herel, Ton-Aralçın Haan, Kangıvay-Mergen, Bayan-Toolay ve Aldın Çaagay destalarının Tuvaca ve Türkçe metinlerine yer verilir.

Çalışmamız sırasında faydalandığımız bir başka kaynak ise Salih Mehmet Arçın tarafından Marmara Üniversitesi’nde Emine Gürsoy Naskali danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve daha sonra 2014 yılında Türk Dil Kurumu yayınlarından çıkan Tuva Destanları 2: Haan-Tögüldür’dür. Yüksek lisans tezi olarak incelediğimiz bu destanın tezdeki adı ise “Tuvaca Bir Destan: Haan Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)”dür. Önsözün ardından transkripsiyon alfabesine, kısaltmalar ve işaretlere yer verilir. “Giriş” bölümüyle teze başlanır. Tezin giriş bölümünde Tuvalar, Tuva Edebi Dilinin Kısa Tarihi ve Tuvacanın Ağızları hakkında bilgi verilir. “Gramer İncelemesi” adlı bölümde detaylı gramer incelemesi yapılır. Daha sonra Haan-Tögüldür destanının Tuvaca ve Türkçe metnine yer verilir. Aktarma ve Dizin ile sonlandırılan tezin ek bölümünde ise Haan-Tögüldür destanının kril alfabeli metni yer alır.

İncelediğimiz Tuva destanlarından yola çıkarak Tuva destanları ile ilgili şu sonuçlara varmak mümkündür:

Olağanüstü unsurların hâkim olduğu Tuva destanlarında abartı ifadelerle çokça yer verilir. Kimi zaman olaylar abartılırken kimi zaman da kişi ve eşya tasvirlerinde abartı ifadelerle başvurulur. Kahramanların giydikleri kıyafetler, kullandıkları eşyalar detaylı şekillerde tasvir edilir ve bu tasvirlerde abartılı ifadelerle başvurulur. Yine kahramanın yüceliği ile orantılı olarak olağanüstü güce sahip rakipler ile olağanüstü uzun sürelerde

mücadeleler yaşanır ve bu mücadelelerde de kullanılan savaş âletleri özellikle yaylar olağanüstü süreler çekilerek bırakılır ve bu mücadelelerin sonunda kahraman kazanır.

Destanların bazısında tek kahramanın yaşadıkları ve kahramanlıkları anlatılırken bazılarında iki kuşağın bazılarında ise 3 kuşağın kahramanlıklarının anlatıldığı fakat sonuç olarak yine tek kişinin ön planda olduğu görülür.

Daha önce belirtildiği gibi kahraman tasvirleri destanlarda geniş yer tutar. Bu tasvirlerde kahramanın kıyafetleri, kullandığı eşyalar, yedikleri-içtikleri abartılı şekillerde anlatılır ve çoğunlukla zenginliği ön plana çıkarılır. Kahraman bu kadar detaylı tasvir edilirken, uğruna zorlu yarışlara katıldığı ve zor da olsa elde ettiği kadınları hakkında detaylı tasvirler yapılmaz. Altın kraliçe olarak ifade edilen kadınlardan sadece birkaç destanda karşımıza çıkan kadınların akıl gücü, becerisi ve sihri kullanma becerisiyle ilgili bilgiler verilir.

Yine kahramanların birlikte anıldığı her durumda yanında olan atları da detaylı şekillerde ele alınır. Kahramanın düştüğü zor durumdan kurtulması için kahramana verdiği tavsiyelerle olağanüstü özelliklerine vurgu yapılan atlara ait eşyaların da detaylı şekillerde tasvir edildikleri görülmektedir.

Destanların çoğunda görülen bir durum da yağmalamaların olmasıdır. Özellikle kahramanın obasından uzaklaştığı zamanlarda obada en küçük eşya dahi bırakmadan insanlar dahil her şeyin yağmalandığı görülür fakat sonunda yine kahraman, yağmalanan eşyasını ve halkını, düşmanıya girdiği mücadeleyi kazanarak almayı başarır.

Destanların sonunda ise, kahramanların mutlu bir şekilde mallarını çoğaltıp, halkıyla birlikte yaşadığı belirtilir.

BÖLÜM II: TUVA DESTANLARINDA MADDİ KÜLTÜR

Daha önce değindiğimiz gibi maddi kültür ile ilgili yapılan çalışmalar divanlar üzerinde olmuştur. Halk edebiyatı alanında maddi kültür ile ilgili kapsamlı olmasa da birkaç çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Süheyla Sarıtaş “*Dede Korkut Hikâyeleri ve Âşık Garip Hikâyelerinde Yer Alan Maddi Kültür Ürünleri*” adlı çalışmasında, Nezaket Hüseyinova da “‘*Ural-Batır*’, ‘*Kitabi-Dede Qorqud*’ ve ‘*Maaday Kara*’ Eposlarında *Qedim Türk Meişet Tesvirleri*” adlı çalışmasında maddi kültür ürünlerine değinmiştir. Fakat bunların dışında Mehmet Kaplan’ın “*Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler*” adlı yazısı, maddi kültür ile ilgili en eski çalışma olarak karşımıza çıkmakta, çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Eşya ve âletlerin, yaşayış tarzının esasını teşkil ettiğini ve insanların karakter ve hayat görüşlerine etki ettiğini belirten Kaplan, eşya ve âletlerin aynı zamanda insanla tabiat, insanla insan arasında sıkı bir münasebet kurduğunu vurgular. (Kaplan, 2004: 70)

Kaplan, bu yazısında akıncı göçebe hayat özellikleri taşıyan Oğuz Kağan destanı ve Dede Korkut kitabındaki eşya, âlet ve yapıları karşılaştırmalı olarak inceler. Çalışmada “Ok, yay ve kargı”, “Araba ile sal”, “Çadır”, “Masa ve sıra”, “Kılıç ve dua”, “At ve insan”, “Zorbalık köprüsü”, “Çadır, ev, kale ve hisar”, “Savaş âletleri”, “Kıyafet” ve “Müzik âletleri”, başlıkları altında iki eserde yer alan eşyalar, âletler ve yapılar karşılaştırmalı olarak incelenir. Tahlillerde eşya ve âletlerin hangi durumlarda, hangi amaçlarla kullanıldığı, ağırlıklı olarak hangi renklerin kullanıldığı ile ilgili bilgilere yer verilir.

Biz de Kaplan’ın bu makalesinden yola çıkarak hazırladığımız çalışmamızda Tuva destanlarında yer alan maddi kültür unsurlarını tespit ettik. Çalışmamız sırasında 17 destan metni inceledik fakat Kangıvay-Mergen ve Aldın-Çaagay destanının iki varyantı olduğundan 15 destandan örnekler verdik. Kangıvay-Mergen ve Aldın-Çaagay ile ilgili verilen örneklerde de Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan metinleri baz aldık. İki varyant arasında maddi kültür unsuru bakımından farklılıklar tespit edildiğinde ise her iki kitapta yer alan destan metinlerinden örneklere yer vererek Tuva Destanları adlı kitapta yer alan varyanttan verilen örneklerde sayfa numarasından sonra “*Tuva*” ifadesini kullandık.

II.1. BARINAK VE KONUTLAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

II.1.1. Barınaklar

İnsanların çevre - hava şartlarından korunmak ve günlerinin büyük bir bölümünü geçirmek için kullandıkları yapılar barınak ve konutları oluşturmaktadır. Tuva destanlarında da barınak olarak göçebe yaşamın bir göstergesi olan çadır, otağ ve yurt gibi yapıların yanı sıra yine çadır benzeri yapılar olmakla birlikte isimlendirmeden dolayı yerleşik yapılar gibi anlaşılan saray, köşk, ev, yuva ile mağara gibi yapıların da kullanıldığı görülmektedir.

II.1.1.1. Mağara

Mağara, ilkel çağlardan itibaren korunma ve barınma amaçlı olarak kullanılmıştır. Tuva destanlarında insanların artık mağaradan çıkarak farklı barınaklarda yaşadıkları görülse de bazı destanlarda mağaraların barınak olarak veya eşyaları saklamak için kullanıldığını görüyoruz. Tuvaca “*Agıy*”, “*Kuy*”, “*Oruk*” gibi adlarla ifade edildiği görülen mağaralar genellikle kara ve dar alanlar olarak nitelendirilmiştir:

Yine yola devam ederken

O Kızaa-Kara nehrin ağzı

Batıp yere girmiş

*Karanlık **mağara** olmuş. (ABD s. 235)*

Kara güney tarafın ortasında

*Kuzeye bakan kara **mağara***

Gözükürmüş. (BKBSĐ S. 320)

Oğlan yetip gelip,

Otağ gibi kara taşı,

Söküp koparanda,

Taşın arkasından,

*Ulu kara **mağara** çıkmış. (AHD s. 234)*

Kara ve dar olan mağaralardan başka Kangıvay-Mergen destanında mağaranın çok küçük olduğunu vurgulamak için “*kişi başı ve beli kadar olan dümdüz bir mağara*” şeklinde bir tasvirin/nitelemenin yapıldığı görülmektedir:

Atına vura vura vardığında karşısına

*Yaya kişinin başı kadar
Atlı kişinin beli kadar olan ve
Aşağıya doğru inen
Dümdüz bir mağara çıkmış. (KMD s. 513)*

Mağaralar, genellikle karanlık ve dar alanlar olmasından dolayı olumsuz izlenim bıraksa da kimi zaman aydınlanmanın gerçekleştiği bir yer olarak düşünülebilir. Alday-Buuçu ve Ton-Aralçın Haan gibi destanlarda mağaranın Açıtı Lama ve Bahşı'ya barınak olduğu ve insanların onlara danışmak, dilekte bulunmak için bu mağaralara geldiği görülür. Bu destanlarda, insanların içinde buldukları kötü durumdan kurtulmak veya bilinmezi öğrenmek için geldikleri bu kara ve dar mekânlardan din adamlarından aldıkları bilgiler ve tavsiyeler sayesinde aydınlanarak çıktığı görülür:

*Haberci kara kitabını açıp baktığında
Hüürtün-kızıl tayganın
Güney yamacında
Mağarada hoşbaht oturan Açıtı lamaya
Dilekte bulunsa bir çare olurmuş. (ABD s. 211-212)
On beşten fazla lanetli kardeşler
Ak-Oy'da oturan Açıtı bahşıya giderek
Sekiz tunç donlu atlarını direğe bağlayarak,
Bahşının mağarasına girmişler. (TAHD s. 289-291)*

Mağaralar, Alday-Buuçu ve Şöögün Bora Attıg Çeçen Kara Möge gibi destanlarda eşyaların saklandığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Kara sıfatıyla kullanılan mağaralarda genellikle kahramanın gençliğinde kullandığı ve kendisi için önemli olan okunu, silahını, eyerini, ediğini, elbisesini sakladığı görülür:

*Gençliğimde kullandığım silahlarımı
Hüürtün Kara tayganın kuzey yamacında
Kuzeyde ağızlı kara mağaraya sokup saklamışım ben. (ABD s. 218)
Gençliğinde kullandığı
Okunu silahını, sırt gibi,
Koca kara eyerinden başlayıp,
Yolda-izde, savaştta-kavgada,
Giyer elbisesini yükleyip*

*Ediğinin, elbisesinin hepsini,
Yığıp, bağlayıp, terkileyip,
Buzullu ulu ala taygasının,
Tepesinde ters ağızlı,
Kara mağarasına saklayıvermiş. (ŞBAŞKD s. 353-354)*

Ayrıca Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında kara mağaranın ağzının demirden olduğuna ve burada iblislerin bulunduğuna değinilmiştir:

*Bu Şil Tayga ile Şilen Tayga üstünde,
Demir ağızlı kara mağarada,
Üç iblis ortaya çıkalı,
Üç yıl oldu. (AKAÇKMD s. 324)*

Mağaranın dışında Bayan-Toolay ve Boktu –Kiriş, Bora-Şeeley destanında bir de “kaya”dan bahsedilmektedir. Bayan-Toolay destanındaki kayanın açılacak yeri bulunup içeri girildiğinde her şeyin var olduğundan bahsedilmesinden, kayanın mağara ile eş anlamlı olarak kullanıldığını ve hayatta kalmak için gerekli olan eşyaların bu kayada saklandığını anlamaktayız:

*Tay:
Bu kayanın açılacak yerini
Bulursan,
Hayatta kalırsın.
Bulamazsan,
Hayatta kalamazsın, demiş.,
Tam orada, kara terini
Dökerek arayıp,
Kayanın ağzını bulmuş.
Zorlukla açarak,
İçeri girip baktığında, her şey var imiş. (BTD s. 493)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ise Bora-Şeeley ölen ağabeyi Boktu-Kiriş’i ulu bir kayanın içine ak pamuk ile döşek yapıp yatırır ve kayanın kapanmasını sağlayarak ağabeyini orada saklamış olur:

*Yalçın sarı, ebedi ulu kaya
Açılıvermiş.*

Böyle imiş.
İşte o kayanın içine
Ak pamuk ile altına
Döşek kılıp yerleştirip
Yatırvermiş. (BKBSĐ s. 347)

II.1.1.2. Otağ

Konargöçer yaşam tarzını benimsemiş olan toplumlarda içinde bulunulan şartlar gündelik hayata ve düşünce tarzına doğrudan etki etmiştir. Her bir fert için hayati önem taşıyan barınma ihtiyacına yönelik de yine içinde bulunulan koşullara uygun bir çözüm üretilmiştir. Konar-göçer toplumların iklim değişiklikleri veya gelebilecek ani tehlikeler karşısında her an harekete hazır olması gerektiğinden, insanların hareketini engellemeyecek tarzda, kurulup sökülmesi kolay olan çadır tipi evlerin öncelikli tercih olduğu belirtilir. (Şahin, 2016: 27)

İşte bu şartlar altında Tuva Türkleri de taşınması ve kurması kolay olan otağ ve çadır gibi barınakları kullanmışlar ve aynı zamanda bu yapıların süslemesine de önem vermişlerdir.

Tuvaca “Örgee”, “Bajın” kelimelerinin karşılığı olan otağlar insanların barınma ihtiyacını karşıladığı ve günün belirli bir kısmını geçirdikleri, oturdukları, yiyip-içtikleri, uyudukları yapılardır:

Yiğit-cesur Dönen-Kaldar ile
Don tutmuş yerlere değinip,
Çukur yerleri hızla
Uçarcasına geçip gidip,
Aynı günün akşam kızılığında
Kendisinin sarayına-otağına
Koşturup girip gelmiş. (KMD s. 497)

Arji-Sorju lamasını çağırıp
Kaptazın-Kara şehzadenin
Sarayına-otağına getirdiğinde,
“Fare gözü kadar deliksiz,
Yuvarlak ak çadırdan kurun” demiş. (AÇD s. 526)

Çeledey Ata Irgak-Karaşkan

Demircinin **otağına** gelip
“-Benim biricik oğluma
Yay-oktan yapıp
Hazırlayıver!” demiş. (AKAÇKMD s. 276)

Şimdi de birkaç
Maldan bırakıp verip,
Kışın yazın barınıp,
Oturmak için kurdukları
Ak **otağını** almazsınız deyip de,
Üş tümen çerisini alıp
Doşkun Kara bahadırını,
Yine gönderivermiş. (ŞBAŞKD s. 358)

Dokuz kat güzel **otağın** içine,
Pamuk arasına sarıp yatırıp,
Üzüm-şeker, börek ile,
Beslerim diyerek,
Kadın alıp götürmüş. (AHD s. 267)

Obasında-yurdunda Kangıvay-Mergen
Boz **otağın**, çadırın içinde
Boş boş yatarken
Dört gözlü, sekiz ayaklı
Dönen-Kaldar’ın toynağının patırtısı
Hayvan toynağının patırtısından farklı
Seste patırdayıp koşturduğu için:
“Bu neden böyle acele eden,
Telaş eden ihtiyardır?” deyip
Baktığında (KMD s. 476)

Otağlardan bahsedilirken çeşitli özellikleri sıralanarak otağın şekli, kullanılan malzemeler ve renkleri hakkında bilgi edinmemiz sağlanır.

Kangıvay-Mergen destanında Karan-Çüzün’ün oturduğu otağdan bahsedilirken kırk sekiz kuşaklı, yirmi dört direkli topak bir ak otağ olduğu belirtilir:

Karısı Karan-Çüzün

*Kırk sekiz kuşaklı,
Yirmi dört direkli,
Ayla güneşin aydınlığını bastırır,
Değirmi, toprak ak otağda
Oturan kişi imiş. (KMD s. 473)*

Kangıvay-Mergen destanının başka bir bölümünde ise otağın altın sarı ala olduğu belirtilir:

*Tepe mi desek,
Otağ gibi,
Otağ mı desek
Tepe gibi,
Altın sarı ala otağ dururmuş. (KMD s. 489)*

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında ise ala sığınım kemiğinden yapılan kemik otağın, yağmur geçmeyen demir otağa dönüşümünden bahsedilir:

*O altın sarı ala sığınım,
Kemiği ile kemik otağ,
Kurmuşlar.
Derisini üstünden örtende,
Yağmur geçmez demir demirli
Otağ oluvermez mi. (ŞBAŞKD s. 370)*

Genellikle ulu ve ak olduğuna dikkat çekilen, demircilere hazırlatılan otağlar doksan dokuz gözlü ve ak gümüş ile işlenmiştir. Ulu ve ak olduğu belirtilen otağların bir başka önemli özelliği ise Han'ların yeni evlenen oğulları ve çoğunlukla kızları ve güveyleri için hazırlatmış olmalarıdır:

*Bin develik yapıp koyan
Mahir-usta demircilere
Üç günü geçirmeden
Doksan dokuz gözlü
Sandığın içini ak gümüşle işleyip
Ak otağı kurmuşlar. (ABD s.225)
Usta demirciler üç günü geçirmeden
Dünya-aleme denkçe*

Ulu ak otağ
Doksan dokuz göziin
İçini ak gümüşle işleyip
Yüz deveye layık
Yük yapıp hazırlamışlar. (ABD s. 257)

Bir kazanda çayını içip
Bir kazanda etini yiyip
Ulu ak otağına yürüyüp
Dönüvermiş. (BKBŞD s. 301)

Han'a ait otağlar tasvir edilirken "Doksan at dolanıp yetmez" şeklinde abartı ifadeler kullanılmakta böylece Han'a ait olan otağlar yüceltilmektedir:

Hün-haan ise:
"Öyleyse doksan at dolanıp yetmez
Yuvarlak at otağdan kurulsun" demiş. (BKBŞD s. 385)

Tun-Karatı-Haan oğlu gelini için
Doksan at dolanmaz
Yuvarlak ak otağını
Kurdurur, böyle imiş. (BKBŞD s. 433)

Üst dünyada
Aldın Noyun kardeşli
Sogjan Mergen kardeşli,
Doksan atın dolanıp da yetemediği
Yuvarlak ak otağlı,
Eşiğinin ağzında
Demir ağaç kazıklı... (HŞAHHD s. 153)

Yetip gelip bakanda,
Doksan atın dolanamadığı,
Yuvarlak ak otağ,
Yetmiş atın koşup dolanamadığı,
Süslü, güzel ak otağ
Dururmuş. (AHD s. 241-242)

Doksan atın dolanıp yetemediği

*Yuvarlak ak otağına,
Giriverip,
Donmuş yeri basıp parçalayıp,
Kati yere ayağı batıp saplanmış. (AKAÇKMD s. 301)*

Destanlarda otağların süslenmesine de önem verildiği görölmektedir. Altın ve gümüş ile işlenen otağlar, renkli ipler, ipekler ve keçeler ile süslenmektedir:

*Öyle giderken yedi başlı Adıgır-Kara tepegözün
Kendisinin oturduğu
Altın oymalı eşikli
Kızıl ipli,
Sarı ala keçeli
Ak büyük otağını bulup
Onun yanına zavallı uyuz kara tayını
Alelusül bağlayıverip... (AKD s. 561)*

*Kağan da üç otağ diktirmiş.
Altın ile nakışlayıp
Gümüş ile işleyip
Duruvermiş. (BKBŞD s. 298)*

*Kangıvay-Mergen'in kendisi
Kızıl ipek sırt kolanlı
Boz otağının içinde,
Dokuz kat minderinde,
Boş boş yatan er imiş. (KMD s. 473)*

*“Girmeye tör uzak mı,
Çıkmaya kapı uzak mı” deyip
Yiğit er kalkıp yürümüş
Ortasında duran
Kızıl ipek kolanlı
Ak ipek otağa girivermiş. (KMD s. 490)*

*Koşturup gelip,
Avıkay-Sarala kadının
Altın ipek otağını*

Kamçı ile üç defa dolanıp

Vurup koşturup dururken, ... (KMD s. 496)

Destanlardaki otağların bir özelliği de hemen hepsinin önünde atların bağlanması için çeşitli malzemelerden / madenlerden yapılmış çakıların bulunmasıdır:

Aksak kara tayı ile

Erlere eri kişiler geçer,

Kıl köprüyü oynatmadan, sallamadan

Çeşit çeşit rahvan-tırıs koşuşla

Bastırıp geçiverip

Avulun-obanın içine girince

Arslan başlı sağlam ak çakılı

Kızıl nakışlı ipli büyük ak çakılı,

Ak otağ dururmuş. (AKD s. 556)

II.1.1.3. Çadır-Yurt

Göçebe hayatın sembollerinden olan çadır, Tuva destanlarında da birçok yerde barınak olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuvaca “Öön”, “Çadır”, “Örgee”, “Ög”, “Maygın” gibi isimlerle karşılanan çadırlar insanların doğa şartlarından korunmak, günlük hayatlarını geçirmek için kullandıkları yapılardır:

Atını üç demir kavak kazığının

En ortasındakine üç defa dolayıp bağlayarak

Ölse de çözemeyeceği düğümle düğümleyip

Çadırına girmiş de

Gece boyu konuşmadan oturmuş. (ABD s. 221)

Bir gün üç kız kardeş

Yemişi çileği toplayıp

Ulu çadırlarına geldiklerinde

Kazan gibi kızıl boncuk gözlü

Kapkara yüzlü

Kara Tepegöz otururmuş. (BKBŞD s. 289)

İnsanlar çeşitli renklerde yapılmış olan çadırlarda kalmaktadır. Kahramanlar kimi zaman ak, gök çadırları kimi zamansa boz çadırları barınak olarak kullanmaktadır:

Obasında-yurdunda Kangıvay-Mergen

Boz otağın, çadırın içinde

Boş boş yatarken

Dört gözlü, sekiz ayaklı

Dönen-Kaldar'ın toynağının patirtisi

Hayvan toynağının patirtisinden farklı

Seste patırdayıp koşturduğu için:

“Bu neden böyle acele eden,

Telaş eden ihtiyardır?” deyip

Baktığında ... (KMD s. 476)

Aksagalday Sayın-Havıççı

Karan-Çüzün kadının ak çadırına

Yürüyüverdiğinde:

Niye telaşa düştün, dede?

Sekiz ayaklı Dönen Kaldar'ın toynağından

Ne diye böyle bir patirtiya benzemeyen patirtı

Çıktı dede?” diye sormuş (KMD s. 477)

Kangıvay-Mergen boz çadırına geri gelip,

Boş boş oturup

Derin uykusunu alıp dinlenmiş. (KMD s. 478)

Kangıvay-Mergen ile

Avıkay-Sarala kadın

Gök çadırın içinde hayat sürüp,

Ay, yıl boyunca keyif sürüp

Dinlenmişler. (KMD s. 493)

Aldın-Çaagay destanında da karşımıza çıkan yuvarlak ak çadır ise Kaptazın-Kara şehzadenin altın sandığı (Ava-Çeçen'in nehre bıraktığı ve içinde Aldın-Çaagay'ın obasının yağmalanması hakkında bir yazının bulunduğu) açtırmak için çağırdığı Arji-Sorju lamanın, sandığı açması için gerekli olduğunu belirttiği bir yapı olarak karşımıza çıkar:

Arji-Sorju lamasını çağırıp

Kaptazın-Kara şehzadenin

Sarayına-otağına getirdiğinde,

“Fare gözü kadar deliksiz,
Yuvarlak ak **çadır**dan kurun” demiş. (AÇD s. 526)

Renklerin çadır tasvirinde bolca kullanıldığı destanda, ihtiyarların kara ve genellikle dökük çadırlarda, ağaç kabuklarında kimi zamansa samandan yapılmış çadırlarda oturduğu dikkat çekmektedir ki bu durumun yaşlı insanların halsiz ve kötü / dökük durumdaki halleriyle orantılı düşünmek mümkündür:

*O çaptırıp giderken
Eğri-büğrü ağaç kabuğundan çadır çıkmış.
O kabuktan çadırın eşiğinde
Göge değen üç demir çakı varmış.
Han Şilgi’sini en ortadaki
Demir ağaç çakıya bağlayıp
Kabuktan **çadıra** girdiğinde
Solgun, hasta ve kurnaz bir kadın oturuyormuş. (ABD s. 240)
İşte böyle. Kağanın yurdunda
Kara ağaç kabuğundan **çadır**da bırakılan
Yaralı sakat kız
Üç ayın doksan günü boyunca
Çile işkence çekip
Böyle yatıp gelmiş imiş. (BKBŞD s. 305)
Sonra Erelzey-Mergen kendisini ufak-küçük taylı,
İnce çapanlı oğlana dönüştürüp
En aşağıdaki kara **çadıra** girdiğinde,
İki ihtiyar karı koca oturmaz mıymış. (EMHMAD s. 587)*

*Bir yere giderken
Uzun kara **çadır** varmış.
Eşiğinin ağzında
Demir kavak kazık varmış.
Kötülük yok denir hani,
Bu çadıra girip çay içsem,
Nasıl olur?” diyerek inip,
Atını bağlayıp girdiğinde,*

*Eskiler içindeki sarı kadıncağızla,
Koca kara nine oturmuş. (HŞAHHD s. 181-182)*

*Altmış yaşındaki Alaaday,
Yetmiş yaşındaki Çeledey,
Nine ile dede,*

*Dökük kara çadırı,
Birkaç keçili,
Zayıf kara kısraklı,
Yaşar imiş. (AKAÇKMD s. 273)*

*Böylece, o dede nine,
Ulu otağının yerine,
Ottan samandan çadır kurup,
Yaşayıvermişler. (ŞBAŞKD s. 366)*

Çadır tasvirlerinde renklerin kullanımına farklı bir örnek Tanaa-Herel destanında karşımıza çıkmaktadır. Genellikle ihtiyarların oturduğu çadırları tasvir ederken kullanılan “kara” sıfatı, bu destanda kötülüğün karşılığı olan kara cadının çadırının tasvirinde karşımıza çıkmaktadır:

*-Buradan atına binip,
Yer ağzından çıktığında,
Yer ağzında bekleyen eğri kara çadırı,
Eğri kara kazanlı
Cadı kara kadın duruyor olacak. (THD s. 265)*

Destanlarda çadır tasvirlerine önem verilmiş, hangi malzemelerden yapıldığı, şekilleri, renkleri detaylı biçimde anlatılmıştır. Özellikle çadırların hangi malzemelerden yapıldığı, kaç duvarlı ve kaç direkli, kolanlı olduğu gibi yapısal özelliklerine detaylı bir şekilde değinilmiştir:

*“Düniürlerin söylediği doğrudur” deyip
Tavın, Dajı iki kardeş,
Altı duvarlı çadırını kurup,
Çok sayıda malını dörde bölüp,
Dörtte ikisini vermiş,
Kaya kadar etini dörde bölüp,*

Dörtte ikisini vermiş
Kardeşler imiş. (KMD s. 511)
“Hey, benim arkada kalan izime,
Konup-izleyip geliniz!” diyerek
Kendisi önden koşturup,
Bii-Kara ırmağın başına gelince,
Kırk sekiz kolanlı
Yirmi dört direkli
Ulu ak **çadır** dururmuş. (AÇD s. 527)

“Eşiği paspaslı
Tepesi tünlülükü
Kişi **çadırına** kişi girmez diye şeyi
Nerede duyan tepegözsün sen?
Eşikten girip gelen
Ne zaman çekip gideceğini kendisi bilir herhalde” diye
Sert sert cevap vermez mi. (AKD 568)

Samurdan **çadır**lı,
Demirden eşikli... (EMHMAD s. 577)

Evet, Say-Kuu kadın sonra
Oğlunu altmış teke postundan yorganına
Sarıp tutup, kucağına alıp,
Suyu olan bir yere gelip,
Ağaç kabuğundan **çadır** yapıp,
Yerleşince,... (MŞTD s. 71)

-Haydi, benim izimi
Takip ederek geliniz, diyerek,
Kendisi öne düşüp,
Bii-Kara nehrin başına geldiğinde,
Kırk sekiz ipli,
Yirmi dört direkli
Büyük ak **çadır** duruyormuş. (AÇD s. 537)

Altı duvar ak **çadırı**,

Kuruvermiş. (HTD s 97)

Kangıvay-Mergen destanında Tuvaca “Öön” kelimesiyle karşılanan bir de yurttan bahsedilmektedir. Çadır ve otağ tasvirlerinde olduğu gibi “*altı duvarlı*”, “*fare gözü kadar deliksiz*” olarak tasvir edilen yurdun Kangıvay-Mergen destanında, çadır ile aynı görevde kullanılan bir yapı olduğu görülmektedir. Zaten destanın Tuva Destanları adlı kitapta yer alan varyantında yurt yerine çadır ifadesi kullanılmıştır:

En uygun günü tayin etmeleri için

Devletin içine kürek kemiği dağıtıp

Burkanın altı duvarlı ak yurdunu

Bir saat içinde,

Fare gözü kadar dahi deliksiz

Edip bitiriniz” diye

Buyruk vermiş. (KMD s. 499)

Günün güzelinde götürüp vermek için,

Devletin içinde ilan dağıtıp,

Buda'nın altı keregeli ak çadırını

Bir saat içinde,

Fare gözü kadar bile delik olmadan

Hazırlayıp kurunuz, deyip

İlanla duyurmuş. (KMD. s. 415 / Tuva)

II.1.1.4. Saray

Destanlarda barınak olarak kullanılan yapılardan biri de otağ ve çadır ile benzer olduğu düşünülen saraydır:

Yiğit-cesur Döner-Kaldar ile

Don tutmuş yerlere değinip,

Çukur yerleri hızla

Uçarcasına geçip gidip,

Aynı günün akşam kızılığında

Kendisinin sarayına-otağına

Koşturup girip gelmiş. (KMD s. 497)

Tuvacası “*Ordu-şilin*”, “*Turgun*”, “*Örgee*” olan sarayların, tasvir edilirken çadır ve otağların tasvirine benzer şekilde “*Doksan atın dolanamadığı / Yuvarlak ak saray*” olarak

tasvir edildiği ve büyüklüğüne vurgu yapıldığı görülmektedir:

*Doksan atın dolanamadığı,
Yuvarlak ak saraylı
Çok zengin oba imiş. (MŞTD s. 115-117)*

*Oğlan atına binip,
Hanının obasına yurduna gelince,
Doksan atın çeviremediği
Yuvarlak ak saraylı,
Demir, tunç iki direkli,
Çok zengin bir han imiş. (THD s. 227)*

*Kangıvay-Mergen denen kişi
Karan-Çüzün kadınlı,
Karan-Çüzün kadını
Kırk sekiz halatlı,
Yirmi dört sütünlü,
Aydan, güneşten parlak,
Yuvarlak ak sarayda
Yaşayıp duruyormuş. (KMD s. 351)*

*Koşturup gelip,
Atın tırıs gidip çeviremediği
Yuvarlak ak saraya gelip,
Hanın atının yanına
Atını bağlayıp bırakıp,
Hanın sarayına
Hanla birlikte girince,
Han sarayının başköşesinde
Dört köşeli masasına oturmuş. (BTD s. 499)*

Zenginlik sembolü yapılardan olan saraylar görkemli bir şekilde tasvir edilerek destanlarda yer almıştır. Özellikle parlaklığına vurgu yapıldığı görülen sarayların bazılarının camdan yapıldığı belirtilmektedir:

*İşte şimdi Kangıbay-Mergen'in
Yurtta kalan elbise parçalarından*

Ne kadarı yatıp kalmış ki?” deyip

Her yandan ateş, ışık parıldayan

Saraya baktığında

Gümüş eşyası, altın akçesi

Beş tayaganın birisinden daha büyük görünüp dururmuş. (KMD s. 475-476)

Her taraftan ışıkları parıldayan

Camdan sarayına baktığında,

Gümüş malı, altın akçesi

Beş ormanın birinden

Yüksek görünüyormuş. (KMD s. 357)

Genellikle gösterişli şekilde parlak ve camdan oldukları belirtilen sarayların dışında Aldın-Çaagay destanında katı taş saraydan da bahsedilmektedir:

İşte böyle, Aldın-Çaagay:

“Benim önümde

“Kuyt” der kuzgun,

“Sayt” der saksağan yoktur” diyerek,

Katı taş sarayın önüne

Gizlenip varıp bükülüüp yatmış. (AÇD s. 537)

Destanlarda saraylar, genellikle hanlar, prensler, şehzadeler, kraliçeler ve bahşlıların oturduğu barınaklar olarak karşımıza çıkmaktadır:

Arju-Sorju lamasını çağırıp

Kaptazın-Kara şehzadenin

Sarayına-otağına getirdiğinde,

“Fare gözü kadar deliksiz,

Yuvarlak ak çadırdan kurun” demiş. (AÇD s. 526)

Bahşının oturduğu sarayın

İçerisine yürüyüp gelerek,

Sert yeri aşık kemiğine kadar basıp,

Tümsek yeri diz kapağına kadar basıp,

Karış karış basıp,

Karış karış ak hediyesini sunup,

Kulaç kulaç basıp,

*Kulaç kulaç ak hediyesini sunup,
Kendini tanıtmış imiş. (MŞTD s. 53)*

*Toolay-Çeçen kraliçe
Babasının sarayına yürüyüp gitmiş. (TAHD s. 323-325)*

II.1.1.5. Tapınak

Tapınak, insanların ibadetlerini yerine getirdikleri, kutsal olduğuna inandıkları yapılardır. Tuvaca “Agıy”, “Dugan”, “Koda”, “Hüree-Hiit”, “Oy” gibi kelimelerin karşılığı olan tapınaklara, Tuva destanları içerisinde 7 yerde rastlamaktayız:

*Sarı bozkırın ağzına bakıp gördüğünde
Yine birçok zengin obanın
Tapınağı ibadethanesi gözükmüş. (BKBŞD s. 353)*

*O geçip gelirken de
Şehir, **tapınak**, halk-teba,
Ordu denilen her şey aydın
Görünüp dururmuş. (KMD s. 489)*

Kutsal yerler olarak kabul edilen tapınaklarda genellikle lamaların bulunduğu ve halkın ona danışmaya, ondan derman istemeye geldiği görülmektedir:

***Tapınakta** hoşbaht oturan açtı lama
Kutsal kara kitabını açmış bakmış da
Derman torbasından
Kızıl kaplı emi vererek
“Kadınına bunu götürüp
Üç gece ezip içir” demiş. (ABD s. 213)*

*Öylece giderken,
Sunduk Lama'nın obası, âlemi,
Avulu, **tapınağı** gözükmüş. (HŞAHHD s. 202)*

Önemli ve kutsal yapılar olarak görülen tapınakların genellikle altından yapılan, sarı ve ak renklerle tasvir edilen görkemli yapılar olduğu da dikkat çeken başka bir özelliğidir:

*Dinleyin hey
Üç yüz üç kişi*

*Sarı bir sırt aşır geçince
Oldukça zengin oba durmaktaymış.
Bu obanın arkasında
Cihana bedel görkemli
Altın **tapınak** varmış. (ABD s. 230)*

*Çoldak-Dönmek ata,
Ak **Tapınak**ta oturan
Arji-Sorju lamaya varıp
“Hey lama ben,
Altın sandık yakaladım,
Onun ağzını halk bulamadı. (AÇD s. 526)*

*O bozkırın ortasında
Büyük sarı **tapınak** duruyor olmalı,
Bahsettiğim Koldu-Burgan'ın kaldığı,
Oturduğu yer orasıdır. (MŞTD s. 49)*

II.1.1.6. Ev

Tuvaca “*Bajın*” ve “*Öön*” kelimeleriyle kullanılan evlerin çadır ve otağ kadar olmasa da kimi destanlarda barınak olarak kullanıldığı görülmekte, çoğunluğu dokuz kat camdan yapılmış olan evlerin tasvirlerine yer verilmektedir. Bu evlerde de genellikle Han'lar, kraliçeler ve kahramanlar oturmaktadır:

*“Onu almak zor, Çeerendey nine,
Dokuz kat cam evde oturur,
Yanında altın kutuda,
O demir çakıl mücevher,
Orada bulunur” demiş. (AKAÇKMD s. 321)*

*Çinge-Kara nehrin ağzında yaşayan,
Dokuz kat, camdan evli
Möge Şagaan-Toolay denen
Yiğidin yiğidi bir er yaşarmış. (MŞTD s. 41)*

*Tana-Herel, Beli-Şınar onlar,
Şulbus-Haan'ın dokuz katlı camdan evinin
İçine girmişler. (THD s. 243)*

*Beyaz bakır borazan sayesinde
-Yüz sekiz kat cam evin en üstünde
Dokuz kat altın cam evin içinde oturuyormuş, diyerek
Fısıldanmış. (HTD s. 77)*

Bazı destanlarda ise çökük boz evler, demirden yapılmış evler ve ak evlerden de bahsedilmektedir:

*Tam üç gün aradıktan sonra,
Bir yerde yavaşça giderken,
Bir zamanlar bozulmuş
Çökük boz ev duruyormuş. (TAHD s. 307)*

*Dışarı çıkarak,
Dikkatlice baktığında,
Yerden çıkan,
Göğe saplanan
Demir kule ev duruyormuş. (BTD s. 499)*

Bayan-Toolay destanında ise daha önce otağ başlığı altında da gördüğümüz gibi altın kraliçesini evlendiren Hanın hemen ak ev kurduğu görölür:

*Hanın altın kraliçesi
Ak hediyesini verip sakinleştiren,
Atından indirip,
Aşını yemeğini koyup,
Hayvanlarının ortasından hayvan,
Malının ortasından mal ayırıp verip,
Ak evini hemen kurmuşlar. (BTD s. 515)*

II.1.1.7. Köşk

Tuvaca “Ordu” ve “Bajın” kelimelerinin karşılığı olan köşk, Han-Şilgi Attıg Han Hülük destanında iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Birinci kısımda ulu lamanın oturduğu dokuz kat sırça köşkten bahsedilirken, ikinci kısımda Haan’ın oturduğu ve önünde atların bağlanması için altın bir kazığın bulunduğu köşkten bahsedilmektedir:

*Han Hülük dokuz kat,
Sırça köşkün içine girdiğinde,*

*Kızıl minderin üstünde,
Hayli ulu lama kişi
Niyaz edip dururmuş. (HŞAHHD s. 204)*

*Ejen Haan'ın altın kazığına
Han Şilgisini bağlayıp,
Haan'ın köşküne tahtına
Desturunca, kuralınca çıkıp
Girivermiş. (HŞAHHD s. 211)*

II.1.1.8. Yuva

Arı-Haan destanında Tuvaca “Uya” kelimesiyle karşılanan ottan samandan yapılan bir yuvadan bahsedilmektedir. Ağacın ortasındaki urdan doğan ve daha sonra hayatını yalnız olarak devam ettiren çocuğun kaya altına ottan ve samandan bir yuva hazırlayarak günlerini orada geçirdiği belirtilir:

*Yalçın kayanın aşağısına sürüklenip inip,
Dağ boğazındaki kara ırmağın kenarına gelip,
Kalpak kaya altında,
Ottan samandan yuva tutup,
Kara yerin,
Kara-ala kurdunu toplayıp yiyip, ... (AHD s. 227)*

Tuva destanlarında karşımıza çıkan barınaklar incelendiğinde halkın genellikle gösterişli ve ulu olarak tasvir edilen barınaklarda yaşadığı, bunların içinde de en fazla çadır ve otağın kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Çeşitli malzeme ve renklerden hazırlanan barınaklardan özellikle ulu ve ak (saadetin sembolü olarak düşünülebilir) olduğu belirtilen barınakların yeni evlenen kişilere hazırlandığı, çoğunlukla kara ve dökük olduğu belirtilen barınakların ise yaşlı kimseler tarafından kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yine destanlarda yer alan köşk, saray gibi yapıların da yerleşik yapılar olmadığı, çadır ve otağlar gibi taşınması ve kurması kolay yapılar olduğu fakat yapıya gösteriş ve güzellik katmak için bu tarz isimlendirmeler yapıldığı kanaatindeyiz. Destan içerisinde karşımıza çıkan barınakların bir özelliği de hemen hepsinin önünde at bağlamak için kullanılan at çakıların bulunmasıdır.

Destanlarda barınak olarak kullanımı dışında kullanımını gördüğümüz bir yapı ise mağaradır. Toplumun göçebe kültürün etkisiyle çadır ve otağ gibi yapıları kullanmasıyla

mağaralar barınak olmaktan çıkmış farklı amaçlarla kullanılır olmuştur. Birkaç destanda din görevlileri dışında insanların barınak olarak kullandığını görmediğimiz mağara, daha çok eşya saklamak için kullanılan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kahramanların gençliklerinde kullandıkları savaş âletleri ile koşum takımları ve giyim-kuşamlarını mağaralarda sakladıkları, zamanı gelince de bu mağaralardan çıkararak kullandıkları görülmektedir.

II.1.2 Barınaklarda Kullanılan Eşyalar

Eşyalar insan hayatında önemli yere sahiptir. Hemen her alanda kullanılan eşyalar yaşam tarzını ve kimi zaman insanların, toplumun ekonomik yönünü yansıtır.

Tuva destanlarında da eşyalar pek çok yerde kullanılmış ve onların yaşam tarzını anlamamıza yardımcı olmuştur. Destanlarda pek çok alanda farklı eşyalar kullanılmıştır fakat bu bölümde insanların barınma amaçlı kullandıkları yapılarda kullandıkları eşyalara değinilmiştir. Tuva destanlarında barınaklarda çok fazla eşya kullanıldığını bunların her birinin bir amaç doğrultusunda kullanıldıklarını görmekteyiz.

Barınaklar, insanların oturdukları, uydukları, yemek yedikleri ve günlerinin büyük bölümünü geçirdikleri alanlar oldukları için kullanılan eşyalar da bu amaçları karşılayacak doğrultuda olmuştur.

II.1.2.1. Masa

Tuva destanlarında sıklıkla karşımıza çıkan eşyalardan ilki Tuvacası “*Şiree*” ve “*Ojuk*” olan masadır. Masalar sadece yemek yenen ya da üzerine aksesuar konan bir eşya olarak değil çoğunlukla üzerine oturulan bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Tuvaca “*Şiree*” kelimesinin aynı zamanda taht için de kullanılması bu durumu doğrular niteliktedir:

Gök oğlu Tevene-Möge

Herkesin önünde kırk ayaklı

*Koca **masanın** üstünde*

Şişinip oturmaz mı. (BKBŞD s. 358)

*Böyle deyince **masanın** orta ayağına doğru*

Emekleyip

Oturmuş. (KMD s. 491)

Koşturup gelip,

*Atın tırıs gidip çeviremediği
Yuvarlak ak saraya gelip,
Hanın atının yanına
Atını bağlayıp bırakıp,
Hanın sarayına
Hanla birlikte girince,
Han sarayının başköşesinde
Dört köşeli **masasına** oturmuş. (BTD s. 499)*

Sıklıkla üzerine oturlan bir eşya olarak karşımıza çıkan masanın, gelen misafire duyulan saygının bir göstergesi olarak üzerine sekiz veya dokuz kat olduğu belirtilen halı ve yastıklar serilerek kullanıldığı ve misafirin rahat etmesinin sağlandığı görülmektedir:

*Alday-Buuçu ata
Dört ayaklı kare **masayı** kurup
Dokuz kat yastığını koyup
Tatlısını, böreğini pişirip sunup
Koyu sarı çayını döküp
Ağırlayıp koymuş. (ABD s. 228)*

*Zavallı er Kanlı karalı Kara-Kögel
Han kayın babasının evine gelince,
Sekiz ayaklı **masasının** üzerine
Sekiz kat halısını serip, oturtup,
İyi sarı çayını koyup,
Şekerini, böreğini koyup,
Tanrının boz koçunu öldürüp, pişirip,
Ağırlayıp duruyormuş. (MŞTD. s. 163)*

*Hün-Haan iyi çayını koyup,
Şekerini, böreğini çöreğini sunup,
Sekiz ayaklı **masasının** üzerine
Sekiz kat halısını serip,
Saygı göstermiş. (THD s. 235)*

Destanlarda masanın tasvirine de büyük önem verilmiş, bu tasvirlerde destanların olağanüstü özelliklerine paralel olarak çok ayaklı ve çok renkli olduğu belirtilmiştir:

Sug-Haan 'ın kendisi
Otuz iki ayaklı
On altı renkli
Sekiz köşeli altın sarı masasını
Götürüp bırakıp teşrif ederek
Oturur imiş. (KMD s. 506-507)

Yetip gelende, halkı-kavmi,
“Kağanımız yetip geldi” diye,
Ulu eşiğini açıp,
Otağına getirip tördeki dört ayaklı,
Otuz köşeli,
Büyük kara masasına
Oturmuş. (AHD. s. 242)

-Bu dokuz katlı cam evimin içinde,
Sekiz ayaklı masamın üzerinde,
Sekiz katlı halımın üzerinde
Yatıp öleceğim galiba, diye
Konuşup oturmuş. (MŞTD. s. 49)

Masa, oturmak için kullanılmasının dışında Ton-Aralçın Haan destanında dekoratif olarak şamdanın konulduğu eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

Çökük boz evi
At üstünden vurup yıktığında,
Kara alçak masa üstünde
Tunç şamdan yantıyormuş. (TAHD s. 307)

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında masanın dışında dekoratif amaçlı, heykel koymak için kullanılan Tuvaca karşılığı “Kanzi” olan bir “sehpa”dan bahsedilmektedir. Fakat sehpanın daha önce “Masa” başlığı altındaki örneklerde de gördüğümüz gibi dekoratif kullanımından çok oturmak için kullanıldığı görülmektedir:

Şogjaan Mergen kardeşi,
Güzel evinin içinde
Heykel konulan sehpanın üstünde
Oturur imiş. (HŞAHHD s. 154)

II.1.2.2. Sandık

Tuvaca “Şulurgaz”, “Aptıraz”, “Aptara”, “Haarjak”, “Haarcaam”, “Haarjaan” gibi isimlerle karşılanan sandıklar, günümüzdeki işlevi ile yani eşyaları saklamak, korumak amaçlı kullanılır:

*Kağanın büyük gelini,
Kara ipek elbisesini **sandığına**,
Üç kere dürüp
Sokuvermez mi. (BKBŞD s. 301)*

*İğne-yüzük konulur
Demir **sandığın** içine
Altın yüzüğünü koyduktan sonra
Yazı yazılmış. (BKBŞD s. 459)*

*Han-Türü bahadır çok geçmeden
Arkasından koşturup gelip,
Sandıktan polat bıçağı
Çıkarıp
Babasının tepesindeki saç örgüsünü
Hiçir şey yapmadan kesip
Ayağının altına koymuş. (KMD s 516)*

*Okunu-silahını hazırlayıp alıp,
Atasının **sandık** altındaki
Altmış kulaç altın ipini,
Anası sunuvermez mi. (AHD s. 265)*

*Oğlu ise:
-Onu nasıl yakalayıp bineceğim, baba? deyince,
Babası büyük kara **sandığını** açıp
Altmış kulaç mızraklı
Güzel kara kendirini çıkarıp vermiş. (THD s. 217)*

*Açıtı bahşı:
-Aşağıdaki **sandık** içinde
Altmış kulaç kement var. (TAHD s. 291)*

Haydi, Haan-Tögüldür:
-Ben oraya mutlaka gitmeliyim,
Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek
At gözü gibi sönmez gümüş kandili
*Gümüş **sandık** içine koyup*
Altı keskili inci oku düzeltip
Yastık başına yerleştirmiş. (HTD s. 68)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında sadece eşya değil yiyeceğin ve haber amaçlı yazılmış olan bir yazının da sandığın içine konduğu görülür. Uzun süre sonra obasına dönen Boktu-Kiriş obasını yerinde bulamayıp otağının yerindeki kayayı kaldırdığında altında bir sandık görür. Bu sandığın içinde edik-elbise, yiyecek-içecek ve obayı talan edenin kim olduğuna dair bilgi veren bir yazı bulunmaktadır:

Otağının yerinde yatan
Demir kara kayayı kaldırıp attığında
*Onun altında demir **sandık** yatarmış.*
Demir sandığı çıkarıvermiş imiş.
Demir sandığın içinde
Boktu-Kiriş'in giydiği ediği-elbisesini
Oraya koymuş,
Koyu kara çayını, böreğini-çöreğini
Bozulmaz iyi sırlı kap kacakta
Koymuş, hâlâ sıcak imiş. (BKBŞD s. 454)

Destanlarda, sandıkların tasvirine ve hangi malzemedен yapıldığına da değinilmektedir. Alday-Buuçu destanında demirci ustaları tarafından yapılan doksan dokuz gözlü gümüş ile işlenmiş bir sandıktan bahsedilirken Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında ise kahverengi bir sandıktan bahsedilir:

Bin develik yapıp koyan
Mahir-usta demircileri
Üç günü geçirmeden
Doksan dokuz gözlü
***Sandığın** içini*
Ak gümüşle işleyip

Ak otağı kurmuşlar. (ABD s. 225)

*Seni ben kahverengi **sandığın** içine*

Koyup alayım diye

Kandırıp aldatmaya

Başlamış. (HşAHHD s. 179)

Yine Boktu-Kiriş, Bora-şeeley destanında demir sandıktan bahsedilirken, Aldın-aağay destanında ise altın sandıktan bahsedilmektedir:

“Benim üç güzel kadınım

Bir vakit gelip bizi görsün diyerek

Bir şey bırakmamış demek” diye

Düşünüverip

Otağının yerinde yatan

Demir kara kayayı kaldırıp attığında

*Onun altında demir **sandık** yatarmış. (BKBşD s. 454)*

Yazı yazıp,

Bii-Kara ırmağın aşağısına,

*Altın **sandığını** salıp göndermiş. (AD s. 525)*

Sandıklar eşyaları saklamanın ötesinde farklı bir işlevle, insanları saklamak amacıyla kullanılan bir eşya olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sandığa saklanacak kişi sandığa konulmadan önce ipek kumaşlar ve bezlerle sarılır sonra sandığa konarak görünmek istemediği kişilerden saklanmış olur. Kimi zaman da tehlike yaratan kişileri cezalandırmak için kişilerin sandığa saklandığı görülür:

Dokuz kat ipek kumaş bezle sarıp

Yumuşak pamuk ile yumuşatıp

*Kardeşini **sandığa** koymuş. (BKBşD s. 419)*

Derken Aldın-Kurgulday yiğit er

Yedi başlı Adığır-Kara tepegözün

Ortadaki başından çıkan

Ulu kara oğlanı

Koltuk altından yakalayıp

Cihanı dolanı

Dünyayı dolaşıp

*Oğlak gibi döndürüp döndürüp
Kara yeri titretip
Gökyüzünü zangırdatıp
Altmış dirsek boyunda çukuru kazmış da,
Altmış boğa derisi ile sarmış da
Ulu kara **sandığa** sokmuş da
İşte o çukura atmış da... (AKD s. 570)*

*“Benim yonttuğum sandığın ağzını-önünü,
Halk bulamaz,
Açamaz şeydir, ablam” diyerek,
Üç uzun kulaklı,
Otuz kulaç boylu,
Kızıl göğüslü kara samuru,
O **sandığ**ına koymuş. (AÇD s. 525)*

Sandık, Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında atılan okun durmasını sağlayan bir engelleyici, durdurucu göreviyle karşımıza çıkmaktadır:

*Şöögün Köögün kara ipek elbisesini,
Omzuna asıverip, kara deri ediğini,
Sokup giyiverip
Dışarıya koşup çıkmakta iken,
Katı kara ok,
Kara bağrını deşip delip
Törde duran **sandığa**
Varıp vurup,
Duruvermiş. (ŞBAŞKD s. 397)*

II.1.2.3. Yorgan-Yastık-Yatak-Döşek-Beşik-Minder

İnsanlar, günün büyük bölümünü geçirdikleri barınaklarda oturmakta, yemek yemek ve uyumaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda da evin döşemesinde yorgan, yastık, yatak, döşek gibi eşyalara yer verilmektedir. Yorgan, yatak, döşek yastık gibi eşyalar geceleri yatıp uyumak için kullanılan eşyalar olmalarının yanında döşeme amaçlı da kullanılmaktadır.

Tuvaca “Çoorgan” ismiyle ifade edilen yorganlar insanların uyurken üzerlerini

örtmek için kullandığı eşyalardandır:

*Ben yaşlandığım için dalga geçiyorsun
Alay ediyorsun, deyip
Kadınına kızıp,
Yaptığı aşını, yemeğini
Kendisi yiyerek,
Başköşeye **yorganı** üstüne alıp yatmış. (BTD s. 479)*

Mögaa Şagaan Toolay destanında altmış teke postundan yapılmış olan yorgan, yeni doğan bebeği sarmak için kundak işleviyle kullanılır:

*Göbeğini kesince,
Altmış teke postundan **yorganıyla**
Çaprazlama sararak,
Üstünü kapatıp, ... (MŞTD s. 69-71)*

Destanlarda geçen yorganlar genellikle keçi ve samur derisinden yapılmıştır ve yine “yüz samur derisi” veya “yüz iğdiş keçi derisi” gibi abartı ifadelerle büyüklüğüne vurgu yapılır:

*“Benim karıma ne oldu böyle?” deyip
Yüz samur derisinden **yorganını**
Başından aşırıp büzüşüp
Düşünüvermiş. (ABD s. 276)

Dokuz kara bakırı onların ötesine
Sıra sıra koymuşlar.
Onların öteki tarafına
Yüz iğdiş keçi derisi **yorganı**
Sıra sıra asmışlar.
Onun öteki tarafına
Yüz kara samurun derisini
Sıra sıra asmışlar. (BKBŞD s. 375)*

Yorgan, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Boktu-Kiriş’in Tun-Karatı Haan’ın otağına üzerinde taşınarak getirildiği bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Varıp getirin, dünürümüze et yedirip çay içirelim,

*Oğlumuzun adını verdirelim” deyip
Kırk kulaç ak keçe yorganı
Dört bahadırına verip
“Kaldırıp getirin” demiş,
Böyle imiş.
Dört bahadır gelip:
“Sizi çağırıyor” diyerek
Ak keçe yorganına oturtup
Dört köşesinden kaldırıp getirmişler. (BKBŞD s. 452)*

İnsanların yatmak için kullandıkları bir diğer eşya da Tuvaca karşılığı “*Olbuk*” ve “*Sırtık*” olan yastıklardır. Alday-Buuçu destanında semiz bir kadının dokuz çocuk doğurduğu için gördüğü itibardan dolayı dokuz kat yastıkta yattığı görülür:

*Yine devam ederken görmüş ki,
Bir yerde dokuz kat yastık üstünde
Bir semiz kadın uyumaktaymış.
“Bu neden böyle biri?”
“Aydınlıklar âlemindeyken
Dokuz çocuk doğuran biridir.
Gördüğü itibardandır” demişler. (ABD s. 235)*

Kimi zaman da insanlar sarhoş olduğunda uyumak için evde bulunan hanımlardan kendileri için yastık ve döşek sermesini isterler:

*Yiğit Kangıvay-Mergen
Bir ay boyunca
Düşüp kalkmaz hale gelecek kadar
Şişmanlamış
Yığılan kalabalığın ikram ettiği
İçkinin hepsini içip,
Dünürlerinin çiğ-pişmiş etini
Yiye yiye:
“Büyük büyük yastıktan koy
Kalın kalın yataktan ser,
Kara-Çüzün kadını” diye*

*Belli belirsiz sayıklayıp
Mırıldanmış. (KMD s. 500)*

*İşte böyle,
Hazırlanan rakının hepsini içip,
Mayalanmamış acı sütün hepsini,
İçip yutuverip:
“Yüksek yüksek **yastıktan**,
Kalın kalın döşekten,
Serip koy, güzel ablam, Avaa-Çeçen!” diye
Sayıklar dururmuş. (AÇD s. 530)*

Genellikle döşek ile birlikte dört kat olarak kullanıldığı görülen yastıklar birinci planda uyumak için kullanılan eşyalardan olsa da döşeme olarak oturma amaçlı da kullanılmaktadır:

*“Yukarı, yukarı buyurun!” diye
Kağanın kadını törün başında
Dört kat **yastığını**-yazgısını seriverip
Çağırıp durmuş. (BKBŞD s. 373)
Dört kat yastık **yastık**-döşek üstüne
Bidaay-Taraakay atayı
Oturtmuşlar. (BKBŞD s. 431)*

Arı-Haan ve Han-Tögüldür destanlarında, yastıkların uyuma ve döşeme amaçlı kullanımlarının dışında, değerli eşyaları gizlemek için kullanıldığı da görülmektedir.

*Kısrağın verdiği haberci kara sudurunu,
Yastığının altından yavaşça,
Çıkarıp alıp kalkanda,
Kapkara karanlık içindeymiş. (AHD s. 240)*

*Haydi, Haan-Tögüldür:
-Ben oraya mutlaka gitmeliyim,
Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek
At gözü gibi sönmez gümüş kandili
Gümüş sandık içine koyup
Altı keskili inci oku düzeltip*

Yastık başına yerleştirmiş. (HTD s. 68)

İnsanların yatariken kullandıkları eşyalardan bir diğeri ise Tuvaca karşılığı “*Döjek*” olan döşeklerdir. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkan döşeğin ak pamuk ile hazırlandığı görülmektedir:

İşte o kayanın içine

Ak pamuk ile altına

Döşek kılıp yerleştirip

Yatırırvermiş. (BKBŞD s. 347)

Destanlarda döşeklerin yapıldığı malzemeye çok fazla değinilmemiştir, fakat Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında tarla faresinin derisinden yapılan bir döşekten bahsedilmiştir:

Tarla faresinin etini pişirip koyup

Semirmiş de,

Tarla faresinin derisini dikip alıp

Döşek yapıvermiş. (BKBŞD s. 310)

Birinci planda uyumak amaçlı kullanılan döşekler evin döşemesinde oturma amaçlı da kullanılmıştır:

Dört yaşında ata anasından ayrılan

Kendisi, dirsekliye dirsekletmeden,

Topukluya bastırmadan,

Yalnız ablasını, yalnız kız kardeşini,

*Kirli **döşek** üstünde oturtmadan,*

Yaşatıp, bakıp

Duran er imiş. (AÇD s. 522)

Döşek, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında farklı bir kullanımla daha karşımıza çıkmaktadır. Destanda, iki çocuk eğlence amaçlı olarak döşekleri kullanmakta, üzerlerinde zıplayıp koşturmaktadır:

Uspa denizin kıyısında

Işıldayıp gelen yerde

Altın göğüslü oğlan çocuk

Gümüşt göğüslü kız çocuk

Oynamaya başlamışlar.

*“Bu ak **döşek** ne kadar güzel,*

Kokusu ne kadar hoş” diye

Üstünde zıplayıp koşturup dururlarmış. (BKBSĐ s. 308)

Tuvaca “*Döjek*, “*Höö*”, *Ornu*” gibi kelimelerle kullanılan ve genel bir isim olarak kullanıldığı düşünülen yatak da döşek, yorgan gibi kullanılan eşyalardandır:

Otağının yerinde bulunan

Çardağının altına

Yetmiş bacak boyu çukur kazıp,

Gündüz olduğunda onu

Gizleyip

Gece olduğunda onunla

***Yatağı** paylaşmış. (KMD s. 503)*

Ayrıca Aldın-Çaagay destanında Avaa-Çeçen, Kaptazın-Kara prensi gece yatağın altında bulunan çukurda saklamakta, gece ise onunla yatağı paylaşmaktadır:

Kaptazın-Kara şehzade, geri koşup gelip

Üç bin çerisini,

Kuzey yerin dik ağaçlı yamacına

Saklayıp-gizleyiverip, geri dönüp,

*Avaa-Çeçen’in **yatağının** altına,*

Yetmiş dirsek kadar çukur kazıp,

Gündüz orada saklanıp,

Gece kadın ile birlikte

Yatak-döşek paylaşıp

Durur imiş. (AÇD s. 528)

Barınaklarda kullanılan eşyalardan biri de Tuvaca karşılığı “*Kavay*” olan çocukların uyuması için yapılmış olan ve sadece Han Şilgi Attığı Han-Hülük ve Şöögün Bora Attığı Şöögün-Köögün destanında karşımıza çıkan beşiktir:

Han Hülük buna:

“Say Kuu kadın sen şimdi gidip,

İt dikenini koparıp al,

*Oğlunun **beşiğindeki**,*

*Yatağı, pamuğu çıkarıp,
İt dikenini seriver. (HŞAHHD s. 163)*

*Çocuğun bağırsığı, oba tarafına,
Yetmez yere varıp **beşiğe** salmış. (ŞBAŞKD. s. 362)*

Bunların dışında bir de Tuvaca karşılığı “*Olbuk*”, “*Düjülge*”, “*Şiree*”, “*Damçılga*” olan minderler vardır ki bunlar birinci planda insanlar tarafından evin döşemesinde oturma amaçlı kullanılmakla birlikte yatmak için de kullanılmaktadır:

*Kangıvay-Mergen'in kendisi
Kızıl ipek sırt kolanlı
Boz otağının içinde,
Dokuz kat **minderinde**,
Boş boş yatan er imiş. (KMD s. 473)*

*Tongulak-Sagaan kadın
Dokuz kat **minderinde**
Oturup dururmuş. (KMD s.490)*

*Onların oba-yurduna gittiğinde
Rakı-kımız içmeyip,
Minderinin- halısının üstüne oturmayıp,
Dikkatli olmalısın. (EMHMAD s. 581)*

*Onun üstünde dokuz kat altın cam eve
Girdiğinde, gece gündüz gibi
Gündüz gece gibi,
Altın güzeller güzeli dokuz kat **minder** üstünde uyuyormuş. (HTD s. 78)*

Destanda minderlerin tasvirlerine de önem verilmiş genellikle dokuz kat olarak kullanılan minderlerin bazılarının kızıl ve ipekten yapıldığına değinilmiştir:

*“Ben artık rakıdan bıktım usandım,
Halim kalmadı
İlimin halkı
Eğlenip kutlasın” deyip
Dokuz kat ipek **minderine** uzanıp,
Boş boş yatmış (KMD s. 502)*

*Han Hülük dokuz kat,
Sefil sarı kadıncağızı görse ki,
Ulu ak otağın içinde
Dokuz kat kızıl **minder**lerin üstünde,
Ay-güneş nurlu prensese dönüşmüş,
Oturmaz mı. (HŞAHHD s. 214)*

Ayrıca Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında kızıl olduğu belirtilen minder, ulu lamanın üzerinde durarak niyaz ettiği bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Sırça köşkün içine girdiğinde,
Kızıl **minderin** üstünde,
Hayli ulu lama kişi
Niyaz edip dururmuş. (HŞAHHD s. 204)*

II.1.2.4. Halı-Paspas-Şilte-Kilim

Evin döşemesinde kullanılan eşyalardan biri de Tuvaca karşılığı “*Olbuk*” ve “*Şiree*” olan halıdır. Destan metinlerinde barınağın bir parçası olduğu görülen halıların birçok eşyanın kullanımında gördüğümüz gibi dokuz kat serildiği ve üzerinde oturulup yatıldığı belirtilir:

*Onların oba-yurduna gittiğinde
Rakı-kımız içmeyip,
Minderinin- **halısının** üstüne oturmayıp,
Dikkatli olmalısın. (EMHMAD s. 581)*

*-Ben içkiden bitkin düştüm,
Gençliğim gitti,
Beyli bölgenin halkı
Bayram, kutlama yapınız öyleyse, deyip,
Dokuz katlı ipek **halı** serip,
Dinlenmeye yatmış imiş. (KMD s 425)*

Halılar tasvir edilirken ak ve gök renkleri kullanılmıştır. Özellikle Tanaa-Herel destanında saygının bir göstergesi olarak ak halının serildiği görülür:

*Gök halı üstüne
Ak **halı** sermişler.*

Ak halının üstünü

Gök halıyla örtmüşler. (BKBŞD s. 444)

Han:

-Saygı gösterip, ak elbiseleri giydiriniz,

*Ak **halı** seriniz. (THD s. 209)*

Barınaklarda kullanılan bir diğer eşya ise Tuvacası “*Bozagaz*” ve “*Kazapça*” olan paspastır. Paspaslar genellikle barınakların eşğine serilen bir eşyadır:

Bir sabah yatıp uyurken,

Yastık başını çıtırdatır,

*Eşik **paspasını** takırdatır*

Kangay-Kara durur

Böyle imiş. (KMD s. 494)

Ayrıca Kangıvay-Mergen destanında zenginliğin bir göstergesi olan altının paspasta kullanıldığı görülür:

Deminki zavallı oğlan

Avıkay-Sarala kadının

*Altın **paspasından** zorla*

Sürünüp, emekleyerek,

Aşıp giriyormuş. (KMD s.391)

Alday-Buuçu destanında Tuvacası “*Torgu*” olan ipeklerin ve Tuvacası “*Mannık*” olan kadifelerin barınakların içine serildiği ve halı işlevi gördüğü görülmektedir. Yere serilen ipek ve kadifeler değerli görüldüğünden üstüne basmadan yüründüğü göze çarpmaktadır:

O üç demir kavak kazığı

Üçyüz üç atımızı bağlayıp dururken

Otağın eşğinden kazığa dek,

***İpek-kadife** serilince*

Onun üstünde yürümeden

Yanından yürür geçeriz. (ABD s. 230)

Tuvaca karşılığı “*Hevis*” olan kilimler normalde barınakların döşemesinde kullanılabileceğini düşündüğümüz bir eşya olmasına rağmen Kangıvay-Mergen destanında

iki atın başlarını bağlamak için kullanılan bir araç olarak karşımıza çıkar:

Aksagalday Sayın-Havitçı 'yı

Bir daha işittiğinde:

“Aksagalday Sayın-Havitçı 'yı

İlk önce öldürüp

İki atını ise daha sonra öldürürüz” deyip

Kangay-Kara ile Dönen-Kara 'yı

Karan-Çüzün kadının

Otağının eşiğinde

*Başlarını **kilim** ile sarıp*

Bağlamışlar imiş. (KMD s. 503)

Kangıvay-Mergen destanında Tuvacası “*Olbuk-kudus*” olan bir de şilteden bahsedilmektedir. Yine birçok eşyanın kullanımı gibi şilteler de dokuz kat olup üzerinde oturlan bir eşya olarak karşımıza çıkar:

Torgun-Çüzün kardeşini

Eyerine oturtup,

Kendisi arkasına oturup

Kangıvay-Mergen'in boz otağına

*Getirip dokuz kat **şilte** üstüne*

Oturtmuş. (KMD s. 495)

II.1.2.5. Taht

Destanlarda barınakların döşemesinde kullanılan bir diğer eşya, çoğunlukla oturmak için kullanılan ve Tuvaca “*Şiree*” ve “*Düjülge*” isimleriyle karşılanan tahtlardır. Özellikle Aldın-Çaagay ve Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında karşımıza çıkan tahtların genellikle altlarına saklanmak için kullanıldığı görülmektedir:

Öyle koşturup gelip,

Kaptazın-Kara şehzadenin otağının eşiğini,

Yayının ucu ile açiverip,

Bakıp gördüğünde,

*Kaptazın-Kara şehzade **tahtının** altında,*

Şırıldaşıp sidikleyip,

Avaa-Çeçen ablası,

*Kazanının altında,
Patır patır sıçıp
Panikleyip, telaşlanıp dururmuş. (AÇD s. 543)*

*Sonra Erelzey-Mergen, kağanın yurduna koşturup varıp
Kağanın kapısını at üstünden açiverip,
Kapı üstünden bakınca,
Kağan **taht** altında,
Kadını yatak altında:
“Kapşılday-Mergen kağan, ne yaptın, ne ettin?
Bana göre, erler eri yiğit kişisin. (EMHMAD s. 585)*

Destanlarda kullanılan tahtlar kimi zaman ağaçtan kimi zaman da dokuz kat minder ve halıdan yapılmıştır:

*Girip gelse,
Avıkay-Sarala kadın
Dokuz ayaklı sandal ağacı alçak **tahtının**
Üstünde otururmuş (KMD s.489)
Otağın töründe dokuz kat minder **tahtında**
Yedi başlı Adıgır-Kara tepegöz
Oturup tabakta yağlı eti
Çömlekte sarı çayını
Önüne koyup otururmuş. (AKD 561)*

Çoğunlukla oturmak amaçlı kullanılan tahtlar Kangıvay-Mergen destanında kahramanın dinlenip yatmak için kullandığı eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Kangıvay-Mergen kendisi
Kızıl ipekten tavanlı
Bora sarayının içinde,
Dokuz katlı halı **tahtında**
Dinlenip yatan er imiş. (KMD s. 351)*

II.1.2.6. Kandil-Lamba-Çıra

Barınaklarda aydınlatma ihtiyacını karşılamak için kandil, lamba ve çiralar kullanılmıştır.

Barınaklarda kullanılan aydınlatma eşyalarından ilki, Tuvacası “Çula” olan kandillerdir. Destan kahramanları gördükleri kötü rüyanın ardından kandilleri aydınlatma amaçlı tutarak dualar ederler:

Şimdi, Şüük-Möge, Süder-Möge
Kardeşlerin köyünde
Verdiği kardeşi Torgun-Çüzün kadın
Bir gece ortasında kalkıp gelip:
“Benim zavallı ağabeyimin
Köyü, yurdu huzurlu mudur acaba,
Düşüm kötüdür” deyip
Kandilini, lambasını tutup,
Dua edip gecelemiş. (KMD s. 504)

Han-Tögöldür destanında Han-Tögöldür’ün yolculuğa çıkarken yanına aldığı kandil dikkat çekmektedir. Kandilin gümüşten ve hiç sönmeme özelliğine sahip olması onu farklı bir yapıya büründürür:

Haydi, Haan-Tögöldür:
-Ben oraya mutlaka gitmeliyim,
Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek
*At gözü gibi sönmez gümüş **kandili***
Gümüş sandık içine koyup
Altı keskili inci oku düzeltip
Yastık başına yerleştirmiş. (HTD s. 68)

Aydınlatma amaçlı kullanılan eşyalardan biri de lambadır. Lamba, Tuva destanlarından ikisinde karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda kandil başlığı altında Kangıvay-Mergen destanı 504. sayfada Tuvacası “Küjüz” olan ve kandille birlikte kullanılan lambayı görmek mümkündür. Bunun dışında Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Aldın-Çaagay destanında ateşle yakılan bir lambanın olduğunu görmekteyiz. Aynı destanın Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan başka bir varyantında ise lamba yerine “fıtıl” kullanılmaktadır:

Kadın kalkıverip,
Ateşini tutuşturup,
Lambasını yakarak,

*Yemek yenen masa üzerine
Koltuk altında taşınan,
Her şeyi bilen kara sutrasını
Açıp bakarak söylemiş:
-Senin tek kardeşin sağ selamet yaşıyor.
Arzaytı'nın kuzey tarafında
Sağ selamet yaşıyormuş, deyip,
Açıp fala bakıyormuş. (AÇD s. 553)*

Son olarak kullanılan aydınlatma eşyası ise sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında görülen ve gümüşten, sönmez olduğuna vurgu yapılan Tuvacası “Çula” olan çıradır:

*Ağabeyinin başının üstüne
Sönmez canlı, gümüş çırasını
Yakıvermiş, böyleymiş. (BKBSĐ s. 347)*

II.1.2.7. Tünlük

Aldın-Çaagay destanında Tuvacası “Örege” olan tünlüğün kullanıldığı görülmektedir. Tünlüğün, çadırın bir parçası olduğu ve açık kalan kapı, pencere gibi kısımların kapatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır:

*İşte böyle,
Ak çadırın **tünlüğünü** kapatıp,
Alt keçesini çekip,
Altın sandığını şangır diye açınca,
Üç uzun kulaklı
Otuz kulaç boylu,
Kızıl göğüslü kara samur. (AÇD s. 526)*

II.1.2.8. Dolap

Tüm bu eşyaların dışında sadece Alday-Buuçu destanında gördüğümüz Tuvacası “Şuruulgaz” olan bir de dolaptan bahsedilmektedir. Birşeyleri içinde muhafaza etmek için kullanıldığını düşündüğümüz bu dolabın doksan dokuz gözlü ve gümüş işlemeli olduğu ifade edilir:

*Doksan dokuz gözlü **dolabın** içini*

Ak gümüş ile işleyip

Alday-Buuçu 'ya gelip:

“Oldu mu, olmadı mı?” diye sormuşlar. (ABD s. 270)

II.1.2.9. Ayna

Son olarak, Mögaa Şagaan Toolay destanında kullanılan ve Tuvacası “*Körünçük*” olan ayna da barınaklarda kullanılan bir aksesuar olarak karşımıza çıkmaktadır:

Möge Şagaan-Toolay ihtiyar

Bir sabah kalkıp, yıkanıp,

Aynaya baktığında,

Kara başı ağarıvermiş, ... (MŞTD s. 45)

İncelediğimiz metinlerde insanların günlerinin büyük bir bölümünü geçirdikleri barınaklarının döşemesine ve süslemesine önem verdikleri görülmektedir. Eşyaların tasvirlerinin abartılı ifadelerle detaylı şekillerde yapıldığı ve kullanılan eşyaların sadece birinci planda bilinen görevleriyle değil daha başka şekillerde de kullanıldıkları görülmektedir. Özellikle yemek yemek veya üzerine bir şey koymak için kullanıldığını bildiğimiz masanın çoğunlukla oturmak için kullanılan bir eşya olduğunu görmekteyiz. Bunun dışında barınakların yer döşemesine de önem verilmiş ve halı, kilim, paspas, şilte gibi eşyalar kullanılmıştır. Ayrıca misafire saygının bir göstergesi olarak, oturmaları için dokuz kat halı ve minderler serilmektedir.

Yine barınakların döşemesinde yorgan, yastık, döşek gibi eşyalara yer verilmiş, bu eşyalar hem oturmak için hem de yatmak için kullanılmıştır. Avcılıkla uğraşan bir toplum olması sebebiyle barınaklarda kullanılan bazı eşyalarda çeşitli hayvan derilerinden de faydalandığı görülmüştür. Çok yaygın bir şekilde kullanımı görülmesi de aydınlatma amaçlı kullanılan kandil, lamba, çıra gibi eşyalara da yer verilmiştir.

II.2. BESLENME VE TEMİZLİK İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından olan beslenme ve temizlik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çeşitli yiyecek-icecek ve otlardan faydalandığı görülmektedir. Avcılık ile uğraşan bir toplum olması sebebiyle beslenme ihtiyaçları hayvansal ürünlerden (et, süt) sağlanırken, doğa ile içi içe bulunulması sebebiyle de temizlik alanında çeşitli otlardan faydalandığı görülmektedir.

Biz de “Tuva Destanlarında Beslenme ve Temizlik ile İlgili Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında insanların beslenme ihtiyaçlarını karşıladıkları yiyecek-ışecekleri, temel beslenmenin dışında kalan farklı yiyecek-ışecekleri ve temizlik amacıyla kullanılan, ağırlıklı olarak otlardan oluşan temizlik malzemelerini inceledik.

II.2.1. Beslenme

II.2.1.1. Yiyecekler

II.2.1.1.1. Et-Ciğer

Avcılıkla uğraşan Tuvalılar avladıkları hayvanların etlerinden ve sütlerinden beslenme ihtiyaçlarını karşımlarken, derilerinden de kendilerine giyecek ve bazen de barınma ihtiyaçlarını karşımlayan barınaklar hazırlamışlardır.

Destanlarda en çok tüketlenen yiyecek Tuvacası “*Et / Ed*” olan ettir. Çeşitli hayvanların etleri kimi zaman kurutulularak kimi zaman da haşlama yapılarak tüketilmektedir. Destanlarda et, bazen sulu yemeklerin yanında katı yemek olarak bazen de tek başına servis edilmektedir:

Sulu yemek olarak

Acı su yedirip

Katı yemek olarak

İnce doğranmış et yedirirlermiş. (BKBşD s. 443)

Deniz olan ıkisini ıirtip

Tandı olan etini yedirip

Dört işini tamamlayan

Eşiyemiş. (HTD s. 80)

Et destanların çoğunda da çay ile ikram edilen bir yiyecek olarak görülmektedir:

Kağanın kadını sarı çayını döküp verip

Yağlı etini salıp verivermiş. (BKBşD. s 431)

Kara-zn kadın

Koyu sarı çayını kaynatıp,

Altın çaydanlığa koyduktan,

Yağlı eti pişirip,

Altın tabağa koyduktan sonra

Kangıvay-Mergen’e kendisi varıp:

“Et yiyip çay içiniz” demiş. (KMD s. 478)

Ay-Haan:

“O üç yiğide

Karşı çıkılamaz,

Çok güçlüdürler,

Onları et, çayla besleyip

Görüşüp göndermezsem,

Olmaz” diye düşünüp,

At alacak, ateş yakacak insanlarını

Hazırlamış. (THD s. 237)

Birçok destanda ise, tuzlanıp, ince doğranarak kurutulan şekliyle karşımıza çıkmaktadır:

Öylece nicesini yemişler ki

Kocakarı dişi karacanın etini

Tuzlayıp kurutmaya başlamış. (BKBSĐ s. 310)

Altın ala sığının etin

Uzun ırmağın ucuna dek

Kısa ırmağın kıyısına dek

Doğrayıp kurutup dururmuş oğlan. (BKBSĐ s. 317)

Kimi destanlarda etlerin çok uzun zamanlar kullanılması için kurutulduğu gözlenmektedir. Özellikle Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında mallarının yağmalanacağını düşünen dede ile nine yağmadan sonraki dönemlerde aç kalmamak için ellerinde bulunan hayvanları kesip kurutarak uzun süre kullanmayı planlar:

Bu kadar malın,

Etini doğrayıp kurutsak,

Gününü bekleyen, küreğine dayanan,

Yaşlı çökmüş biz ikimizin,

Hayatına yetiverir, herhalde” deyip de

Mallarının hepsini kesip durmuşlar. (ŞBAŞKD s. 358-359)

Etler kurutulmasının dışında kimi zaman da haşlama yapılarak tüketilir. Haşlama için genellikle yağlı etler seçilir ve altın veya sarı tabaklarda servis edilir. Özellikle misafir olarak gelen kişilere haşlanan yağlı etler ikram edilir:

Karan-Çüzün kadın

Güzel sarı çayını kaynatıp,

Altın çaydanlığa koyup,

Yağlı eti kavurup,

Altın tabağa koyup,

Kangıvay-Mergen'e kendisi gidip:

"Et yiyiniz, çay içiniz" demiş imiş. (KMD s. 363)

"Hey ablam, acıktım susadım,

Aşın-yemeğin nerede?" deyince,

"Kazan yakayım derken

Aş-yemek yetiştiremedim" diyerek,

Kazanı ocaktan alıp,

Koyu çayını kaynatıp,

Börek-çöreğini koyup,

Yağlı etini haşlayıp,

Yayvan sarı toprak tabağına koyup,

Neşeli-gülüslü,

Sözlü-sohbetli dururmuş

Ablası. (AÇD s. 529)

Ayrıca Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ad verme töreninde yağlı etin kaynatıldığı görülür. Artık çocuklarına ad verme zamanının geldiğini düşünen anne, güzel ediğini-elbisesini giyip, etin yağlısını kaynatarak ad verme törenine hazırlanır:

Yaşlı anası buna:

"Artık yarın oğlumun adını koyup

Kızımın adını koyarım ben" demiş.

Etinin yağlısını kaynatıp

Ertesi gün tam öğle üzeri

Yaşlı kocakarı oğlunun başını kırkıp

Örgüsünü örüvermiş. (BKBŞD s. 323)

Tüm bunların dışında Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında, acıkan Boktu-Kiriş yaşlı kadından ayı yağında kavrulmuş Tuvacası "Baar" olan ciğer hazırlamasını ister:

Oğlan kalkıverip gelip:

“Kazan ortası kadar ayı yağından
Eritip alıp av **ciğerinden**
Kavurup ver yaşlı ana
Açıktım ben” demiş. (BKBŞD s. 317)

II.2.1.1.2. Börek-Çörek-Tatlı-Üzüm-Şeker-Lokma

Destanlarda, gerek misafirlere gerekse bir araya gelen aile üyelerine çayın yanında börek, çörek gibi yiyecekler ikram edilmektedir. Tuvacada börek “Boova”, “Çigir”, çörek ise “Boorzak”, “Çigir”, “Çimiz”, “Boova”, “Booza” gibi isimlerle ifade edilmektedir:

Alday-Buuçu ata
Dört ayaklı kara masayı kurup
Dokuz kat yastığı koyup
Tatlısını **böreğini** pişirip sunup
Koyu sarı çayını döküp
Ağırlayıp koymuş. (ABD s. 228)

Üç gün sonra Han-Buuday
Kayın atasının otağına varıp
Kuralınca selam sunup
Hoşça esenleşince
Uzun-Sarıg Kağan güveyine
Dört ayaklı kara masasını salıp
Börek-çöreğini sunup
Tatlı sarı çayını dökmüş. (ABD s. 257-258)

Kangıvay-Mergen koyu sarı çayını içip,
Böreğini-çöreğini yedikten sonra,
Gümüş dizginini tutup,
Çıkıp gitmiş. (KMD s. 478)

Sonra Erelzey-Mergen,
Kapşılday-Mergen kağana
Koyu çayını kaynatıp,
Börek-çöreğini koyup,
Ağırlayıp çay sunarken
Oldukça büyük bir gürültü duyulmuş. (EMHMAD s. 580)

*Tekrar onunla
Tutuşacak olursam
Onun yerine, ölümü yeğlerim”, diyerek,
Say Kuu kadının otağına girip,
Demli çayını içip,
Börek çöreğini yiyip,
Oturuvermiş. (HŞAHHD s. 179-180)*

*Altın prensesi,
Altın çaydanlığından,
Koyu sarı çayını döküp,
Altın tabağına,
Börek çöreğini koyup,
Hürmetleyip, ağırlayıp durur,
Böyle imiş. (AHD s. 242)*

*Çeçen Kara bahadır, Narın Dangına'nın
Otağına gelip, koyu çayını içip,
Börek-çöreğini yiyip,
Güzelce hoşça dinlenip,
Yatmaz mı. (AKAÇKMD s. 314)*

Çayların yanında genellikle börek-çörek ikram edilmekle birlikte kimi zaman tatlı olarak Tuvacası Türçedeki ismiyle anılan üzüm ve Tuvacası “Çigir” olan şekerler ikram edilmektedir:

*Üç yüz üç kişinin sayısınca
Börekten çörekten, **üzüm**den **şeker**den
Getirip koyacaktır. (ABD s. 230)*

*“Dokuz kat güzel otağın içine,
Pamuk arasına sarıp yatırıp,
Üzüm-şeker, börek ile,
Beslerim” diyerek,
Kadın alıp götürmüş. (AHD s. 267)*

*Bahşı oturduğu yerden:
-Aa, orası doğrudur,*

*Bir zamanlar arkadaşlık, oğlum, deyip,
Cevaplayarak, Möge Bayan-Talay'a
Güzel sarı çayını koydurup,
Tatlısını, çöreğini bıraktırıp durmuş. (MŞTD s. 53)*

*Zavallı er Kanlı karalı Kara-Kögel
Han kayın babasının evine gelince,
Sekiz ayaklı masasının üzerine
Sekiz kat halısını serip, oturtup,
İyi sarı çayını koyup,
Şekerini, böreğini koyup,
Tanrının boz koçunu öldürüp, pişirip,
Ağırlayıp duruyormuş. (MŞTD s. 163)*

*Hün-Haan iyi çayını koyup,
Şekerini, böreğini çöreğini sunup,
Sekiz ayaklı masasının üzerine
Sekiz kat halısını serip,
Saygı göstermiş. (THD s. 235)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ise üzüm ve şeker, ihtiyar bir dedenin yakalaması gereken tavşanları bulmak için izlediği bir yol olarak karşımıza çıkar. İhtiyar bir bakıma bu üzüm ve şekerler ile tavşana tuzak kurmaktadır:

*Üzülüp de ne yaparsın, baba,
Bir tabak dolusu **üzüm şekerden** alıp
Boz tavşanın yoluna döküverip
Dikkatlice dinleyip yatarsın. (BKBŞD s.424)*

Tüm bunların dışında sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında geçen ve Tuvacası “Boorzaa” olan lokma da yine börek- çörekle ve çayla birlikte ikram edildiği görülen yiyeceklerdendir:

*Koyu çayını döküp
Böreğini-çöreğini, **lokmasını** koyup
Hürmet edip ağırlamış. (BKBŞD s. 417)*

II.2.1.1.3. Yemiş-Meyve-Çilek

Boktu-Kiriş- Bora Şeeley destanı ve Haan-Tögüldür destanlarında yiyecek olarak Tuvacası “Kat”, “Çigir” olan yemiş, “Çimiz”, “Kat” olan çilek ve “Çimiz” olan meyve isimlerinin geçtiği görölmektedir:

Besledikleri malları yok

Arpa buğdayları yok

Kara Hem'in yemişi, çileği ile

Günlerini geçirirlermiş. (BKBSĐD. s. 289)

Bu yazıyı görüp,

Toylu-Budak sabaha kadar

Yemiş-meyvesini, börek-çöreğini

Pişirip durmuş. (HTD s. 89)

II.2.1.1.4. Buğday Kavurgası

Tuvacası “Ak-tara dalga” olan buğday kavurgası / kavurması Arı-Haan ve Őögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanlarında, acıkan oğulların analarından istedikleri bir yiyecek olarak karşımıza çıkar. Oğlanlar bu kavurgaları gerçekten yemek istemelerinin dışında annelerinden öğrenmek istedikleri şeyi daha hızlı öğrenebilmek için tehdit unsuru olarak kullanmaktadırlar. Öyle ki anaları buğdayı kavurduktan sonra getirdiğinde genellikle uzun zaman önce kaybolan babası hakkında bilgi almak isteyen kahraman, anasının eline bu sıcak kavurgaya batırır ve anası yanmanın etkisiyle oğlanın bilmek istediği şeyleri hemen söyleyiverir:

Bir akşam oğlan eve dönerken,

“Acıktım ana bana,

Buğday kavurgasından,

Kavuruver” demiş. (AHD s. 263)

Bir gün oğlu:

“Acıktım ana,

Sarı buğday yağda,

Kavuruver.” diyende,

Anası çabucak,

Buğday kavurmuş. (ŞBAŞKD s. 378-379)

II.2.1.1.5. orba-Aş

Türleri ve içerisinde hangi malzemelerin kullanıldığının belirtilmediği Tuvacası “Bıdaa”, “Mün” olan çorbalar genellikle kışın tüketildiği belirtilen yiyecekler arasında yer almaktadır:

*Kış olanda yavan orba,
Yaz olanda kıl çuval altında,
Sarı su nerede acaba diye,
Bunu arayan biriyim ben” demiş. (HŞAHHD s. 160)*

Aldın-aagay destanının bu bölümünde çorba ile birlikte eş anlamlı olarak Tuvacası “Aj”, “Hödee” olan aş adı da geçmektedir:

*“Peki, yaz olduğunda,
Bu halkın acı sütünü-ayranını
Bekleyip, dileyip içen,
Kış olduğunda,
Bu halkın çorbasını-aşını
Bekleyip, dileyip yiyen,
Küçütü-Bayır’ın kötü kendisini,
İyi kişi kılıp,
Kötü adını iyi ad kılalım!” demiş. (AÇD s. 546)*

*-Tamam, ağabeycim, yaz olduğunda,
Bu halkın yoğurt-ayranını isteyerek içen,
Kış olduğunda,
orbasını, bekleyerek içen kişiyim ben. (HTD s. 88)*

orbalar hakkında ayrıntılı tasvirler bulunmamakla birlikte Arzılan Kara Attığ een Kara Möge destanında een Kara bahadır, Hüree Kızıl tayganın üstüne giderken yaşlı ana babasına kendisi dönene dek Dalay Baybın kağanın koyu çorbasını içmelerini tembihler:

*Benim böyle gidip gelişime dek,
Dalay Baybın kağanın,
Koyu çorbasını, tulumunun sarı suyunu,
Tutup içedurun diyerek, ... (AKAÇKMD s. 287-288)*

II.2.1.1.6. Kaymak

Sadece ŞöğünBora Attığı Şöğün-Köögün destanında karşımıza çıkan ve süttten yapıldığı düşünülen bir yiyecek de Tuvacası “Örege(z)” olan kaymaktır:

*Bir sabah yetmiş yaşındaki Çeeledey,
Çıkıp gelip **kaymağını**,
Çekerken, üç tümen çeri,
Avulunu üç sıra kuşatmış. (ŞBAŞKD s. 354)*

II.2.1.2. İçecekler

II.2.1.2.1. Rakı-Kımız-İçki

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan içecek Tuvacası “Araga” olan rakıdır. Rakı genellikle Tuvacası “Et / Ed” olan et ile birlikte güzel olaylar neticesinde kurulan toylarda “dağ gibi et, deniz gibi rakı” benzetmeleri ile bolluğuna vurgu yapılarak kullanılan bir içecektir:

*“Uzun nehre uzun ipi sarıp
Ulu kısrığı yakalayın.
Kısa nehre kısa ipi salıp
Küçük kısrığı yakalayın
Deniz gibi **rakı**
Dağ gibi et yığın! (ABD s. 225)
Tebası-halkı da **rakısını**-içkisini hazırlayıp
Aşını-yemeğini hazırlayıp
Duruvermiş.
Dağ gibi etini
Deniz gibi **rakısını** hazırlayıp
Kağanın çok, az halkı
Gelip toplanıvermiş. (BKBŞD s. 298)
Çok-az halkı da
Rakısını-darısını hazırlayıp
Aşını-yemeğini pişirip
Böyle dururmuş. (BKBŞD s.432)
Ulug Haan, otağını-çadırını hazırlayıp,*

*Deniz gibi rakısını-içkisini hazırlayıp,
Dağ gibi etini-yiyeceğini hazırlayıp,
Altı yılda son ermez,
Bayram-eğlence kılıp,
Dokuz yılda bitmez,
Toyunu toplayıp,
Durmazlar mı. (AHD s. 260)*

*Hün Haan, Burkan 'ın boz iğdiş koçunu kesip,
Rakısını, içkisini içip
Eğlenip kutlamış. (AKAÇKMD s. 342)*

Kangıvay-Mergen destanın, bir bölümünde ise rakı-kımızın sakin-huzurlu bir zamanda keyif için içildiği görülmektedir:

*Kangıvay-Mergen denileni
Ulu uykusunu uyuyup
Sakin mutluluğunu sürüp
Keyifli, huzurlu oturup,
Rakı-kımız içen
Er imiş. (KMD s. 496)*

Rakı çoğunlukla toylarda, özel günlerde içilen, misafirlere ikram edilen bir içecek olmasına rağmen Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Han-Sayın Ulaatı'yı zehirlemek için kullanılan zehirli bir içecek olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Sahtekar hizmetçi kadınlar
Sert-keskin rakı ile
Han-Sayın Ulaatı 'yı esretip
Zehirleyivermişler de
Uyuyup kalıvermemiş mi. (BKBŞD s. 363)*

Bazı destanlarda rakının sunulduğu eşyalarla ilgili bilgilere de yer verilmektedir. Rakı, kimi zaman on beş ayakçının birlikte tuttuğu kutsal kara kâsede, kimi zaman altın sarı sahanda / tulumda misafirlere sunulmaktadır:

*Aldın-Çaagay 'ın on beş kişi yardımlaşıp kaldırır,
Kutsal kara kâsesine
Rakıyı lebalep döküp,*

Eğilip sunar abla imiş. (AÇD s. 529)

Kangıvay-Mergen'in

On beş ayakçının birlikte tuttuğu

Kutsal kara akağaçtan kâseye

Rakıyı ağzına kadar doldurup,

Kadının kendisi eğilip

Sunmuş. (KMD s. 502)

Sonra kağan, Erelzey-Mergen'e et yedirip,

Çay içirtip oturmuş da

Daha sonra altın sarı sahana

Sert-acı rakısını döküp

"Buyrun!" deyip sununca... (EMHMAD s. 582)

Say Kuu kadın, altın tulumdaki

Rakısını doldurup sunuvermiş. (HŞAHHD. s. 215)

Rakının nelerden yapıldığına dair detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte Boku-Kiriş, Bora-Şeeley destanının bir bölümünde rakının mal sütünden yapıldığı belirtilirken, bir bölümünde de ak süttten çıkma olduğu belirtilir:

"Yapma kardeşim, hiç rakı içmez diye bir şey

Nasıl olur,

Ak süttten çıkan rakı denen şeyi

Her kişi içip buyurur" diyerek

Rakısını tekrar sunmuş. (BKBŞD s. 468)

"Burada malın süttünü sağıp

Rakısı-içkisi hazırlanıp

Eğlence kılınmalı,

Yiğit güveyimiz ile

Burada konup ayrılmalıyız." (BKBŞD s. 406)

Tuvaca karşılığı "Hımız / Hımıs" olan kımız da birçok destanda karşımıza çıkan bir içecek türüdür. Haan-Tögüldür destanında Haan-Tögüldür beylerine içki mataralarını ağzına kadar içki-kımız ile doldurmalarını söyler:

-Haydi, içki mataralarını (kaplarını)

Ağzına kadar içki-kımızıyla

Doldurup duran ulusmuş. (HTD s. 99)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da kımızın “esritici süt” olduğu vurgulanmış, doksan kişi doymaz derin bir çanakta sunulduğu belirtilmiştir:

Ulaan-Saygıl prenses de

“Esritici süttten koyup verin!” demiş.

Doksan kişi doymaz derin çanağı

Kımız *doldurup*

Önüne götürüp koymuşlar. (BKBŞD s. 457)

Möгаа Şagaan Toolay destanında ise Han, misafirine tasvirinden çokça büyük olduğu anlaşılan sarı bir kâse de kımız sunulmasını söyler:

Han oturduğu yerden:

*O oğlana matarada **kımız**dan*

On kişinin kaldıramadığı büyük sarı kaseye

Koyup verin! demiş. (MŞTD s. 119)

Destanlarda rakı ve kımızın dışında Tuvacası “*Darı*”, “*Arag*” olan ve genel anlamda tüm içecekleri karşıladığı düşünülen içkiden de bahsedilmektedir:

Han kayın babası:

-Bu gece Biçe-Kara Möge’yi davet etmek için,

*On kişi on matara **içki**yle,*

On atlı arabayla gittiler, oğlum,

Yarın güreş olacak, diye

Konuşarak oturuyormuş. (MŞTD s. 133)

Misafirleri gelince,

Tana-Herel’e en başta olmak üzere,

*Han, **içkisini** sunuyormuş. (THD s. 255)*

*Deniz olan **içkisini** içirtip*

Tandı olan etini yedirip

Dört işini tamamlayan

Eşiymiş. (HTD s. 80)

II.2.1.2.2. Çay

Destanlarda en çok tüketilen içeceklerden biri de Tuvacası “Şay”, “May” çaydır. Genellikle börek-çörek, kimi zaman tatlılarla veya tek başına ikram edilen çaylar koyu sarı / kara renkli olup, çaydanlıklarda, kazanlarda kaynatılıp kâselerde veya çömleklerde sunulur:

Hanın kadını

Üç kıza et yedirip çay içirip dururmuş (BKBŞD s. 297)

Ulu kara çadırına koşup gelmiş de

Ulu kara kazanında

Koyu kara çayını kaynatıp

Hazırlamış imiş. (BKBŞD s. 341)

Tan atıp geldiğinde

Bir kâse kara çay içip

Durmuş. (BKBŞD s. 368)

Kağanın kadını sarı çayını döküp verip

Yağlı etini salıp verivermiş. (BKBŞD s. 431)

Kara-Çüzün kadın

Koyu sarı çayını kaynatıp,

Altın çaydanlığa koyduktan,

Yağlı eti pişirip,

Altın tabağa koyduktan sonra

Kangıvay-Mergen'e kendisi varıp:

“Et yiyip çay içiniz” demiş. (KMD s. 478)

“Benim güzel karım, sevgili eşim,

Bana işaret olarak

Hiçbir şey bırakmamış mı acaba?” diye

Düşünüverip otağın töründe yatan

Koca kızıl taşı alıp atınca

Orada çömlekte çayı

Tabakta eti hazırlamamış mı. (AKD s. 557)

Koyu çayını içerken,

Söylemiş:

“Hey ana, baba,

Sizler yaşlanıp,

Çöktünüz. (AKAÇKMD s. 286)

Koyu sarı veya kara olan çaylardan başka, Ton-Aralçın Haan destanında ak çay, Haan-Tögüldür destanında ise sütlü çay karşımıza çıkmaktadır:

Ton-Aralçın hanın Toolay-Çeçen kadını

Eskimiş, doğan elbisesini

Onarıp yamayarak,

Altın çaydanlığa ak çayını

Kaynatıp koyarak,

Aşını yemeğini hazırlayıp, ... (TAHD s. 303)

Sütlü çayı kaynatıp

Yağlı eti kavurup:

“-İyi arkadaşlar, yiyin, için!” demiş,

Birbirlerine öğüt verip durmuşlar. (HTD s. 82)

II.2.1.2.3. Süt-Ayran-Yoğurt Suyu-Çökelek

Geçimini avcılık yaparak sağlayan Tuva halkı doğal olarak hayvansal ürünleri çok fazla tüketmektedir. Bunların başında da süt, ayran, yoğurt suyu ve çökelek / ekşi süt gelir

Destanda karşımıza çıkan içeceklerden ilki Tuvacası “*Süd / Sür*” olan süttür.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında anne sütü karşımıza çıkmaktadır. Destanda altın göğüslü oğlu ve gümüş göğüslü kızı, kız kardeşleri tarafından deniz kenarına atılan bir anne, deniz kenarında gördüğü çocukların kendisinin olup olmadığını anlamak için, çocukların yanına sütü götürmesi için görevlendirdiği ihtiyar kadının da çocukları kendi çadırlarına getirmeyi kolaylaştırması için kullandığı içecek anne süttür:

Ardıç-arçayla tütsüleyip

Ak pelin ile yıkayıp

Ertesi gün denizin kıyısına

Ak keçesini serip

Üstüne kâsede süütünü koyup

Yanında saklanıp yatmış. (BKBŞD s. 308)

Aldın-Çaagay destanında da bir kulunun gelişmesi, kıkırdak tırnağının sertleşip oynayabilmesi için anasının sarı sütünü içmesi gerektiği Angır-Çeçen tarafından söylenmektedir:

*Şimdi sen üç gün sonra
Vuruşma-savaşına binerse binsin,
Yarışına-koşusuna da salsın
Ananın lezzetli sarı **sütünü** em,
Kıkırdak tırnağın sertleşip oyna!” diyerek,
Altmış kulaç ipini,
Boynuna boş bir şekilde bağlayıp,
Salıp bırakıvermiş. (AÇD s. 540)*

Destanda sadece anne sütü değil keçi ve inek sütünün geçtiği de görülmektedir. Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanında Çeleedey Ata keçi sütü içip sıçan-farelere tuzak kurarak yaşar:

*Çeleedey Ata,
Birkaç keçisini güdüp,
Onların **sütünü** içip,
Sıçan-fareye tuzak kurup,
Yiyip yaşarmış. (AKAÇKMD s. 273)*

Şöögün Bora Attığ Şöögün-Köögün destanında ise tüm malı alınan yaşlı dede en azından sütünü içebileceği bir ineğin kendisine verilmesini ister:

*“Merhametli, iyi kalpli çoluk-çocuğum,
Bari bir sağımlık **süt** içer,
Sütlü tek inekten,
Verin ne olur!” diye tekrarlayıp,
Yalvarıp durmuş. (ŞBAŞKD s. 355)*

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında süt bu sefer misafire derin porselen bir kâsede ikram edilen içecek olarak karşımıza çıkar:

*Kadın bakıp durup durup,
Lovun-Haan'ın kendisinin şey ettiği
Derin porselen kâsesine **süt** koyup,
Sunup verdiğinde, oğlan da*

Kâsesiyle birlikte yutuvermez mi. (EMHMAD s. 596)

Bazı destanlarda bir de ekşi sütün bahsedilir. Ekşi sütün Tuvaca karşılığı olan “Hoytpakt” çökeleğin Tuvaca karşılığı ile aynıdır. Biz de bu yüzden ekşi süt ve çökeleğin geçtiği kısımları birlikte alıyoruz:

*Oğlan **ekşi sütü** içip,
Sarı porselen kâseyi de
Ezip paramparça ederek
Kapının art pervazına doğru
Fırlatıp atmış. (KMD s.491)*

*Buzağı güdüp, çorba yiyecek yer,
Koyun güdüp, **çökelek** içecek yer,
Arayan biriyim, diye cevaplamış. (TAHD s. 323)*

Aldın-Çaagay destanında ise mayalanmamış acı süt, rakı gibi esritici gücü olan bir içecek olarak belirtilir:

*İşte böyle,
Hazırlanan rakının hepsini içip,
Mayalanmamış **acı sütün** hepsini,
İçip yutuverip:
“Yüksek yüksek yastıktan,
Kalın kalın döşekten,
Serip koy, güzel ablam, Avaa-Çeçen!” diye
Sayıklar dururmuş. (AÇD s. 530)*

Destanlarda karşımıza çıkan bir başka içecek ise Tuvacası “*Hoytpaan / Hoytpakt*” olan ayrandır. Ayran; Aldın-Kurgulday, Han-Şilgi Attıg Han-Hülük ve Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanlarında kimi zaman tulumda kimi zamanda ulu bir heybede bulunan içecek olarak karşımıza çıkar:

*Yedi kişiyi doyurur
Ulu kızıl sahanı doldurup
Ayranı döküp
O oğlana sununca
Kuralınca iki koluyla tutup
Hepsini tak diye içiverip*

Sahamı yalayıp bıraktıktan sonra dışarı çıkınca... (AKD s. 562)

“Demir MÖge'nin koyununun

Çobanyım ben” demiş,

*Tulumundaki **ayranını** doldurup,*

İçip dururmuş. (HŞAHHD s. 160)

Yetmiş yaşındaki Çeledey,

Korkup, ürküp,

Ulu kazanı çatıverende:

“Biz kendimiz, kendimiz ablam” deyişip,

*Dokuz kazanda ulu heybe kadar **ayranını***

Dikip yudumlayıp bir kısmı,

Dede ile ninenin otağını,

Çözermiş. (ŞBAŞKD s. 354-355)

Bunların dışında diğer destanlarda bulunmayıp sadece Şöğün Bora Attığı Şöğün-Köögün destanında gördüğümüz Tuvacası “*Bojalap*” olan yoğurt suyundan da bahsedilmektedir:

“Onun yerine yer gezip,

Oba dolaşıp,

***Yoğurt suyu** içip dursak daha iyidir”*

Deyip durmuşlar. (ŞBAŞKD s. 364)

II.2.1.2.4. Sarı Su-Kara Su

Tüm bu yiyecek-içeceklerin dışında Tuvacası “*Sarıg-suu*” ve “*Bojalap*”olan sarı su ile “*Kara suu*” olan kara suyun da içecek olarak tüketildiği görülmektedir.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkan sarı su “sarıg suu”, Tuvaca sözlükte süt suyu olarak açıklanmaktadır. Buradan hareketle bu destanda yer alan sarı suyun, Çargıraa-Kara-Maadır'ın çadırına misafir olarak gelen Boktu-Kiriş'e sunulan bir içecek olduğunu anlamaktayız:

*Dört hizmetçi tulum dibinde **sarı suyunu***

On kişi yer derin tabağa döküp

Oğlanın önüne götürüp koymuşlar. (BKBŞD s. 456)

Aldın-Kurgulday destanında da Bıştak'ın sarı suyunun ikram edildiği görülür.

Tuvaca sözlükte Bıştak kelimesi peynir olarak verilmiştir. Dolayısıyla Tepegöz'ün sunduğu sarı su peynir suyu olarak düşünölebilir:

Yedi başlı Adıgır-Kara tepegöz durup:

“Bu oğlana torba dibinden

“Bıştak”ın sarı suyunu

Döküp verin” deyince, ... (AKD. s. 562)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında Erelzey-Mergen yolda karşılaştığı çobana sarı su içip, taya binebileceği bir yer olup olmadığını sorar. Daha önceki örneklerde sarı suyun, süt suyu ve peynir suyu olarak karşılanmalarından yola çıkılarak bu destandaki sarı suyun da süt suyu veya peynir suyu olarak kullanılmış olabileceği düşünölmektedir:

Beni kovduğundan

Sarı su içer,

Taya biner yer

Nerededir acaba?” diye

Arayıp gezen kişiyim ben, dedem” demiş. (EMHMAD s. 594)

Han-şilgi Attığ Han-Hülük destanı ve Tuva Destanları adlı kitaptaki Kangıvay-Mergen destanında bir de yiyeceklerin yanında içilen ve hakkında detaylı bilginin bulunmadığı kara sudan bahsedilmektedir:

Han Hülük, üç yudum kara suyunu,

Yudumlayıp

Altmış kulaç altın ipini döşeyip,

Yan yatıp dinlenip,

Yan yatıp dinlenmiş. (HşAHHD s. 174)

Kabuğu üç şamdan gibi yontup,

Üç yudum suyu(kara) doldurup,

Altın-gümüş kemendini

Dokuz düğümleyip çekip,

Onun üzerinde dört-ayak üstünde

Yiyip içip

Dinlenip durur, Kangıvay-Mergen diye

Söylemiş. (KMD s. 481)

II.2.1.3 Keyif Verici Maddeler

II.2.1.3.1. Tütün-Sigara

İnsanlar beslenme ihtiyaçlarını karşılayan yiyecek-içeceklerin dışında tütün, sigara gibi keyif amaçlı içilen içecekleri de sıklıkla kullanırlar.

Tuvacası “*Taakpi*” olan tütün-sigaralar insanların özellikle sohbetleri sırasında içtikleri içecekler arasındadır:

*İhtiyar heybesini tek koluyla indirip,
Ton-Aralçın Han ile **tütün**ünü içerken:
-Dünyayı iyileştirdin... (TAHD s. 347)*

*Orada atlarından inip,
İkisi birlikte konuşup,
Tütün içip oturuyorlarmış. (BTD s. 477)*

Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında tütünlerin kese içinde muhafaza edildiği ve kese içindeki tütünlerin değerli görüldüğü anlaşılmaktadır:

*Köyüne gelip Kangıvay-Mergen
Aksagalday Sayın-Havıççı kardeşlerini
Yağ içindeki böbrek gibi
Kese içindeki **tütün** gibi
Değerli tutup
Göz kulak olmuşlar. (KMD s 509)*

Bazen acı bazense yumuşak sarı olduğu vurgulanan tütünler gümüş ve bakır ağızlıklı pipolarla içilmektedir:

*Yollanıp giderken
Demir Möge'nin **tütün** içtiği
Piposunun ateşinden,
Çadır kadar yer,
Yanıp kalıvermişmiş. (HŞAHHD s. 157)*

*Gümüş başlı parlak,
Ağızlıklı piposunda,
Acı **tütün**ünü yakıp,*

*Alnının ortasına külünü silkip,
Susuzluğu kanıp sevinip,
Otururmuş. (AKAÇKMD s. 312)*

*Bakır başlıklı piposunda,
Yumuşak sarı **tütününü** içerek,
Külünü göğsüne döküp içip otururken, ... (MŞTD s. 137)*

II.2.2. Temizlik

Destanlarda insanların veya eşyaların yıkanmasında ardıç, arça, ak pelin gibi otların kullanıldığı görülmektedir.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ihtiyar kadın yarısı yok kızı Tuvacası “*Artış*” olan ardıç, “*Şaanak*” olan arça ve “*Huragan*” olan ak pelin ile yıkayıp temizlemektedir:

*Ertesi gün zavallı kocakarısı
Ala tayganın güney yamacından,
Ardıç, arça, ak pelin
Toplayıp getirmiş.
Ulu kazana su koyup
Gecelerce günlerce
O kızı onunla yıkayıp temizleyip
Durmuş imiş. (BKBŞD s. 307)*

Yine aynı destanın farklı bir bölümünde yaşlı kadın aynı otlarla bu sefer ak keçeyi yıkar:

***Ardıç-arçayla** tütsüleyip
Ak pelinle yıkayıp
Ertesi gün denizin kıyısına
Ak keçesini serip
Üstüne kasede sütünü koyup
Yanında saklanıp yatmış. (BKBŞD s. 308)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının bir bölümünde de Boktu-Kiriş’in kutsal su ile yıkandığı görülür:

*Ağabeyi de kalkıp gelip
Üç çeşit **kutsal suyu** ile yıkayıp*

Koyu çayını içip

Böreğini-çöreğini yiyip

Aşayıp yemiş. (BKBŞD s. 344)

Günümüzde temizlik eşyalarından olan ve Tuvacası “*Arjul*” olan havlu, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında doğum yapan kadının gözünü kapatmak için kullanılan bir eşya olarak görülür. Altın göğüslü oğlan ile gümüş göğüslü kız doğuran kardeşlerinin, kendilerini kötü duruma düşürebileceğini düşünen ablalar, kardeşlerinin gözünü havlu ile bağlayarak doğurduğu çocukları it enikleriyle değiştirirler:

Kişi ilk doğurduğunda

İki gözünü iyice kapatıp

***Havlu** ile iyice bağlayıp*

Doğurmalıdır” demişler. (BKBŞD s. 302)

Destan metinlerinde yer alan beslenme unsurlarına bakıldığında, toplumun avcılıkla uğraşmasının bir sonucu olarak çeşitli hayvanların etlerinin tüketildiği, özellikle yağlı etlerin haşlanarak hazırlandığı, kimi zamansa -özellikle de uzun ömürlü olmasını sağlamak için- kurutularak yendiği veya muhafaza edildiği görülmektedir.

Türk toplum yapısındaki misafirperverlik kendisini Tuva destanlarında da göstermekte ve gelen misafirlere saygının bir göstergesi olarak haşlanmış yağlı etlerle birlikte çeşitli ikramlar özellikle altın tabaklarda yapılmaktadır.

Destanlarda içecek olarak ise çoğunlukla rakı ve kımızın içildiği, yine bunların da çoğu zaman abartılı şekilde büyük olduğu ifade edilen kap-kacaklarda ikram edildiği görülmektedir. Bu içeceklerin dışında hayvansal ürünlerden olan ekşi süt, yoğurt suyu, yine süt ve peynir sularından hazırlandığı belirtilen sarı suların tüketildiği görülmektedir. Yine rakı, kımız gibi içeceklerin de kimi zaman çeşitli hayvanların sütünden hazırlandığı belirtilmektedir. Biz de buradan yola çıkarak destan içerisinde tüketilen içeceklerin hem hepsinin hayvanlardan sağlandığını söyleyebiliriz.

Destanların olmazsa olmazı olan toylarda da zenginliğin ve bolluğun simgesi olarak “dağ gibi et” ve “deniz gibi rakı”ların sunulduğu görülmektedir. Bunda bulunan çevre ve yaşam tarzı göz önüne alındığında av hayvanlarının çokluğunun ve çeşitli yurtları yağmalama sonucu ele geçirilen malların fazlalığının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Temel beslenme unsurlarının dışında ayrıca, insanların keyif için içtikleri tütün ve

sigarayı da destanlarda görmek mümkündür. Bazen yumuşak bazense acı olduğu belirtilen tütün ve sigaralar, başlıkları çeşitli madenlerden yapılmış olan pipolarda içilmektedir.

Bölümün “Temizlik” başlığı altında ise gerek insanların gerekse eşyaların temizlenmesinde kullanılan ardıç,arça, ak pelin gibi otları ve kutsal olduğu belirtilen suyu görmek mümkündür.

II.3. GİYİM-KUŞAM VE SÜSLENME İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Giyinmek ilk insandan bu yana bir ihtiyaç / gereklilik olarak süregelmektedir. İnsanlar yaşadıkları coğrafyaya ve iklim koşullarına göre giyim-kuşamlarını şekillendirmektedir. Tuva Türkleri de göçebe hayatın sonucunda avcılık ile uğraşmaları sebebiyle avladıkları hayvanların etini ve sütünü beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için kullanırken, derilerinden de kendilerine çeşitli kıyafetler hazırlarlar. Hazırlanan bu kıyafetler üste giyilen kıyafetler, başa giyilenler ve ayağa giyilenler olarak ayrılır. Daha sonra ise bu kıyafetler çeşitli malzemelerden yapılan aksesuarlar ile tamamlanır. Bazen bu aksesuarlar kıyafetle bağlantılı olarak kullanılırken bazen de kıyafetlerden bağımsız olarak süs unsuru olarak karşımıza çıkar.

“Giyim-Kuşam ile İlgili Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında önce kıyafetler daha sonra ise tamamlayıcı unsur olarak düşünebileceğimiz aksesuarlar ele alınmıştır.

II.3.1. Giyim

İnsanlar gerek günlük yaşamlarında gerekse savaş-dövüş sırasında çeşitli kıyafetler giyerler. Bu kıyafetlerin kimisini üzerlerine, kimisini başlarına kimisini ise ayaklarına giyerler. Biz de “Giyim” başlığı altında önce üste giyilen kıyafetleri, sonra başa giyilen kıyafetleri daha sonra da ayağa giyilen kıyafetleri inceledik.

II.3.1.1. Üste Giyilenler

İnsanların günlük hayatta üzerlerine giydikleri elbise, don, kürk, yelek, palto, gocuk, pantolon, kepenek gibi kıyafetlerle, özellikle vuruş-dövüşün olduğu bölümlerde kahramanın üzerine giydiği bir kıyafet olarak karşımıza çıkan kispet bu başlık altında ele alınmıştır.

II.3.1.1.1. Elbise-Don

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan kıyafetlerden ilki Tuvacası “*Ton*”, “*Hev*”, “*Hep*” olan elbisedir. Elbiselerin tasvirine büyük önem verilir, bununla birlikte ağırlıklı

olarak kara ipek elbiselerin giyildiği görülür:

*Ulu kara torbasından
Kara yumuşak deri ediğini çıkarıp
Kara ipek **elbisesini**,
Kara samur derisi börtünü,
Giyiyip durmuş. (BKBŞD s.350)*

*Karanlık kara ormanın altına kadar
Sürüp geldiklerinde
Boktu-Kiriş'in kara ipek **elbisesinin**
Eteğinin altına saklanıp
Girivermiş. (BKBŞD s.415)*

*On sekiz düğmeli kara termes ipek **elbisesini** giyip
Bir karış uçlu, çelik çakmaklı,
Bir kulaç keskin yüzü olan polat kılıçlı
Ok sadağı kayışını, kemerini kuşanıp... (KMD. s. 479)*

*Kara deriden çizmeleri,
Kara ipekten **elbiseyi**,
Kara samurdan şapkayı giyip,
Sert kara yayı omzuna asarak,
Çıkmış imiş. (BTD s. 493)*

Destanlarda kara ipek elbiselerin dışında farklı renk ve derilerden / postlardan yapılmış elbiseler de görülür:

*Bir anda fark etmiş ki
Dağ keçisi derisi **elbisesinin** eteği
Titrer dururmuş. (BKBŞD s. 315)*

*Yine yatıp dinlenirken,
Arkasından bir ses çıkıyor imiş.
Arkasına baktığında,
Dağ keçisi postundan **elbisesinin** eteği imiş. (MŞTD s. 87)*

*Onu duyunca
Kanlı karalı Kara-Kögel:*

“Altmış koç postundan
Kuzu postundan **elbise**
Verebilir misiniz, han kayın babam” demiş. (MŞTD s. 153)

Avıkay-Sarala kadının
Üç saç örgüsünün dibinden tutup,
Sarı ipek **elbisesinin**
Yan tarafından yırtıp
Çıkarıp atıp, ... (KMD s. 399)

Kişi denen şey giyer,
Elbiseli olmalı” diyerek,
Kara deve derisi **elbisesini**,
Giydirip kuşaklayıp,
Kara yumuşak deri ediğini,
Yüz kara samur derisi börkünü,
Giydiriverende börkünün püskülü,
Göğün ucuna takılan,
Erleri eri oluvermiş. (AHD s. 235)

Kişiler tasvir edilirken ana-babaları, kullandıkları savaş âletleri, atları ve giymiş oldukları kıyafetler de belirtilir. Aşağıda verilen örnek destan bölümlerinde de kişilerin giymiş oldukları ve yukarıda da belirttiğimiz gibi ağırlıklı olarak kara ipekten hazırlanan kıyafetler görülmektedir:

Dokuz sarı taygayı aşıp,
Yedi kara ırmağı geçip,
Yamacındaki kara yol ile,
Koşturup giderken,
O yolda Kök Bora atlı,
Gök ipek **elbiseli**,
Ayakçı kişi ile karşılaşmışlar. (AKAÇKMD s. 338)

Kara deri çizmeli,
Kara ipek **elbiseli**,
Kara ipek kemerli,
Üzeri rütbeli

*Kara samurdan şapkalı,
Üç nesli eskitmiş,
Üç sadak çürütmüş,
Kaburga kemiğinin yulğunluğu yok,
Omurgasının eklemi yok,
Bacakları kıllı hayvanın koşup yetişemediği,
Tüy kanatlı kuşun uçup yetişemediği
Arzılan-Kıskıl atlı imiş. (MŞTD s. 41)*

Kıyafetlerde renk tasvirleri öne çıkmaktadır, fakat çoğunlukla kara ve gök ipekten kumaşların kullanıldığı görülmektedir. Tana-Herel destanında ise bunların dışında ak elbiselerden bahsedilir. Destanda çocuğu olmayan Şan-Haan, kendisine iyi şeyler söyleyeceğini düşündüğü ihtiyar adama saygının bir göstergesi olarak ak elbiseler giydirilip, ak halı serilmesini söyler:

*Böylece, topladığı halkı
Dağıldıktan sonra,
Tüyü dökülmüş kızıl tilki postundan şapkalı,
Çok ihtiyar adam girip gelip,
Öğüt vermiş.
Han:
-Saygı gösterip, ak **elbiseleri** giydiriniz,
Ak halı seriniz. (THD s. 209)*

Elbiseler bazı destanlarda kişilerin şekil değiştirmek için giydikleri kıyafetler olarak karşımıza çıkar.

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında Narın Dangına'nın kuş elbisesi giyip uçtuğu görülür:

*Narın Dangına,
Kuş **elbisesini** giyip,
Üç kat altı kızılığı
Çekip örtünüp uçuverende,
Dag Möge'ye Çeçen Kara bahadır,
Yenilmek üzereymiş. (AKAÇKMD s. 318)*

Kangıvay-Mergen destanında da Demir-Möge'nin alacalı kaz derisi elbisesini

giyerek coşkun denize girdiği belirtilir:

-Evet, aradan ne kadar zaman geçse de
Beni bekleyin ağabeylerim - deyip
Alaca kaz derisi **elbisesini** giyip
Hırçın denize atlayıvermiş
Demir-Möge. (KMD. s. 506)

Destanlarda karşımıza çıkan, üste giyilen kıyafetlerden biri de Tuvacası “Ton”, “Kuptuz” olan dondur. Donlar da elbise tasvirlerinde gördüğümüz gibi genellikle kara ipek kumaşlardandır:

Kara ipek **donunu** giyip durmuş.
Ak ipek kemerini bağlayıp durmuş. ... (ABD s.219)
Kara samur börklü,
Kara ipek **donlu**,
Kara kalın edikli,
Hambı kadife kuşaklı,
Erleri Han Hülük Bey,
Yaşarmış. (HŞAHHD s. 154)

Kara ipek **donunu**,
Kara samur derisi börtünü,
Kara yumuşak deri ediğini,
Giydirip kuşatıp
Durmuş. (ŞBAŞKD s. 375)

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında kara ipek donların dışında, gök ipek donun da giyildiği görülmektedir. Aynı zamanda destanın bu bölümü kişi tasvirlerinde donların da renk ve kumaşları belirtilerek kullanıldığına örnek oluşturmaktadır:

Tesadüfen tepenin önüne baksa ki,
Gök ipek **donlu** kişi,
Uyuyup yatarmış. (HŞAHHD s. 178)

Destanların çoğunda donların genellikle ipek kumaşlardan hazırlanmış olduğu görülse de Arı-Haan destanında koç derisinden hazırlanmış olan bir don görmekteyiz. Bu donun aynı zamanda atış-yarışın olduğu bölümde hedef olarak kullanıldığı görülür:

*Yüz öküz yükü ağacın,
Başını kırkıp atıp,
Yüz iğdiş koç derisi donu,
Yakıp yıkıp atar,
Onu atan kişi
Yarışı alacaktır! diye,
Ulug Haan söyleyip,
Durmaz mı. (AHD s. 259)*

Yine donların da kimi zaman şekil değiştirmek için kullanıldığını görmekteyiz. Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanının bir bölümünde kuş derisi elbise giyen Narın Darınga'nın, başka bir bölümde kuş derisi donunu giyerek uçtuğu-gittiği görülür:

*Narın Dangına kuş derisi donunu giyip,
Üç kat altın kızılığın üstü ile,
Dümdüz kuzey tarafa gidivermiş. (AKAÇKMD s. 322)*

II.3.1.1.2. Etek

Destanlarda çok fazla yer almasa da üste giyilen kıyafetlerden biri de Tuvacası “Ede” olan etektir. Üç destanda karşımıza çıkan eteklerin Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında, anlatıldığına göre dört parçalı olduğu ve rahat koşmak isteyen hizmetkâr kocakarının dört eteği kuşağına taktığı görülmektedir:

*“Bu nedir böyle acaba?” diyerek
Dört eteğini kuşağına takıp
Uspa denizin kıyısına
Koşturup gelmiş. (BKBŞDs.305)*

Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında ise Kara-Türü bahadırın güreş öncesinde üç eteğini astığı bir anlamda rahat güreşmek için topladığı görülür:

*Kara-Türü bahadır üç eteğini asıp
On sekiz düğmesini çözüp
Diğer taraftan peşrev çekip çıkmış (KMD s. 514)*

Destanlarda kişi tasvirleri önemli yer tutmaktadır. Elbise ve don başlıklarında işlediğimiz gibi etekler de kişi tasvirlerinde yer almaktadır:

*Beş yüz elli bahadırı,
Beş gün, beş yarım gün güreştirip gelince,
Aldın-Çaagay'ın
Kağan devletinin içinde
Kalçasına kadar çapanlı, dizine kadar etekli,
Küçütü-Bayır diye oğlan,
Kazanıp çıkıvermiş. (AÇD s. 546)*

II.3.1.1.3. Kispet

Destanlarda çok sık geçtiği görülen kıyafetlerden biri de Tuvacası “Şodaa”, “Şodaktar” olan ve genellikle kuşak ve kemerlerle kullanılan kispetlerdir:

*Kağan ata:
“Boktu-Kirişin kispet-kemerini giydirin,
Saç örgüsünü toplayın” demiş. (BKBSĐD s. 389)*

Kispetler sadece vuruş-dövüş olacağı zamanlarda -özellikle bilek gücüyle gerçekleştirilen dövüşlerde- zar zor çekilip giyildiği belirtilen kıyafetlerdir:

*Kispetini-kuşağını giyininip,
Çemreyip çekip giyip,
İki boğanın yan bakışısı gibi,
Kara kayanın vuruşusu gibi,
Çat-çut tutuşuvermişler. (AHD s. 253)
Çeçen Kara bahadır, Arzılan Karasının
Demir kösteğini vurup,
Kispetini kuşağını zar zor giyip,
Sarı bozkırın ortasına,
Peşrev çekip çıkmaz mı. (AKAÇKMD s. 334)*

*Atan tanın ışığında,
Yiğit Han Hülük,
Uzun sarı bozkırın ortasında,
Kispetini zar zor giyip,
“Kök Bora atlı Kögeldey Mergen,
Hazır mısın? diye
Keskin çığlığını atıp,*

Peşrevleyip dururmuş. (HŞAHHD s. 174)

Zar zor ve çuvaldız girmeyecek sıklıkta giyilen kispetler buğra, maral, ceylan, buğur, geyik, mus, deve gibi hayvanların derilerden dikilip farklı güzel nakışlarla süslenmiş olarak karşımıza çıkar:

Han-Buuday da

Seksen kişinin dikip hazırladığı

*Seksen maral **kispetini***

Zar zor giyip çemreyip

İki küçük tepeyi koparıp

Göz yetmez sarı bozkırın yukarisına sırayla atarak

Peşreve başlayıvermiş. (ABD s. 252)

*Nakışlı güzel **kispetini-kemerini***

Zar zor giyermiş.

Seksen buğranın derisinden seçilip hazırlanan

Nakışlı hoş serin

Kispet-kemerini zar zor giyip durmuş. (BKBŞD s. 390)

Boktu-Kiriş denileni

Altmış buğra dersinden

Tabaklanıp dikilen

*Nakışlı, güzel **kispetini-kuşağını***

Zar zor çekip giyip

Seksen buğranın derisinden

Seçip dikilen

Serin güzel kispet-kuşağını

Zar zor, iğne-çuvaldız bile

Giremez kılıp çekermiş. (BKBŞD s. 394)

Karan-Çüzün kadın

Uçlarına doksan buğra derisi dikilmiş

*Seksen buğra derisinden hoş **kispetini***

Tutup yürüyerek gelip:

-Benim de on beş yaşlı,

Senin de on beş yaşlı,

*Kurttan boz, tilkiden kızıl genç çağımızda
Diktiğim, nakışladığım kispetim budur. (KMD s. 479)*

Lovun-Haan, doksan buğra derisi

Kispetini giymiş.

Erelzey-Mergen de

Doksan boğa derisi kispetini giymiş. (EMHMAD s. 598)

Dokuz tarafın dokuz yiğidini,

Adı çekilip dikilen,

*Doksan buğur derisi **kispetini**,*

Zar zor giyiverip

Peşrevleyip çıkmışlar. (AKAÇKMD s. 311)

Eyer keçesinin altında

Babanın altmış mus derisinden

Kispeti vardır,

Onu giyiver, demiş. (BTD s. 511)

Evet!!! İki atını süsleyip

Taş gibi bağlayıp

Nal gibi soğutup

*Seksen deve derisi serin yepyeni güzel **kispetlerin***

İçine zar zor girmiş. (HTD s. 74)

Destanlarda giyilen kispetlerin genellikle çok sayıda kişinin bir araya gelerek çok sayıda hayvanın derisiyle hazırladıkları belirtilmektedir. Bu da kispetlere normal kıyafetlerin dışında, kahramanın gücü ve heybetiyle orantılı olarak abartılı bir anlam yüklemekte, bir anlamda onu yüceltmektedir:

Dört baba-oğulun dördü,

Altmış kişinin hazırlayıp diktiği

*Altmış ceylan derisinden **kispetini***

Zar zor çekip giyip

Seksen kişinin hazırlayıp diktiği

*Seksen ceylan derisi **kispetini***

Zar zor çekip giyip

Çemreleyivermişler. (ABD s. 283)

Boktu-Kiriş denileni
Altmış buğra dersinden
Tabaklanıp dikilen
Nakışlı, güzel kispetini-kuşağını
Zar zor çekip giyip
Seksen buğranın derisinden
Seçip dikilen
Serin güzel kispet-kuşağını
Zar zor, iğne-çuvaldız bile
Giremez kılıp çekermiş. (BKBŞD s. 394)

Altmış kişinin temizlediği,
Seksen kişinin biçip diktiği,
Seksen geyik derisinden kispetini,
Sıkıca giyip, ... (MŞTD s. 133)

Farklı hayvanların derilerinden hazırlanan kispetlerin dışında Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Tevene-Kara-Möge'nin demir kispet giydiği görülmektedir:

Gök oğlu Tevene-Kara-Möge
Demir kispetini giymiş,
Böyle değil miymiş. (BKBŞD s. 400)

II.3.1.1.4. Kepenek-Kürk-Palto-Gocuk

Destanlarda karşımıza çıkan kıyafetlerden biri de çoğunlukla keçeden yapıldığı görülen ve Tuvacası “*Hevenek*” olan kepeneklerdir:

Ton-Aralçın han devriyeleri geçtikten sonra,
Keçeden kepenekli, zavallı atlı
Oğlana dönüşerek,
Toolay-Çeçen kraliçenin obasına gelmiş. (TAHD s. 323)

Kimi zaman sarı kimi zaman da siyah keçelerden yapıldığı görülen kepenekler, kahramanların düşman yurduna gittiklerinde veya Han'ın altın kraliçesini almak için gittikleri obada tanınmamak için sefil oğlana dönüştükleri durumlarda üzerlerinde olan kıyafetlerdir:

Haan-Uula dağının önüne

*İnip gelip de, bora-şokar atını
Yapağılı boz tay kılıp efsunlayıp
Kendisi sarı keçe **kepenekli**
Düşkün sarı oğlan olup
Dönüşüvermiş. (BKBŞD s. 353)*

*Kangay-Kara'nın sırtını
On kertik kara taya
Çoldak-Kara'nın sırtını
Yedi kertik kara taya çevirip,
Çukur bitini çukura döküp giden
Kara keçe **kepenekli** oğlana
Dönüşüp yurda girdiğinde
Üç yüz bin sürü arasında
Dört ayakçı, vahşi atları
Eğitiyorlarmış. (KMD s. 485)*

*Han Hülük bey Han Şilgi atını
Yapağılı kızıl taya,
Büyüleyip dönüştürüp,
Kendisini de sarı keçe **kepenekli**
Garip oğlana dönüştürüp,
Yavaş yavaş gidermiş. (HŞAHHD s. 159)*

İnsanların üzerlerine giydikleri kıyafetlerden biri de Tuvacası “Negey”, “Çagız”, “Kuptuz” olan kürklerdir. Kürkler samur, çepiç, keçi gibi farklı hayvanların derilerinden yapılmış olan kıyafetlerdendir:

*“Kişinin er özlü
Mücevher gibi yiğit damadını
Kadın kişiye benzetip duran
Namussuz seni!” demiş de
İğdiş keçi derisi **kürkünü** tozutup
Çubukla vurup dışarı atmış. (BKBŞD s. 374)*

*Ulu kara heybesini yükleyip,
Bin kara samur derisi **kürkünü** yükleyip,*

Halkı-kavmi:

*“Ne biçim biridir!” diye
Atın kendisini incelemeye,
Koyulmuş. (AHD s. 245)*

*Dede de şaşırıp kalıp,
Oğlunu seksen çepiç derisi **kürküne**,
Sarıp koşup çıkıvermiş. (ŞBAŞKD s. 362)*

Bunların dışında Aldın-Çaagay destanında kürkün otuz üç başlı Övürtü-Kara-Mangıs’ın derisinden yapıldığı görülür:

*Angır-Çeçen kardeşinin,
Kürküne bakıp sormuş:
“Ben börü gibi gök,
Tilki gibi kızıl
İken bile cesaret edemediğim,
Otuz üç başlı Övürtü-Kara-Mangıs’ın derisini,
Nereden bulup kürk kıldın kardeşim?” diye
Kardeşinden Aldın-Çaagay sormuş (AÇD. s. 538)*

Daha önce “Elbise” ve “Don” başlıkları altında incelediğimiz ve Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanında geçen kuş derisi kıyafet giyerek kılık değiştirme, destanın başka bir bölümünde kuş derisi kürkün giyilmesi ile gerçekleşir:

*Narın Dangına kuş derisi
Kürkünü giyip:
“Benim arkamdan altın kızılık ile,
Atına binip gel. (AKAÇKMD s.329)*

Destanlarda insanların üstlerine giydikleri kıyafetlerden biri de Tuvacası “Çagıl”, “Ton” olan paltodur. Paltolar da diğer kıyafetlerde olduğu gibi farklı hayvanların derileri kullanılarak yapılmıştır. Özellikle kişi tasvirlerinde renkleri ve yapımında kullanılan deri türleri ile yer almışlardır:

*Kadını çıkıp gelip:
“Eskiden, baba ocağına gittiğimde,
Mukozası kurumamış,
Tüyleri sertleşmemiş*

*Küçük oğlak postundan **palto***

Dikip giymiştim,

O platomu çıkarıp giydim,

Senin atın ondan ürüyor” demiş. (BTD s. 519)

Öyle devam ederken,

Keskin kışneyen ata binen,

Kula sırtık sürükleyen,

*Saksağan derisi **paltolu**,*

Ayak derisi edikli,

Uzun Sarıg ata çaptırıp gelmiş. (AKAÇKMD s. 296)

Haan-Tögüldür’ün oturduğu eve

*Şalvarından **paltolu***

Paçasından ayakkabılı

İnsanoğlu yürüyerek gelmiş. (HTD s. 87)

Elbise ve don tasvirlerinde olduğu gibi bazı destanlarda paltoların da kara ipekten olduğu belirtilir:

Kadın uyandırır uyandırmaz,

Kara deri çizmelerini

Hemen giyip,

*Kara ipek **paltosunu***

Omuzlarına atıp... (MŞTD s. 59)

Kara deri çizmesini,

*Kara ipek **paltosunu**,*

Kara deri kemerini,

Üzerinde rütbeli kara samur kürkünden şapkasını, ... (THD s. 219-221)

Sadece Tanaa-Herel destanında geçen ve Tuvacası “Çag” olan gocuk ise çaylak kuşu derisinden yapılmıştır:

-Şeytan dünyasında Erlik-Lovun hana

*Çaylak kuşu derisinden **gocuğumu**,*

Kara kuzu postundan yeleğimi,

Üzerinde rütbeli kara samurdan şapkamı vermişim. (THD s. 263)

II.3.1.1.5. Yelek

Sadece iki destanda karşımıza çıkan, üste giyilen kıyafetlerden olan yeğin Tuvacası “*Hörektees*”, “*Hürem*”dir. Tanaa-Herel destanında yeğin kara kuzu postundan olduğu belirtilir:

*-Şeytan dünyasında Erlik-Lovun hana
Çaylak kuşu derisinden gocuğumu,
Kara kuzu postundan yeğimi,
Üzerinde rütbeli kara samurdan şapkamı vermiştim. (THD s. 263)*

Diğer birçok destanda görülen, düşman yurduna gittiğinde sarı keçe kepenekli oğlana dönüşme, Arı-Haan destanında Ulug-Haan’ın obasına giden Arı-Haan’ın yırtık yelekli oğlana dönüşmesi şeklinde olur:

*Arı Haan yapağılı boz taylı,
Yırtık yelekli oğlan olup
Dönüşüvermiş. (AHD s. 256)*

II.3.1.1.6. Pantolon

Sadece Mögaa Şagaan Toolay destanında görülen ve Tuvacası “*Çüvür*” olan pantolon, destanın bir bölümünde “*Pantolon kuşağından vurarak, / Oturtunuz, diye söylemiş.*” şeklinde geçmektedir:

*İki tarafına
Demir çelme atan otuz pehlivanı koyunuz,
Pantolon kuşağından vurarak,
Oturtunuz, diye söylemiş. (MŞTD s. 125)*

II.3.1.2. Başa Giyilenler

II.3.1.2.1. Börk-Şapka-Eşarp

Destanlarda başa giyilen kıyafetler börk, şapka ve eşarptan oluşmaktadır.

Tuvacası “*Börg / Bört*” olan börk ve “*Bört*” olan şapka aynı görevlerde karşımıza çıkmaktadır. Destanlarda genellikle kara samur derisinden börkler görülmektedir:

*Yiyip içtikten sonra
Kara yumuşak deri ediğini
Kara samur derisi börkünü*

Giyivermiş. (BKBŞD s. 325)

Ulu kara torbasından

Kara yumuşak deri ediğini çıkarıp

Kara ipek elbisesini,

*Kara samur derisi **börkünü**,*

Giyip durmuş. (BKBŞD s. 350)

*Kara samur derisi **börkünü** giyip*

Parlatılmış kara çizmesini giyip

Boz çadırına girip,

Sert, sağlam kara yayının alt tarafındaki

Altmış altı işeğini aşağıya indirip

Temizleyip

Bir karış keskin palasının

Yanını düzeltip gün geçirmiş. (KMD s. 479)

“İyi yaşamaktalar,

O Lama’dan üç toz ilaç aldım” diye,

Koyu çayını içip börek çöreğini yiyip,

*Kara samur **börkünü** yalçın alnının,*

Kenarına koyup,

Kara teri dökülmüş,

Çayını ağır ağır içermiş. (HŞAHHD s. 214)

Sırt gibi koca kara,

Eyerini eyerleyip, oğluna,

Kara ipek donunu,

*Kara samur derisi **börkünü**,*

Kara yumuşak deri ediğini,

Giydirip kuşatıp

Durmuş. (ŞBAŞKD s. 375)

Kara samur derisinden yapılmış olan börklerin kimisinin püsküllü olduğu belirtilirken, bu püskülün bulutları sürüklemesi veya göğün ucuna takılması gibi durumlara sebep olması, püsküle abartılı olağanüstü bir işlev yüklemektedir:

*Yüz samur dersinden **börkünü** giyip durmuş.*

*Giyinip görse ki
Börkünün püskülü
Göğün ak, kara bulutunu
Oraya buraya sürüklermiş. (ABD s. 219)*

*Yüz kara samur derisi **börkünü**,
Giydiriverende börkünün püskülü,
Göğün ucuna takılan,
Erler eri oluvermiş. (AHD s. 235)*

Ayrıca Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında börkün püskülünün demir olduğu görülür:

***Börkünün demir püskülü**
Kağanın gümüş tünlüğüne
Değip kalıp otururmuş. (BKBŞD s. 358-359)*

Börkle eş anlamlı olan ve birkaç destanda gördüğümüz şapkalar da çoğunlukla kara samur derisinden yapılmıştır:

*Kara deri çizmesini,
Kara ipek paltosunu,
Kara deri kemerini,
Üzerinde rütbeli kara samur kürkünden **şapkasını**,... (THD s. 219-221)*

*-Şeytan dünyasında Erlik-Lovun hana
Çaylak kuşu derisinden gocuğumu,
Kara kuzu postundan yeleğimi,
Üzerinde rütbeli kara samurdan **şapkamı** vermiştim. (THD s. 263)*

*Kara deriden çizmeleri,
Kara ipekten elbiseyi,
Kara samurdan **şapkayı** giyip,
Sert kara yayı omzuna asarak,
Çıkmiş imiş. (BTD s. 493)*

Destanların çoğunda kara samur derisinden börk ve şapkalar kullanılmıştır. Fakat Arı-Haan destanında sarı tilki derisi börk, Tanaa-Herel destanında da kızıl tilki postundan şapka görülmektedir:

*Arı Haan dokuz parçalı dürbününi,
Çıkarıp alıp,
Bakıp görse ki,
Sarı tilki derisi **börkünü**,
Alnuna kadar indirmiş,
İki gözü iki güneş olmuş,
Ağız bir güneş olmuş,
Yiğit er koşturup gelmekteymiş. (AHD s. 248)*

Tana-Herel destanında tilki postundan olduğunu gördüğümüz şapkanın bir özelliği de birçok destanda yaşlıların kaldığı çadırlarda veya kıyafetlerde tasvir edildiği gibi tüyü dökülmüş olmasıdır. Yine burada da tüyü dökülmüş şapkayı çok ihtiyar bir adam takmaktadır:

*Böylece, topladığı halkı
Dağıldıktan sonra,
Tüyü dökülmüş kızıl tilki postundan **şapkalı**,
Çok ihtiyar adam girip gelip,
Öğüt vermiş. (THD s. 209)*

Kahraman tasvirlerinde kıyafetlerin de önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştik. Diğer kıyafetler gibi börk ve şapkalar da kahraman tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır:

*Kara samur **börklü**,
Kara ipek donlu,
Kara kalın edikli,
Hambı kadife kuşaklı,
Erler eri Han Hülük Bey,
Yaşarmış. (HŞAHHD s. 154)*

*Kısa boylu kara atlı
Kara samur derisi **börklü**
Kocaman sadaklı,
Kaya gibi ulu yaylı,
İki kaya gibi ulu yaylı,
İki gözünün ateşi
Kandil fitili gibi yanıp durmuş,*

Dağ gibi ulu er geldikten sonra... (KMD s. 480)

Kara deri çizmeli,

Kara ipek elbiseli,

Kara ipek kemerli,

Üzeri rütbeli

Kara samurdan şapkalı,

Üç nesli eskitmiş,

Üç sadak çürütmüş,

Kaburga kemiğinin yılgınlığı yok,

Omurgasının eklemi yok,

Bacakları kıllı hayvanın koşup yetişemediği,

Tüy kanatlı kuşun uçup yetişemediği

Arzılan-Kıskıl atlı imiş. (MŞTD s. 41)

Kara samurdan şapkalı,

Kara iri sadaklı,

Kara büyük yaylı,

İki gözünün ateşi

Kandil ışığı gibi yanan,

Dağ gibi kara er geldikten sonra, ... (KMD. s. 367-369 / Tuva)

Börkün kullanımına farklı bir örnek Boktu-Kiriş-Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkmaktadır. Boktu-Kiriş sarı kelebeğe dönüşen kardeşi Bora-Şeeley'i börkünün içinde saklar:

Altın sarı kelebeği

*Kara samur deri **börkün** içine*

Sıkıca kapatıp

Uyuyuvermiş. (BKBŞD s. 338)

Baş giyilenler arasında sadece Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında altın prenses tasvir edilirken kullanılan ve Tuvacası "Arjıl" olan ak ve ipekten bir eşarp da vardır:

*Altmış boyun ölçüsünde ak ipek **eşarplı**,*

Ay güneş ışıklı altın prenses,

Gülümseyip oturmaz mı. (AKAÇKMD s. 340)

II.3.1.3. Ayağa Giyilenler

II.3.1.3.1. Edik

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan ayakkabı türlerinden ilki Tuvacası “*İdik*” olan ediktir. Destanlardaki edik tasvirlerinde genellikle kara yumuşak olduğuna vurgu yapılır:

Yiğit delikanlı yalnız kalınca

Yumuşak kara edliğini giyip durmuş. (ABD s. 219)

“Dikişi bilinmez kara yumuşak edik

Yapıp hazırlar kişiyim ben” diye

Söylemez mi. (BKBŞD s. 300)

Yiyip içtikten sonra

Kara yumuşak deri edğini

Kara samur derisi borkünü

Giyivermiş. (BKBŞD s. 325)

Kara yumuşak deri edğini,

Yüz kara samur derisi borkünü,

Giydiriverende borkünün puskülü,

Gögün ucuna takılan,

Erleri oluvermiş. (AHD s. 235)

Kara ipek donunu,

Kara samur derisi borkünü,

Kara yumuşak deri edğini,

Giydirip kuşatıp

Durmuş. (ŞBAŞKD s. 375)

Kahramanların tasviri yapılırken kıyafetleri de ayrıntılı bir şekilde tasvir edildiği için bu tasvirlerde edikleri de görmek mümkündür:

Kara samur borklü,

Kara ipek donlu,

Kara kalın edikli,

Hambı kadife kuşaklı,

Erleri Han Hülük Bey,

Yaşarmış. (HŞAHHD s. 154)

Edikler tasvir edilirken genellikle kara yumuşak deriden olduğu belirtilir. Fakat Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında Uzun Sarıg atanın ayak derisinden hazırlanan bir edik giydiği görülür:

*Öyle devam ederken,
Keskin kişneyen ata binen,
Kula sırtık sürükleyen,
Saksağan derisi paltolu,
Ayak derisi **edikli**,
Uzun Sarıg ata çaptırıp gelmiş. (AKAÇKMD s. 296)*

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında da uzun sürecek bir yolculuğa çıkacak olan Han Hülük'ün eskimez edik giydiğinden bahsedilir:

*Ayın yenisinde, günün erkeninde,
Eskimez **ediğini**, elbiselerini giyip,
Acıktırmaz aşını, yemeğini yiyip,
Üst âlemin dümdüz kuzey yönüne,
Erleri eri yiğit Han Hülük,
Çaptırıp gidivermiş. (HŞAHHD s. 197)*

II.3.1.3.2. Çizme

Destanların çoğunda da ayağa Tuvacası “*İd*”, “*İdik*” olan çizmelerin giyildiği görülür. Bu çizmelerin de çoğu, diğer kıyafetlerde gördüğümüz gibi kara deriden yapılmıştır:

*Ok sadağı kayışını, kemerini kuşanıp
Kara samur derisi borkünü giyip
Parlatılmış kara **çizmesini** giyip
Boz çadırına girip, ... (KMD s. 478-479)*

*Kara deri **çizmesini**,
Kara ipek paltosunu,
Kara deri kemerini,
Üzerinde rütbeli kara samur kürkünden şapkasını, ... (THD s. 219-221)*
*Kara deriden **çizmeleri**,
Kara ipekten elbiseyi,*

*Kara samurdan şapkayı giyip,
Sert kara yayı omzuna asarak,
Çıkmiş imiş. (BTD s. 493)*

Destanlardaki kahraman tasvirlerinde çizmeleri de görmek mümkündür:

*Kara deri çizmeli,
Kara ipek elbiseli,
Kara ipek kemerli,
Üzeri rütbeli
Kara samurdan şapkalı,
Üç nesli eskitmiş,
Üç sadak çürütmüş,
Kaburga kemiğinin yılgınlığı yok,
Omurgasının eklemi yok,
Bacakları kıllı hayvanın koşup yetişemediği,
Tüy kanatlı kuşun uçup yetişemediği
Arzılan-Kıskıl atlı imiş. (MŞTD s. 41)*

Bunların dışında Bayan-Toolay destanında Amırğa Kara-Moos'un kendisini öldürebilecek tek şey olan kara keskinini çizmesinin içinde taşıdığı / sakladığı görülmektedir:

*-Çizmemin tabanında
Kariş uçlu kara keskim var,
Beni öldürebilecek tek şey odur,
Beni öldürecekse,
İşkence yapmadan onunla öldür, demiş. (BTD s. 523)*

Çoğu destanda çizmelerin kara deriden yapılmış olmasının dışında başka bilgilere yer verilmemektedir. Fakat Aldın Çaagay destanında, kişi tasvirinde kullanılan çizmenin diz kapağına kadar olan bir ayakkabı türü olarak tasvir edildiği görülür:

*Beş yüz elli pehlivanı
Beş gün beş öğleye kadar güreştirince,
Aldın-Çaagay'ın
Devletinin içinde
Tulum elbiseli, diz kapağından çizmeli*

Küçütti-Bayır denen oğlan

Yenmiş imiş. (AÇD s. 579)

Destanların çoğunda kişiler ayaklarına genellikle çizme giyerler. Fakat Haan-Tögüldür destanında, yine kişi tasvirinde gördüğümüz, paçadan olduğu belirtilen ve Tuvacası “*Edik*” olan ayakkabıdan bahsedilmektedir:

Haan-Tögüldür’ün oturduğu eve

Şalvarından paltolu

*Paçasından **ayakkabılı***

İnsanoğlu yürüyerek gelmiş. (HTD s. 87)

II.3.2. Aksesuar

II.3.2.1. Saç Bağı

Sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında gördüğümüz ve Tuvacası “*Çavaga booşku*” olan saç bağı, Boktu-Kiriş’in Bora-Şeeley’e ait eşyaları sandığa koyduğu bölümde altın ve gümüş saç örgüsü bağı olarak karşımıza çıkmaktadır:

Başka bir sandığa

Kardeşinin kullandığı eşyayı

Edik-elbisesini, iğne-çuvaldızını koyup

*Altın, gümüş **saç örgüsü bağını***

Altın, gümüş yüzüğünü

Kardeşine denkleyip koymuş. (BKBŞD s. 419)

II.3.2.2. Yüzük

Yine sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında gördüğümüz Tuvacası “*Bilzee*” olan yüzük, altın ve gümüşten olan bir aksesuar olarak karşımıza çıkmaktadır:

Başka bir sandığa

Kardeşinin kullandığı eşyayı

Edik-elbisesini, iğne-çuvaldızını koyup

Altın, gümüş saç örgüsü bağını

*Altın, gümüş **yüzüğünü***

Kardeşine denkleyip koymuş. (BKBŞD s. 419)

II.3.2.3. Bileklik-Bilezik

Bileğe takılan bir aksesuar olan ve altından yapıldığı görülen Tuvacası “*Bilekteej*” olan bileklik sadece Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında görülmektedir:

Han Hülük bey de:

*Bileğindeki altın **bilekliği**ni çıkarıp,*

Çömleğine koyup,

“Haydi kardeşim bana

Destek olacak, yardımcı olacak kimse var mı,

Say Kuu kadın ile siz ikiniz,

Destek olup yardım edersiniz,

Bu bilekliği yengene

Götürüp ver” diyerek göndermiş. (HŞAHHD s. 162)

Bileğe takılan aksesuarlardan biri de Tuvacası “*Bilekteej*”, “*Bilzee*” olan bileziktir. Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün ve Ton-Aralçın Haan destanlarında altın ve gümüş olan bilezikler hatıra eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

Giderken o avula girip,

Sarıg Möge'nin kızını,

Hediye diye verirsin oğlum, diyerek

*Anası altın **bileziği**ni,*

Çıkarıp vermiş. (ŞBAŞKD s. 380-381)

Oğlan buna:

“Öyle olsun bakalım,

Ben çabuk gideyim,

Tanıştığımızın hatırası olsun!” diyerek

*Altın **bileziği**ni,*

Çıkarıp vermiş. (ŞBAŞKD s. 383)

Prenses ise:

“İşiniz iş olsun ağabeyim,

Siz de dikkat edin.” diyerek,

*Gümüş **bileziği**ni çıkarıp,*

Verivermiş. (ŞBAŞKD s. 383)

Bir de bunu Ton-Aralçın hana

*Verirsiniz diyerek,
Sağ kolundaki bileziğini çıkarıp bırakarak,
Gitmiş imiş. (TAHD s. 305)*

II.3.2.4. Küpe

Sadece Tuva Destanları adlı kitaptaki Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan bir aksesuar da Tuvacası “Sırğa” olan küpedir. Bu destanda küpe Kangıvay-Mergen ile bir ihtiyar arasında geçen konuşmada karşımıza çıkmaktadır. Burada hakkında konuşulan adamın küpeli olduğu ifade edilmektedir:

*İnsanın adamı
Kulağında küpeli,
Omzunda saçlı
Olmaz mı, ihtiyar! (KMD. s. 383 / Tuva)*

II.3.2.5. Çanta

Sacde Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitaptaki Kangıvay-Mergen destanında geçen bir aksesuar olan çantanın Tuvacası “Mengizee”dir. Destanda yer alan altın çantayı, Kangıvay-Merge’in Han-Küçü bahadırın altın kara saç örgüsünü koyduğu bir aksesuar olarak görürüz:

*Dışarıya çıkıp
Değişip Kangıvay-Mergen olup
Kangay-Kara’sını da
Kendisi gibi değiştirip
Altın çantasının içinden
Han-Küçü bahadırın
Tepesindeki altın kara saç örgüsünü
Dibinden tutup getirip
Eşiğin üstü
Omzunun üstünden sunup
Girip gelmiş. (KMD s. 493)*

II.3.2.6. Kemer

Daha önce kispetlerle birlikte kuşak ve kemerlerin sıklıkla kullanıldığını belirtmiştik. Kuşakların hemen hepsi kispetlerle kullanılırken kemerlerin kimi zaman

kispetlerden bağımsız kullanıldığı görülür. Bu yüzden bu bölümde Tuvacası “*Kur*” olan kemerlerin kullanımına örnekler verdik.

Kemerler ilk olarak daha önce de belirttiğimiz gibi kispet ve elbiselerin üzerine kuşanılan bir aksesuar olarak görülmektedir:

On sekiz düğmeli kara termes ipek elbisesini giyip

Bir karış uçlu, çelik çakmaklı,

Bir kulaç keskin yüzü olan polat kılıçlı

*Ok sadağı kayışını, **kemerini** kuşanıp*

Kara samur derisi börkünü giyip

Parlatılmış kara çizmesini giyip

Boz çadırına girip, ... (KMD s. 478-479)

Kemerler kimi destanlarda da daha önce incelediğimiz kıyafetlerde olduğu gibi kahramanların tasvirinde kullanılan ve genellikle kara ipekten olduğu belirtilen, kıyafetlerin ayrılmaz parçası olan aksesuarlar olarak karşımıza çıkmaktadır:

Kara deri çizmeli,

Kara ipek elbiseli,

*Kara ipek **kemerli**,*

Üzeri rütbeli

Kara samurdan şapkalı,

Üç nesli eskitmiş,

Üç sadak çürütmüş,

Kaburga kemiğinin yulğunluğu yok,

Omurgasının eklemi yok,

Bacakları kıllı hayvanın koşup yetişemediği,

Tüy kanatlı kuşun uçup yetişemediği

Arzılan-Kıskıl atlı imiş. (MŞTD s. 41)

Kara deri çizmesini,

Kara ipek paltosunu,

*Kara deri **kemerini**,*

Üzerinde rütbeli kara samur kürkünden şapkasını, ... (THD s. 219-221)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ise, Boratı-Mergen'in çukurda bulunan Boktu-Kiriş'i kurtarmak için, çukura attığı sarı sicimi Boktu-Kiriş'in kemerine bağladığı ve bu

sayede çukurdan çıktığı görülür:

*“Bunun içindeki kişi,
Sıkıca bağlanıver” diyerek
Basılmış sarı sicimini
Salıp atmış.
Boktu-Kiriş ise **kemerinden**
Sıkıca bağlanıverip
“Haydi!” diye haykırıvermiş.
Boktu-Kiriş’i Boratı-Mergen de
Kadırgı gibi hızla çekip
Çıkarıvermiş. (BKBŞD s. 465)*

Örnek olarak verilen destan metinleri incelendiğinde tüm kıyafetlerde ve kemer gibi bazı aksesuarlarda görülen ortak özellik kara sıfatıyla birlikte kullanılmalarıdır. Arada farklı renklerden oluşan kıyafetlere yer verilse de destan metinlerindeki kıyafetlerin büyük çoğunluğu kara derilerden hazırlanmıştır.

Salim Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*” adıyla yayımladığı makalesinde Dede Korkut’taki renklere de değinir ve hikâyede yer alan kara renginin tartışmalı olduğunu savunur. Çünkü kara, bir taraftan karanlık güçler, suç ve kötülüğü simgelerken bir taraftan sadakat, sebat, dayanıklılık, ihtiyat, bilgelik ve güvenirliliği simgeler. (Küçük, 2010: 190-191) Bizim incelediğimiz örneklerde de çoğunlukla kahramanların kara renk elbiseler giymesi, dayanıklılığın, gücün-kuvvetin, bilgeliğin simgelendiği şeklinde yorumlanabilir.

Kıyafetlerdeki bir başka özellik ise avcılığın etkisiyle hayvan derilerinin çok fazla kullanılmasıdır. Destan içerisinde kullanılan kıyafetlerin hemen hepsi çeşitli hayvanların derilerinden hazırlanmıştır. Özellikle anadan doğma yumruk ile dövüşlerin olduğu bölümlerde giyilen kispetlerde abartılı sayıdaki hayvan derilerinin kullanıldığı görülmektedir.

Aksesuar başlığı altında ise süs unsuru olarak kullanılan ve çoğu zaman hatıra eşya olarak verilen altın-gümüş gibi madenlerden yapılmış bilezik, bileklik, yüzük, küpe gibi aksesuarlar ile bir şeyleri taşıma amaçlı kullanılan çantaları görmek mümkündür.

II.4. SAVAŞ ÂLETLERİ İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Destan metinlerinde sıklıkla karşılaştığımız maddi kültür unsurlarından biri de savaş âletleridir. Henüz yerleşik düzene geçmemiş toplumlarda özellikle yağmalama olayları çok olduğundan ve her an her yerden bir düşman çıkabileceğinden insanlar kendilerini korumak için çeşitli savaş âletlerini kullanmışlardır. Bu âletler sadece vuruş-dövüşün olduğu durumlarda değil, henüz yerleşik duruma geçilmeyişinin ve coğrafi durumun da etkisiyle avcılık ile uğraşmalarından dolayı av âleti olarak da kullanılmıştır.

Destanlarda kullanılan savaş âletleri sağlam ve kaliteli malzemelerden, madenlerden hazırlanmış ve böylece düşmanlar kolayca alt edilip, engeller kolayca geçilebilmiştir. Tuva destanlarında ağırlıklı olarak ok-yay kullanılmakla birlikte, kesici özelliği ile bilinen kılıçlar, bıçaklar, çakılar, keskiler, makaslar, eyeler, hayvan eşyası olmasına rağmen bazı durumlarda kahramanın imdadına yetişerek saldırıda önemli rol alan kamçılar, kahramanın uzakları ve düşmanlarını görmesini sağlayan dürbünler ve bunların dışında günlük hayatta kullanılan fakat zor zamanlarda kahramanın imdadına yetişen sopa, âsâ gibi âletler savaş âleti olarak karşımıza çıkmaktadır.

II.4.1. Ok-Yay

Destanlarda kahramanların en fazla kullandığı savaş âleti ok ve yaylardır. Metinlerde ok ve yaylar çoğunlukla birlikte kullanılmakla birlikte bazı metinlerde ayrı ayrı da karşımıza çıkmaktadır.

Destanları incelediğimizde Tuvacası “Ça”, “Ok”, “Og”, “ Harbula”, “Hojuula”, “Kazıdaa”, “Od”, “Sogun” olan okların detaylı bir şekilde tasvir edildiği görülür. Tasvirlerde dayanıklılığına vurgu yapılan okların ucu da demir, bronz ve çelik gibi dayanıklı madenlerden yapılmıştır:

Canlıyı affetmeyen,

Kırılıp bükülmeyen, ucuna,

Erimiş demir takılan

Demir başlı oku varmış. (ABD s. 211)

Kocakarı arkasından

Kendi çelik bıçağı ile yontarak

Çelik ok yapıp vermiş. (BKBŞD s. 314)

Taş gibi kirişini sıkıp

*Almaz mı,
Çelik polat okunun ucunu
Kara yumuşak deri ediğinin altına
Çalıp bilermiş. (BKBŞD s. 339)*

*Haydi, Haan-Tögüldür:
-Ben oraya mutlaka gitmeliyim,
Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek
At gözü gibi sönmez gümüş kandili
Gümüş sandık içine koyup
Altı keskili inci oku düzeltip
Yastık başına yerleştirmiş. (HTD s. 68)*

Bu tasvirlerin dışında Mögaa Şagaan-Toolay, Tanaa-Herel ve Ton-Aralçın Han destanlarında daha detaylı tasvirler verilmiş, yapılış aşamaları da anlatılmıştır. Sağlam olacak şekilde hazırlanan bu oklarda çoğunlukla Han-Hereti kuşun tüyü de kullanılmıştır:

*Morzuktug-Hem'in ağacından
Gebe kısrağın boyunca, okunu kurutup,
Kırzalığ-Hem'in ağacından
Kısır kısrağın boyunca yapıp, okunu kurutmuş,
Yetmiş kara kazanın demiri
Birleştirilip eritilerek,
Dışı kaplanmış,
Haan-Hereti kuşun tüyü
Koparılıp didilmeden yapılmış.
Sarp kayanın yamacından çıkan
Kara yemiş dalıyla
Gövdesi yapılmış
Çelik uçlu okları varmış. (MŞTD s. 41-43)*

*Borzuktug-Hem'in ağacından
Gebe kısrağa denk olarak yapılmış,
Kırzalığ-Hem'in ağacından
Kısır kısrağa denk olarak kurutulmuş,
Haan-hereti kuşun tüyü,*

*Koparmadan, ditmeden takılmış,
Kara yemişli çalılığın
Dallarından yapılmış
Yetmiş kara kazanın demirinden
Kaynatılıp, katıştırılarak yapılmış,
Sağlam kemikte parçalanmaz,
Kayada kırılmaz,
Kızgın çelikten **okunu** çıkarıp veriyormuş. (THD s. 221)*

*Kapkara akbaba
Tüyünden tüy takılmış,
Attığı hedefi şaşmaz,
Altın temrenli **oku** olan, ... (TAHD s. 287)*

Vuruş-dövüşün olduğu sahnelerde okları görmek mümkündür. Öyle ki rakiplerin dövüşe başlamadan önce karşılıklı olarak nasıl dövülecekleri ile ilgili konuştukları bölümlerde “*Anamızın doğurduğu iki kızıl yumruk ile mi, yoksa demircilerin dövdüğü paslı kara ok ile mi dövüşelim?*” şeklindeki diyalogda paslı ve demir olduğu belirtilen oku görmek mümkündür:

*Anamızın doğurduğu
İki kızıl yumruk ile mi güreşelim,
Demircilerin dövdüğü
Paslı demir **ok** ile mi,
Dövüşelim?” diye
Haykırmış
İmiş. (BKBŞD s. 459)*

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında ise bu sefer ok farklı bir görevle karşımıza çıkar. Hastalanan kardeşi Şogjaan Mergen için Sagaan İngil’in sütünü almaya giden Han Hülük, Sagaan İngil ile arkadaş olarak demir uçlu kara okunu hatıra olarak bırakır ve iyi olduğu zaman renginin canlı olup, kötüleşirse kabuğunun soyulup eğilip kalacağını söyleyerek kendisi hakkında bilgi sahibi olabileceğini anlatır:

*Han Hülük ise
Demir uçlu kara **okunu**,
Çıkarıp,*

*“Ben iyi olursam,
Rengi canlı olup,
Kötüleşirsem eğer,
Kabuğu soyulup,
Eğilip kalır” demiş. (HŞAHHD s. 194)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında okun bu sefer sihirli gücünü görürüz. Boktu-Kiriş ile mücadelesinde yenilen Tevene-Möge, Deer-Haan atasından yardım bekler ve Deer-Haan da çelik rüzgâr okuyla şimşek çakıverir fakat bu şimşek yanlışlıkla oğlu Tevene-Möge’yi etkiler:

*Deer-Haan çelik rüzgar oku ile
Şimşek çakıvermiş. (BKBŞD s. 404)*

Okun farklı bir kullanımını da Mögaa Şagaan-Toolay destanında görüyoruz. Destanda ok, üç pehlivanın çelik başlı okun bizini yalayıp ant içmesi şeklinde karşımıza çıkar:

*Ben ise insanım! deyince,
Deminki üç pehlivanı
Altı karış bizli
Çelik başlı okunun bizini yalayıp,
Söz verip and içerek,
Üst dünyaya gitmişler imiş. (MŞTD s. 161)*

Destanlarda okların ayrılmaz parçası olan ve Tuvacası “Sogun”, “Ça”, “Bijek” olan sert-katı olduğu belirtilen yayların da çeşitli madenler kullanılarak sağlam birer savaş âleti haline getirildiği görülmektedir:

*Gün oğlu Hüler-Möge
Bakır yayını gezleyip çekip
Gün boyunca çekmiş. (BKBŞD s. 376)*

*Gök oğlu Tevene-Möge durup
Yetmiş işekli demir yayının kirişini
Sıkıp dururmuş. (BKBŞD s. 382)*

*Kangıvay-Mergen’in bir eli
Sert, katı yayında,*

*Diğer eli keskin yüzlü
Palasında varıp
“Niyetiniz savaşmak mıdır,
Yoksa dost musunuz?”
Diye sormuş. (KMD s. 497)*

*Uzun-Kara ırmağın başına gelende,
Aldın-Çaagay'ın
Kırmış kuru yurdu,
Altın ala sahipsiz çadırı,
Kaya üstünde fırlatılıp atılmış
Katı kara yayından başka
Bir şeyi yok imiş. (AÇD s. 532)*

*Altmış kulaç katı,
Kara yayını yüklenip,
Kara Bora atına binip,
Çaptırıp gidivermiş. (ŞBAŞKD s. 379)
Kara deriden çizmeleri,
Kara ipekten elbiseyi,
Kara samurdan şapkayı giyip,
Sert kara yayı omzuna asarak,
Çıkmış imiş. (BTD s. 493)*

Bazı destanlarda yayların detaylı şekillerde tasvir edildiği, bu tasvirlerde, yapımında hangi malzemenin kullanıldığından üzerine işlenen dağ keçisi (*Türklerde yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti, cesareti sembolize eder*) ve ejderha (*Türk kültüründe bolluk, bereket ve refahı sembolize eder*) gibi motiflere kadar detaylı bilgilerin bulunduğu görülür. Yapımında kullanılan malzemeler göz önüne alındığında kahramanların yüceliği ile orantılı olarak abartılı miktarda malzemenin ve kıymetli eşyanın kullanılmış olması kahramanın kullandığı savaş âletine verilen önemin bir göstergesidir:

*Üst ucunda otuz ejderha
Alt ucunda altmış dağ keçisi
Nakşedilip yapılmış,*

*Kara tekenin derisinden,
Özenip eğilerek giriş yapılan,
Sert kara yaylı imiş. (MŞTD s. 41)*

*Bu Möge Bayan-Talay,
Yetmiş dağ keçisi boynuzu birleştirilerek,
Boyanıp yapılan,
Alt ucunda altmış dağ keçisi
Nakşedilip yapılmış,
Üst ucunda otuz ejderha
Kazınıp yapılmış,
Kara dağ keçisinin derisi bölünmeden,
Özenip gerilerek giriş yapılmış,
Sert kara yayı varmış. (MŞTD s. 45)*

*Yetmiş yaban keçisinin boynuzu birleştirilip,
Islak deriye sarılıp, boyanıp yapılan,
Üst ucunda otuz ejderha
Oyulup yapılmış,
Alt ucunda altmış yabani dağ keçisi
Kakılıp yapılmış,
Kara tekenin postu,
Kesilmeden, didilmeden yapılmış
Sert kara yayı, ... (THD s. 221)*

Bilindiği üzere kahramanlar destanlarda detaylı şekillerde tasvir edilirler. Bu durumda kahramanların en çok kullandıkları savaş âletleri olan ok ve yaylar da kahraman tasvirlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın yüceliğine bağlı olarak kullandıkları ok ve yaylar da kocaman ve ulu olarak ifade edilir:

*İki buğra birbirine girdiğinde
Kara buğra ak buğrayı
Mahvetmek üzere iken
Kısa boylu kara atlı
Kara samur derisi börklü
Kocaman sadaklı,*

*Kaya gibi ulu yaylı,
İki kaya gibi ulu yaylı,
İki gözünün ateşi
Kandil fitili gibi yanıp durmuş,...* (KMD s. 480)

*Kangıvay-Mergen de kararını değiştirip,
Kara kocaman sadağını kuşanıp,
Kocaman yayını koynuna asıp
Kuzey tarafına bakıp,
Koşturmuş.* (KMD s. 484)

*Doksan dağ keçisinin boynuzundan yapılmış
Oyulup yontulan sert kara yaylı,
Altmış dağ keçisinin boynuzundan seçilip
Hazırlanıp yontulan sivri oklu...* (EMHMAD s. 577)

Destanlarda kahramanların eşyalarını veya kıyafetlerini mağaralarda saklamaları karşımıza çıkan durumlardandır. Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında ve Alday-Buuçu destanında bu duruma örnek bölümler vardır. Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında, artık yaşlandıklarını ve bu yüzden bir yağmalama olduğunda karşı koyacak güçlerinin olmadığını düşünen Çeledey nine, Alaaday dedenin okunu-silahını ve birçok eşyasını kara mağarada saklamasını söyler, bunun üzerine dede okunun da bulunduğu gençliğinde kullandığı eşyaları kara mağarada saklar:

*Gençliğinde kullandığı
Okunu silahını, sırt gibi,
Koca kara eyerinden başlayıp,
Yolda-izde, savaşta-kavgada,
Giyer elbisesini yükleyip
Ediğinin, elbisesinin hepsini,
Yığıp, bağlayıp, terkileyip,
Buzullu ulu ala taygasının,
Tepesinde ters ağızlı,
Kara mağarasına saklayıvermiş.* (ŞBAŞKD s. 353-354)

Alday-Buuçu destanında da Alday-Buuçu ok ve yayın da aralarında bulunduğu savaş âletlerini kara mağarada saklar:

Kulak verin hey!
Adam oturup düşünüp,
Er kişin gereği,
Kuşam, pusat gibi şeyleri,
Okunu-yayını alıp
Hüürtün-Kızıl tayganın,
Arka yamacında,
Ağzı kuzeyde kara mağaranın,
İçine saklayıp,
Koca kara kaya gibi
Dümdüz kara taşla,
Ağzını sıkıca kapatıvermiş. (ABD s. 213)

Ok ve yaylar aynı zamanda kahramanların çeşitli nedenlerle çıktıkları yolculuklarda karşılarına çıkan engelleri aşmak ve yenilmesi güç olan kişi ve yaratıkları yenmek için kullandıkları savaş âletleridir.

Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanında, Dalay Baybın kağan tarafından demir ağızlı kara mağarada yaşayan üç iblisi öldürmesi için gönderilen Çeçen Kara bahadır, üç iblisi demir kara oku ve katı kara yayı ile öldürür:

Çeçen Kara bahadır,
*Demir kara **okunu,***
*Katı kara **yayını,***
Şınlatıp çekip:
“Üç kızıl ateşin,
Tam ortasına değ” diyerek
Atıvermezmiş. (AKAÇKMD s. 325)

Bayan-Toolay destanında da obasını yağmalayan Amırğa Kara-Moos'tan intikam almak için obasına giden Möge Sagaan-Toolay onu ok ve yay ile öldürmeye çalışır fakat eti çok güçlü olduğu için başaramaz:

Çok kolaydır,
Ciğerini, yüreğini vurup
Öldüreceğim, deyip,
Okunu silahını bütün gücüyle

*Çekip yayını birleştirmiş,
Bırakıp saldığında,
Kayaya vurmuş gibi, oku
Kırılıp parçalanmış imiş. (BTD s. 521)*

Haan-Tögüldür destanında da Haan-Tögüldür kendisine ve atına saldıran Han-Hereti kuşu ok ve yayını kullanarak tehdit eder ve sonunda kuş kendisiyle sakince konuşmayı kabul eder:

*Zoraki konuşmuş:
-Ne hilekârsın!
Ödü-bağrını yırtarak atayım diye
Haan-Tögüldür **ok** ve **yayını** nişan almaya
Hazırlanmış. (HTD s. 69)*

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında da Han-Hülük katı kara yayı ve çelik demir uçlu okuyla alaca kara hayvanı vurur fakat bundaki amaç hayvanın kendisinden ziyade o hayvanda bulunduğunu öğrendiği Demir-Möge'nin canını yok etmektir:

*Yokuş aşağı gizlice inip,
Katı kara yayını,
Tınlatırcasına,
Ayarlayıp,
Çelik demir kara uçlu **oku** ile,
Ciğerini yüreğini atıp,
Delip deşmiş. (HŞAHHD s. 168)*

Kahramanlar sadece canlı varlıklarla, düşmanlarla mücadele ederken değil önlerine çıkan engelleri aşarken de ok ve yayları kullanırlar.

Alday-Buuçu destanında yolculuğu sırasında yerle göğün birleştiği yer ile karşılaşan Han-Buuday bu engeli ok atarak aşar:

*O yerle göğün birleştiği yeri
Yedi bronz **okunun** biriyle itip
Geçip gidivermiş. (ABD s. 237)*

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında hastalanan kardeşi Şogjaan Mergen için Sunduk Lama'dan ilaç almaya giden Han Hülük, karşısına çıkan sık ormanı katı kara yayı

ve demir uçlu okunu kullanarak atlı kişinin geçebileceği şekilde açar:

*O ormanı geçemeyip
Yukarı aşağı dolaşırken,
Katı kara yayı ile,
Demir uçlu oku ile,
Çekip gözlenip:
“Sonraki kuşaklara ateş altı,
Yonga kalırsa kalsın
Kalmazsa kalmasın” diyerek
Atıp indirivermiş. (HŞAHHD s. 199)*

Bilindiği gibi destanların çoğunda kahraman, evleneceği kızı almak için farklı obalara gider ve bunun için de kızın Han babası tarafından çeşitli sınavlardan geçirilir. Bu sınavlardan biri de ok ve yay yardımıyla hedeflerin vurulması şeklindedir. Bu atışların en önemli özelliklerinden biri de hedefi vurmak için yayların olağanüstü uzun süreler çekilerek atılmasıdır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Han'ın altın kraliçesi için yarışanlar, belirlenen hedefleri ok ile vurmaya çalışırlar ve Boktu-Kiriş tüm hedefleri vurup yarışların hepsini geçerek altın kraliçeyi almayı başarır.

Destanın bir bölümünde altın kraliçe için Boktu-Kiriş'e rakip olan ve yarışlara katılan Hüler-Möge, yayını gün boyunca çeker ve hedef olan dokuz demir yazılı taşa atar:

*Gün oğlu Hüler-Möge
Bakır yayını gezleyip çekip
Gün boyunca çekmiş.
Sabah çektiğini
Akşama kadar çekip gelip
Okunu hedefine var gücüyle
Salıp atmış.
Dokuz demir yazılı taşın birini delip
Kalmış,
Attığı oku. (BKBSĐ s. 376)*

Destanın farklı bir bölümünde de destan kahramanı Boktu-Kiriş, sert ve dayanıklı olan okunu gezleyip yayını otuz gün boyunca parmakları kanayana kadar çekip hedef olan

altın çaydanlığa atar ve onu vurmaya başlar:

*Yalçın kayada kırılmaz,
Sert kemikte çatlamaz
Çelik katı okunu gezleyip
Çekmeye başlamaz mı.
Otuz gün boyunca
Çekip gezleyip durmaz mı.
Üst ucundan otuz ejderha uluşuvermez mi.*

...

Ok, yay tutan on parmağından

*Kara kanı sızıp
Damlayıvermiş.
“Yerin göğün kenarında
Ala çaydanlığın ağzını
Ezsin geçsin” diyerek
Efsunlayıverip
Var gücüyle salıverince
Yerin göğün kenarında
Ala çaydanlığı kül-toz edip
Ezip düşürüvermiş. (BKBŞD s. 384)*

Oklar ile sadece Han'ın kızını almak için yapılan yarışlarda atışlar yapılmaz bazen günlük hayatın bir eğlencesi olarak da ok ve yaylar ile atışlar yapılır. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da böyle bir durum söz konusudur. Öjeeti-Haan'ın ulusunun ok ve yay atarak oynadığını gören Çeçen-Urug'un oğlu, Tun-Karatı-Haan'a gelerek ondan, kendisine de oyun oynanan ok ve yaydan yapmasını ister. Oğlan, söğütten yontulup deriden kirişi yapılan ok-yayı ile hedefi olan farenin bir taraftaki gözünü ıskalamadan vurmaya başlar:

*Söğütten yontup
Deriden kiriş yapıp
Yayını-okunu hazırlayıvermiş.
Böyle imiş.
Onunla gelenginin-farenin
Bir taraftaki gözünü
Iskalamadan vurur olmuş. (BKBŞD s. 448)*

Ok ve yaylar kahramanların karşısına çıkan kişi ve yaratıkları veya yoluna çıkan engelleri aşmak için kullandıkları birer savaş âleti olmasının dışında, avlanacak yaşa gelen kahramanların avlarını yakalamak için anne-babalarından ilk olarak istedikleri âletlerdendir. Ok ve yaylar avlanacak hayvanın cinsine göre çeşitli malzemelerden hazırlanmaktadır.

Alday-Buuçu destanında Alday-Buuçu'nun oğlu Han-Buuday avlanacak yaşa gelince babasından ok ve yay yapmasını ister. Bu ok ve yaylar babası tarafından avlayacağı hayvanların cinsine, büyüklüğüne göre yapılır. Oğlan yürür yürümez ilk olarak babasından kuş avlayabileceği ok ve yay yapmasını ister. Daha sonra örge denen hayvanı avlamak için önceki ok ve yayından daha sağlam ve daha büyük ok ve yay yaptırır. Geyik avlamak için ise tüylü sağlam ok ile kara yay yaptırır:

Oğlu yürür yürümez hemen:

*“Kuş avlayacağım, bana yay, ok yapiver baba” diye
İsteyip duruvermiş. (ABD s. 213)*

*“Öyleyse baba,
Bana daha büyük yay, ok yapiver,
Ben onları avlayayım” demiş.
Babası ok-yay yapıp verince
Kuşları bırakıp her gün
Örgeleri çadır gibi öldürüp
Yığarmış. (ABD s. 214)*

Babası da:

*“Gerçekten eti et gibi,
Kanı kan gibi, yemeği yemek gibi,
Dağ keçisi-geyik, elik denen şey
Odur, oğlum” demiş.
“Öyleyse baba, bana tüylü sağlam ok ile
Sert kara yaydan yapiver,
Onları avlayayım” demiş. (ABD s. 215)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının bir bölümünde avlanacak yaşa gelen Boktu-Kiriş yaşlı ninesinden farelerin avlanabileceğini öğrendikten sonra katı yayını ve sivri okunu alarak ava gider ve sarı fareleri avlayıp etini pişirip, derisini döşek yapar:

Katı yayını tutup

Sivri okunu asıp alıp

Altın göğüslü oğlan koşup geldiğinde

Küçük küçük sarı şeyler

Orada oraya buraya koşturup dururlarmış. (BKBŞD s. 309)

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında da iki farklı bölümde küçük yaştaki kahramanın önce basit bir ok ile fareleri, daha sonra da kuru ağaçtan yay ve sivri uçlu okuyla ala sığınını avladığı görülür:

Altmış yaşındaki Alaaday dede,

Küçücük, basit sivri uçlu okla yay,

Yapıp vermiş. (ŞBAŞKD s. 366)

O oğlan bir günlük yere

Geri koşuverip,

Kuru ağaçtan yayını çekip,

Sivri uçlu okunu gezleyip gezleyip,

Altın ala sığınını

Döş başındaki ak,

Tüyüne atıvermiş. (ŞBAŞKD s. 369)

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında da taş ile avlanan oğluna artık ok ve yay gerektiğini anlayan Çeleevey ata oğluyla birlikte Ata Irgak-Karaşkan demirciye giderek özel bir ok-yay yaptırır. Burada demircinin abartılı şekilde çok malzmeden hazırladığı bu yay, efsunlandığında günlük yerden vınlayıp duyulan katı kara yay olur:

Demirci buna:

Yay-ok için

“Nagar-sandal”, “Nay-sandal” denilen

İki ağaç gerekli.

Kirişine yetmiş dağ keçisi derisi gerek,

Tüyüne renksiz gökyüzünün

İyesi acımasız kara karakuşun

Tüyü gerek.

Temrenine yetmiş kazanın,

Demiri gerek” demiş. (AKAÇKMD s. 276-277)

II.4.2. Kılıç

Destanlarda karşımıza çıkan savaş âletlerinden biri de Tuvacası “*Seleme*”, “*Üldüz*”, “*İldiz*”, “*Hılıj*”, “*Hılış*” olan kılıçtır. Destanlarda, boyu altı kulaç olup çelikten yapılmış olan kılıçların detaylı tasvirlerini görmek mümkündür:

*Canlıyı affetmeyen,
Kırılıp bükülmeyen,
Altı kulaç, mukaddes
Ak **kılıcı** varmış. (ABD s.211)*

*Kılıcını tutup:
“İşte bu altı kulaç kutsal **kılıcı**,
Yüzünü erimiş çelikle bileyip,
Doğunun Çöpey demircisi
Batının Bapıy demircisi dövmüş, oğlum. (ABD s. 219)*

*Kangıvay-Mergen nişan alıp
Beklerken
Tam onun karşısına geldiğinde
Çıplak koltuğuna ateş ettiğinde
Mermi gök **kılıcın** demirine
Değip sıçramış,
Merminin kırdığı ağaç parçaları
Gözü kulağı delercesine
Yağmış. (KMD s. 513)*

*İşte iki haberci gidip söylediklerinde
Şimdi elbiselerini giyip,
Otuz kulaç kara **kılıcını** asarak
Yürüyen Haan-Tögüldür’müş. (HTD s. 82)*

Kahramanların sürekli yolculuklara çıkması aynı zamanda onların her an tehlike ile karşılaşmaları demektir. Kılıç da kahramanların karşısına çıkan kişi ve yaratıklarla mücadelesinde önemli yere sahip bir savaş âletidir:

*Amırğa-Kara-Moos’un
Tepe gibi karnını
Otuz kulaç çelik **kılıcıyla***

*Yarıverdiğinde
Onun içinde eskiden yuttuğu,
Yeni yeni yuttuğu kişileri
Çürüyüp kokmaktaymış. (BKBŞD s. 343)*

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında Haan Hereti kuş tam anlamıyla bir düşman olmasa da, Han-Hülük, kardeşinin tedavisi için gerekli olan Aldın Şarlaaş'ın kanadını alabilmek için kılıcıyla Haan Hereti kuşun boynunu keser:

*Haan Hereti'nin boğumlu altın boynuna,
Altı dolanıp yapışıp,
Demir kavağa dolayıp
Bağlar iken,
Gök polat **kılıcı** ile,
Boynunu kesip
Başını yaranda,
Aldın Şarlaaş "şırr" diyerek,
Çıkarıverip,
Altın göle dalıvermez mi. (HŞAHHD s. 206)*

Kılıç sadece kahramanlar tarafından kullanılan bir âlet değil aynı zamanda kahramanın karşısında yer alan düşmanların da kullandığı bir âlettir. Aldın-Çaagay destanında, Aldın-Çaagay'ın düşmanı olan Kaptazın Kara prensin kılıç ile Aldın-Çaagay'a saldırdığı fakat sonuç alamadığı görülür:

*"Parlayan iki gözünü
Öncelikle oyayım" diyerek,
Dört demir büyük **kılıcıyla**
Oyamayıp, sokamayıp,
Etinden tırnak kadarını koparıp,
Parmak kadarını kesip,
Alamamış imiş. (AÇD. s. 530-531)*

Kılıç kimi zaman da karşıdaki insana zarar vermektense ziyade göz korkutma amaçlı kullanılmıştır. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında oğlu Kara Bügedey ile ava çıkan Tun Karatı Han, oğlunun okunu unuttuğunu öğrenince sinirlenir ve kılıcını çıkarır:

"Kişi kötülüğünden geçen, namussuz,

*Kara başını kesip atar,
Kişiyim, adi” diyerek
Kağan atası kanlı yüzlü **kılıcını**
Çıkarıvermiş. (BKBŞD s. 438)*

Daha önce birçok başlıkta da değindiğimiz gibi destanlarda kahramanların tasvirleri geniş yer kaplar. Kahramanın kullandığı kılıç da bu tasvirlerde karşımıza çıkan bir savaş âletidir:

*On sekiz düğmeli kara termes ipek elbisesini giyip
Bir karış uçlu, çelik çakmaklı,
Bir kulaç keskin yüzü olan polat **kılıçlı**
Ok sadağı kayışını, kemerini kuşanıp
Kara samur derisi börtünü giyip
Parlatılmış kara çizmesini giyip
Boz çadırına girip,
Sert, sağlam kara yayının alt tarafındaki
Altmış altı işeğini aşağıya indirip
Temizleyip
Bir karış keskin palasının
Yanını düzeltip gün geçirmiş. (KMD s. 478-479)*

Destanlardaki önemli bölümlerin başında vuruş-dövüşün olduğu bölümler gelir. Bu bölümlerde rakipler dövüşe başlamadan önce ne ile vuruşacaklarını kararlaştırırlar. Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında da Lovun-Haan, Erelzey-Mergen’i görünce “İki kızıl yumruk ile mi yoksa demircilerin dövdüğü çelik kılıç ile mi olsun?” diye sorar:

*Ananın beslediği,
İki kızıl yumruk ile mi olsun,
Demircilerin dövdüğü
Çelik **kılıç** ile mi olsun?” deyince
Erelzey-Mergen:
“Anaların doğurup verdiği,
İki kızıl yumruk ile
Olalım” demiş. (EMHMAD s. 598)*

Kılıç, sadece kişi veya varlıklarla mücadele sırasında değil farklı şekillerde de karşımıza çıkar. Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanının bir bölümünde Demir Möge'nin canlarından birinin çelik polat kılıcında olduğu belirtilir. Başka bir bölümde de yine Demir Möge'nin canlarından birinin alaca kara hayvanda olduğunu öğrenen Han-Hülük'ün çelik kılıcı ile alaca kara hayvanın karnını yardığı görülür:

*Bir canım ediğimin arasındaki,
Polat sarı çakımda,
Bir canım çelik polat **kılıcım**da,
Sonuncusu eşiğimin paspasında diye
Dokuz canını söyleyivermiş:
“Öğrenmek istediğın budur işte” diyerek,
Tekrar yatıp uyuyuvermiş. (HŞAHHD s. 164-165)*

*Han Hülük yanına koşup gelip,
Çelik **kılıcı** ile,
Karnını vurup yarıp,
Ciğerini yüreğini çıkarıvermiş, ... (HŞAHHD s. 168)*

Kılıcın farklı bir kullanımını Mögaa Şagaan-Toolay destanında görmek mümkündür. Ak-Haan, Kadın-Kara kardeşler ile Bayan-Talay arasında geçen vuruş-dövüş sırasında atış sırası Ak-Haan'a geldiğinde, Bayan-Talay atının tavsiyesiyle otuz iki kulaç kılıcının üst kertiğinden tutunarak yukarı atlar. Burada kılıç, kahramanın düşmanlarından gelecek olan tehlikeden kaçmak için kullandığı yardımcı âlet görevindedir:

*Arzılan-Kıskıl atı:
Babanın otuz iki kulaç **kılıcının**
Üst kertiğinden tutunup,
Üzengini kısaltıp, yukarı atlamaya bak,
Yoksa bunlar seni vururlarsa,
Kesin ölürsün, deyince, ... (MŞTD s. 67)*

II.4.3. Kamçı

Bilindiğı gibi Tuvacası “*Kımçı*” olan kamçı bir hayvan eşyasıdır. Kahramanlar atlarıyla birlikte anılır ve her daim birliktedirler. Kamçı da atı yönetmek için gerekli olan ve kahramanın her zaman yanında bulunan bir eşyadır. Kahraman çoğunlukla savaş âletleri ile kendini savunmasına rağmen kimi zaman da bir hayvan eşyası olan kamçıdan yardım

almaktadır. Özellikle altın ve küçük olduğu belirtilen kamçılar çoğu destanda kahramanın karşısına çıkan düşmanın boyunları kırmak veya koparmak için kullanılır, kimi zaman da düşman belinden ikiye bölünür:

*Altın sırlı **kamçısını**
Göge dek kaldırıp vurup
Ortasından ikiye ayırıp
Göğsünü bir nehre,
Belini bir nehre tepip atıp
Yönüne dönüp çaptırıp gitmiş. (ABD s. 239)*

*Ayakçılar ona öfkelenip
Kamçılarını kaldırıp,
Ona baktıkları sırada,
Birisinin boynundan,
Birisinin belinden
Alıp dağıtıp atmış. (KMD s. 485)*

*“İşte, seninle hal hatır soracak
Güç-kuvvetim de bitmiş,
Karşılıklı içecek tütünüm de bitmiş,
Güç-kuvvetin hediyesi budur” deyip
Altın küçük **kamçısı** ile
Üç kez vurduğunda
Han-Küçü bahadırın başı
İğne yapraklı sarı ağacın kozalağından
Daha beter yarılıp,
Dağılmış imiş. (KMD s. 518)*

*Sert kara yayının ucu ile,
Kaptazın-Kara şehzadeyi,
Çekip getirip
“Seninle selamlaşır selamım yok,
Çekilir tütünüm yok,
Çekilir yerine verilen budur!” diyerek,
Altın küçük **kamçısı** ile,*

*Boynundan üç dolayıp vurup çekince,
Başı sarı çamın kozalağından,
Daha beter kopup, saçılıvermiş. (AÇD s. 544)*

*Diri kişi gözü diye,
Ne der bunlar?" diyerek,
Kamçısı ile iki kara kuzgunun,
Boyunlarını vurup kırıp,
Atıvermiş. (AKAÇKMD s. 295)*

*Ton-Aralçın han altın küçük **kamçısı**yla
İki itin boyunlarını kopararak,
-Bu zamanda masala karışsın,
Alt dünyada sürüyü çevirir
İtler olsun! Deyip,
Alt dünyaya atıvermiş. (TAHD s. 319-321)*

Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Aldın-Çaagay destanında da Angır-Çeçen'in Övürtü Kara-Mangıs'ı kamçı ile kovalayıp vurduktan sonra derisinden kürk yaptığı belirtilir:

*Kara yerin ormanında, ağacında,
Kayasında taşında **kamçı**yla vurup kovalarken,
İki elimde, sadece sıyrılıp
Kalan derisi vardı,
Onunla kendime bir kürk yaptım, deyip,
Anlatan
Angır-Çeçen kardeşi imiş. (AÇD s. 563)*

Kamçıların bazı destanlarda detaylı tasvirlerine de yer verilmiştir. Özellikle inek, öküz gibi hayvanların derilerinden yapılan ve saf altın ile kaplanan kamçıların ağır olduğu belirtilmektedir:

*Doksan öküz derisiyle sarılarak,
Yapılan yuvarlak sarı
Kamçısı ile boynunu üç kere dolayıp,
Vurup çekende
Yuvarlak kara başı,*

*Sarı çamın kozalağı gibi,
Kopup sıçrayıvermiş. (HŞAHHD s. 222)*

*Morzuktug-Hem'in ağacından
Gebe kısarak boyunca yapıp kurutmuş,
Kırzalığ-Hem'in ağacından
Kısır kısarak boyu kadar yapıp kurutmuş,
Dört yaşındaki öküzün postu
Dört kenarlı olarak örülüp,
Üç yaşındaki öküzün postu
Üç kenarlı olarak örülüp,
Yapılmış ağır, altından
Kamçılı imiş. (MŞTD s. 43)*

*Üç yaşındaki ineğin derisi ile
Üçgen ettiği
Dört yaşındaki ineğin derisi ile
Dörtgen ettiği,
Saf altın ile kaplayıp,
Ak kalay ile parlattığı,
Altın küçük **kamçısını** alıp
Diğer eline vurup durmuş. (KMD. s. 478-479)*

II.4.4. Dürbün

Uzaktaki şeyleri yakınlaştırarak görmek, incelemek için kullanılan ve Tuvacası “Duran”, “Köstük”, “Huran”, “Tuman” olan dürbün, kahramanlar tarafından sıklıkla kullanılan, yaklaşan tehlikeleri görmelerini sağlayan bir eşya olduğu için savaş âletleri başlığı altında ele aldık.

Destanların çoğunda kahramanların yüksek bir yere çıkarak, dokuz parçalı, ateşli ve keskin sarı olduğu belirtilen dürbünler ile yakında ve uzakta olan-biten şeyleri gördükleri belirtilmektedir:

*Haan-Buuday da:
“İrağa gidecek kişiyim ben
Adamın arkasından mı gelir,*

Önünden mi çıkar,
Uzakta-yakında olanı biteni görmeye
Dokuz parçalı, ateşli **dürbünü**
Verirsin, baba” diye
Babasına söyleyince
Babası alıp vermiş. (ABD s. 229)

Çok büyük bir tayganın
Üstüne çıkıverip
Altmış kişinin bitiremediği
Ak gümüş tütün çubuğunu
Yutarcasına çekip
Kara yumuşak ediğine vurup
Atasının dokuz parçalı, ateşli
Dürbünüyle bakınca
Kara-Bula denilen şeyi
Yıllık yerden kokusunu alıp
Aylık yerden sesini duyup
Gelmekteymiş. (ABD s. 262)

Kangıvay-Mergen denileni
Bir sabah kalkıp gelip
“İrağı, uzağı görebilmek için
Dürbün var mı ki?” diye sorunca:
“Bütün halkta nasıl
Bir dürbün dahi olmaz” deyip
Avıkay-Sarala kadın
Dürbün alıp vermiş. (KMD s. 493)

Heybesinden dokuz parçalı kara **dürbünü**,
Çıkarıp alıp
Dümdüz kuzeye,
Dürbünle bakanda,
Gök oğlu Demir Möge'nin
Obası yurdu
Gök tayganın eteğinde

Yayılvırmış bir halde gözükmüş. (HŞAHHD s. 158-159)

Dümdüz kuzey taraftaki,

Ulu ala tayganın üstüne,

Çıkıp gelip,

Dürbünle baksa ki,

O tayganın öteki tarafının önünde,

Altın göl gözükmüş. (HŞAHHD s. 183)

*Arı Haan dokuz parçalı **dürbününü,***

Çıkarıp alıp,

Bakıp görse ki,

Sarı tilki derisi borkünü,

Alnına kadar indirmiş,

İki gözü iki güneş olmuş,

Ağız bir güneş olmuş,

Yiğit er koşturup gelmekteymiş. (AHD s. 248)

Ulug Sarıg tayganın tepesine

Koşturup çıkıverip,

Dokuz parçalı kara

Dürbününü çıkarıverip,

Dümdüz kuzey tarafa bakıp

Görmüş ki,

Ulu ala tayga önünde,

Geniş sarı tayganın ortasında,

İki kara göl, iki kızıl sırt,

Yuvarlak kara tepe gözükmüş. (AKAÇKMD s. 315)

Demir Kara Çançın,

Buga Kara atına binip,

Dokuz parçalı zehir sarısı,

Dürbününü koynuna asıp,

Yolu yok,

Kara taygasının başına,

Uçup koşturup çıkıverip,

*Dokuz yönünü dolanıp bakıp,
Dört yönünü gözleyip,
Dürbünle bakıp,
Araştırıp durmaz mı? (ŞBAŞKD s. 347)*

*Obadaki insanlar Bolçaytlığ
Bora-Tey'in üzerinden
Gözle de, **dürbün**le de
At görüntüsüne bakıyorlarmış. (BTD s. 507)*

Alday-Buuçu ve Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley gibi destanlarda da Han'ın kızını almak için yarışlara katılan kahramanın at yarışı gibi yarışlarda başka kişileri yarıştırdığı, kendi yarışçısının durumuna bakmak için dürbünü kullandığı ve çoğunlukla da hile ile geride bırakıldıklarını görerek yardım ettiği görülür:

*Han-Buuday alelacele
Dokuz gözlü **dürbün**ünü çıkarıp
Bakıp görmüş.
Bakıp gördüğünde
Ham-Şilgi'sini demir köstekle
Bir yere gidemez kılıp
Köstekleyip koymuşlar. (ABD s. 250)*

*Boktu-Kiriş, dokuz parçalı
Keskin sarı **dürbün**ünü çıkarıverip
Döndürüp bakıverip
Durmuş.
Sahtekâr hizmetçi kadınlar,
Sert-keskin rakı ile
Han Sayın Ulaatı'yı esritip
Zehirleyivermişler de
Uyuyup kalıvermemiş mi. (BKBŞD s. 363)*

Aldın-Kurgulday destanında da Bolçaytlığ boz tepenin üstüne çıkan Aldın-Kurgulday, develerini dokuz parçalı güzel dürbünü ile kontrol eder ve ak yeveli sert azgın buğranın olmadığını fark eder:

Aldın-Kurgulday yiğit er,

*Bolçatılığ boz tepenin üstüne
Yürüyüp çıkıverip
Dokuz parçalı güzel **dürbün**ünü
Çıkarıverip
Düzlüğü dolduran binlerce-onbinlerce,
Tam açık doru devlerini sayıp
Dürbünle baktığında
Ak yeveli sert azgın buğra
Yokmuş. (AKD s. 551-552)*

Dürbün, Kangıvay-Mergen destanında Torgun-Çüzün'ün, ağabeyi Kangıvay-Mergen'in evlenmesi için kız ararken kullandığı bir eşya olarak karşımıza çıkar:

*Büyük kayın Şüük-Möge dokuz eklentili,
Saf altın **dürbün**ünü çıkarıp
Torgun-Çüzün gelinine gelip:
“Bu günahkar dünyada
Senin ağabeyine layık
Hoş, kalbi sıcak kız var mıdır,
Yok mudur, sen ayarlayıp,
Atıştıg'ın alaca taygasından
Etrafa baksana gelinim” deyip
Konuşup durmuş (KMD s. 509)*

Tüm bunların dışında Tuva Destanları adlı kitaptaki Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan ve Tuvacası “*Köstük*” olan gözlüğün, uzakları görebilmek için kullanıldığı belirtildiğinden ve Tuvacasının, dürbünün Tuvaca karşılıklarından biriyle aynı olmasından dolayı dürbün gibi kullanıldığı düşünülmektedir:

*Kangıvay-Mergen
Bir sabah kalkıp:
-Uzakları görebilen
Gözlük var mıdır? Diye sorunca:
-Bütün törede nasıl
Bir tane bile gözlük olmaz, deyip,
Avıkay-Sarala kadın*

Gözlük alıp vermiş. (KMD. s. 401 / Tuva)

II.4.5. Pala

Tuvacası “*Kazıdaa*”, “*Hıvıd*” olan pala, kılıç gibi kullanılan ve genellikle keskin ve kara olduğu belirtilen savaş âletidir:

Keskin kara palasının yüzünü

Altan üstten bileyip

Keskinleştirivermiş de... (ABD s. 246)

Sert, sağlam kara yayının alt tarafındaki

Altmış altı işeğini aşağıya indirip

Temizleyip

Bir karış keskin palasının

Yanını düzelterip gün geçirmiş. (KMD s. 479)

Kangıvay-Mergen'in bir eli

Sert, katı yayında,

Diğer eli keskin yüzlü

Palasında varıp

“Niyetiniz savaşmak mıdır,

Yoksa dost musunuz?”

Diye sormuş. (KMD s. 497)

II.4.6. Bıçak-Çakı-Keski

Destanlarda karşımıza çıkan bazı âletler de günlük işlerde kullanılan fakat zor durumlarda kişilerin imdadına yetişerek birer savaş âleti görevi üstlenen, düşmanın alt edilmesinde önemli rolü bulunan âletlerdir. Özellikle kesici özelliğiyle bilinen bıçak, çakı, keski ve eğe en çok başvurulan eşyalardandır.

Tuvacası “*Kestii*”, “*Bijee*” olan bıçaklar çoğunlukla çelikten yapılmış olan ve sarı polat olduğu belirtilen kesici özelliği olan âletlerdir.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında yer iyisi Çelbige kuğu iblis ile vuruşan Boktu-Kiriş'i, Çelbige kuğu bir kerede yutunca, atının tavsiyesiyle saç örgünsün arasına sakladığı çelik sarı polat bıçağı ile kesip yarararak kurtulmayı başarır:

Yer iyisi Çelbige kuğu iblisin

Koca ağzı

Açılıverdiğinde Boktu-Kiriş'i

Bir keresinde yutuvermiş.

Arkası gözükiüp kalmış.

İçine varıp da saç örgüsünüün arasına

Soktuğu

*Çelik sarı polat **bıçağı** ile kesip yarmış. (BKBSĐD s. 397)*

Alday-Buuçu destanında da Albıs-Şulbus baba-oğul ile mücadelelerini kazanan Alday-Buuçu baba-oğul, Albıs-Şulbus baba-oğula son sözlerini sorduğunda onların etini ancak ediklerinde bulunan sarı olduğu belirtilen bıçağın keseceğini öğrenirler ve o bıçakla başlarını kopararak öldürürler:

*Sarı **bıçakları** çıkarıp*

Başına doğrulttuğunda

Başı kopup ayrılıp

Ayağına-buduna doğrulttuğunda

Ayağı-budu kopuvermiş. (ABD s. 285)

Keskin olması yönüyle bıçak ile aynı işleve sahip olan ve bazı durumlarda savaş âleti olarak kullanılan eşyalardan biri de Tuvacası “*Kesti*”, “*Dongurak*” olan çakıdır. Çakılar da tıpkı bıçak tasvirlerinde gördüğümüz gibi polat ve sarı olarak nitelenir:

*Dede kendinin sarı **çakısını**,*

Kendisine değende kesip atar,

Şekilde bilemiş. (ŞBAŞKD s. 362)

Polat ve sarı olduğu belirtilen çakılar çeşitli görevlerle de karşımıza çıkmaktadır. Aldın-Çaagay destanında, dağın kuzey yamacında ala ylık arasından yuva gibi kuyruklu, yuva gibi yelesi ala kısrağın ilginç bir kulun doğurduğunu üç gün boyunca ağabeyine söylemeyi unutan Angır-Çeçen'in alt ve üst dudaklarını çakı ile keserek kendini cezalandırdığı görülmektedir:

“Üç zamanda bir şey unutmamış kendim,

Üç gün ardı ardına unuttur muyum?” diyerek

Üst ve alt dudaklarını,

***Çakı** ile kesivermiş. (AÇD. s. 540)*

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında, Köögün ile yaptığı dövüş sonucu yenilen Çançın, Köögün'e, edişinin tabanında taşıdığı polat sarı çakısı ile kendisini kesip

öldürmesini söyler:

*“Bende söz laf ne arar,
Sol taraftaki ediğimin,
Tabanının içinde,
Polat sarı çakım var.
Onunla beni parça parça
Kesip öldür, ne olur?” demiş. (ŞBAŞKD s. 393)*

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında da çakı bu sefer kesici özelliğinin dışında farklı bir işlevle karşımıza çıkar. Öyle ki dokuz canı olduğu söylenen Demir-Möge'nin canlarından biri polat sarı çakısındadır:

*Bir canım ediğimin arasındaki,
Polat sarı çakımda,
Bir canım çelik polat kılıcımda,
Sonuncusu eşiğimin paspasında diye
Dokuz canını söyleyivermiş:
“Öğrenmek istediğin budur işte” diyerek,
Tekrar yatıp uyuyuvermiş. (HŞAHHD s. 164-165)*

Bıçak ve çakılar ile aynı işleve sahip savaş âleti olarak kabul edebileceğimiz eşyalardan biri de Tuvacası “Kestii” olan keskidir. Çelik, sarı veya kara olduğu görülen keskiler, Mögaa Şagaan-Toolay ve Bayan-Toolay destanlarında farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Mögaa Şagaan-Toolay destanında, Bayan-Talay doğan çocuğunun göbeğini kendisiyle aynı yaşta olan çelik sarı saplı keski ile keser:

*Ve orada erkek çocuk doğurup,
Onun göbeğini babası Bayan-Talay'ın
Kendisiyle aynı yaşta olan
Çelik sarı saplı keskisini
Bileyip sürterek keskinleştirip,
Güçlülle sonunda kesebilmiş. (MŞTD s. 69)*

Bayan-Toolay destanında ise Mögaa Sagaan-Toolay'in işkence ettiği Amırğa Kara-Moos, Mögaa Sagaan-Toolay'a, kendisine daha fazla işkence etmeden çizmesinin tabanında bulunan karış uçlu kara keski ile kendisini öldürmesini söyler:

-Çizmemin tabanında
Karış uçlu kara **keskim** var,
Beni öldürebilecek tek şey odur,
Beni öldürecekse,
İşkence yapmadan onunla öldür, demiş. (BTD s. 523)

Gündelik hayatta kullanılan bir eşya olmasına rağmen bazı durumlardaki kullanım şekli bakımından savaş âletlerine benzemesi yönüyle Tuvacası “Haçı” olan bazı makaslar da savaş âleti başlığı altında ele alınmıştır. Çelik ve polat olarak nitelendiğini gördüğümüz makaslar Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley ve Aldın-Çaagay destanlarında farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında annesine yaptıklarından dolayı teyzelerine sinirlenen ve onları cezalandırmak isteyen Boktu-Kiriş, obasını taşıırken teyzelerini götürmez. Onlara birkaç mal ve eşyaların içinden yedi kılıç ve yedi makas vererek farklı bir yere gönderir. Burada Boktu-Kiriş’in kılıç ile birlikte makas vermesi, makasın da kılıç gibi, savunma amaçlı kullanılabileceğini düşündürmektedir:

“Eşyanızın içinden yedi kılıç,
Yedi **makas** veririm ben” diye
Boktu-Kiriş, iki teyzesine
Bunu söylemez mi. (BKBŞD s. 331)

Aldın-Çaagay destanında da Aldın-Çaagay’ın ablası Avaa-Çeçen, boğazına polat makasını tutarak tehdit yoluyla istediklerini kardeşine yaptırır:

“Eğer siz böyle olursanız,
Ölür-yiter kişiyim!” diyerek,
Kati ipini duvarına bağlayıp,
Polat **makasını** boğazına tutup,
Dururmuş. (AÇD s. 523)

II.4.7. Kurşun-Silah-Kara Demir

Tuvacası “Çepsee”, “Çemzee” olan silah, sadece üç destanda gördüğümüz bir savaş âletidir. Şöğün Bora Attıg Çeçen Kara Möge destanında ve Bayan-Toolay destanında silah, ok ile eşdeğer kullanılan bir savaş âleti olarak görülmektedir ve detaylı tasvir ya da işlevine değinilmemektedir:

Gençliğinde kullandığı
Okunu **silahını**, sırt gibi,
Koca kara eyerinden başlayıp,
Yolda-izde, savaşta-kavgada,
Giyer elbisesini yükleyip
Ediğinin, elbisesinin hepsini,
Yığıp, bağlayıp, terkileyip,
Buzullu ulu ala taygasının,
Tepesinde ters ağızlı,
Kara mağarasına saklayıvermiş. (ŞBAŞKD s. 353-354)

Çok kolaydır,
Ciğerini, yüreğini vurup
Öldüreceğim, deyip,
Okunu **silahını** bütün gücüyle
Çekip yayını birleştirmiş,
Bırakıp saldığında,
Kayaya vurmuş gibi, oku
Kırılıp parçalanmış imiş. (BTD s. 521)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında da, Tuvacası “Çemzee” olan kurşun bitince silahların kabzası kullanılmıştır. Yine burada da kurşunun ok ile birlikte kullanıldığı dikkat çekmektedir:

Sonra yirmi altı silahın,
Bütün oku-**kurşunu** bitince
Silahların kabzası ile
Vurup dururlarmış. (EMHMAD s. 580)

Destanlarda ayrıca kahraman ve düşmanı/rakibi arasında vuruş-dövüşün olduğu bölümlerdeki karşılıklı konuşmalarda dövüş sırasında “demircilerin dövdüğü paslı demir ile mi, yoksa analarının doğurduğu iki kızıl yumruk ile mi” dövüşeceklerini kararlaştırdıkları görülür. Daha önce bu kalıp ifadelerde çeşitli savaş âletlerinin kullanılmasından hareketle kara demir ile genel ismiyle savaş âletlerinin ifade edildiği sonucuna ulaşıyoruz:

Demircinin dövdüğü paslı **kara**

Demir ile mi görüşelim?
Ananın doğurduğu iki kızıl
Yumruk ile mi görüşelim?” demiş. (HŞAHHD s. 174)

“Demircilerin dövdüğü,
Kara demiri ile görüştük,
Şimdi anamızın doğurduğu,
İki kızıl yumruk ile,
Görüşelim mi?” diye
Konuşup durmazlar mı. (ŞBAŞKD s. 390)

II.4.8. Sopa-Asa

Savaş âletlerinin olmadığı durumlarda kişilerin imdadına Tuvacası “*Dayangı*” olan asalar ve Tuvacası “*Mon*”, “*Dokpaktar*” olan sopalar yetişmiştir.

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında Erelzey-Mergen’in obasını yağmalamaya gelen Kapşılday-Mergen kağan, uyuyan Erelzey-Mergen’i uyandırmak için silah ile atış yapar. Kurşun bitince önce silahın kabzasını kullanır daha sonra da sopa ile vurmaya devam eder:

Sonra silahların kabzaları kırılınca,
Yirmi altı sopa ile vurmaya başlamışlar.
Sopaları kırılınca,
Uzun süre vurduktan sonra
Yirmi altı mızrak ile
Saplayıp durmuşlar da, ... (EMHMAD s. 580)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da yarısı yok kızla yaşayan kocakarı, Uspa denizin kıyısında altın göğüslü oğlan ve gümüş göğüslü kız gördüğünü söylediğinde, yarısı yok kız geçmişi ile ilgili konuşmasından dolayı kocakarıya sinirlenir ve asa ile vurarak tepkisini gösterir:

“Ne söylersin öyle,
Benim ölen-kalanımı
Niye karıştırdın?” diye
Yarısı yok kız
Zavallı kocakarıyı asa ile
Varıp vuruvermiş. (BKBŞD s. 306)

II.4.9. Sadak

Tuvacası “*Saadak*” olan sadak, ok ve yayların muhafaza edildiği, taşındığı torba cinsinden bir eşya olduğu için savaş âletleri ile aynı başlık altında incelenmiştir. Destanlarda sadakların “*orman gibi, kocaman, iri*” ifadeleriyle kullanımından anlaşıldığı üzere çok büyük eşyalardır:

*Kangıvay-Mergen de kararını değiştirip,
Kara kocaman **sadağını** kuşanıp,
Kocaman yayını koynuna asıp
Kuzey tarafına bakıp,
Koşturmuş. (KMD s. 484)*

*“Bu kötü kırık mırık
Kocaman **sadağı**
Kaya gibi ulu savaş okunu da
Gözetip durunuz” deyip
Yükletip hızla yürüyüp gitmiş. (KMD s. 485)*

*Orman gibi **sadağını**,
Karış bizli kızgın çelikten okunu alıp,
Sert kara yayını koynuna alıp,
Atına yürüyerek gelip,
Binmek istemiş. (THD s. 221-223)*

Yine kocaman olduğu belirtilen bu sadaklar kahramanların tasvirlerinde de sıklıkla kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*İki buğra birbirine girdiğinde
Kara buğra ak buğrayı
Mahvetmek üzere iken
Kısa boylu kara atlı
Kara samur derisi börklü
Kocaman **sadaklı**,
Kaya gibi ulu yaylı,
İki kaya gibi ulu yaylı,
İki gözünün ateşi
Kandil fitili gibi yanıp durmuş, ... (KMD s. 480)*

Yerleşik düzene geçmemiş toplumlar sürekli hareket halindedir ve bu hareketleri esnasında da çeşitli tehlike ve engellerle karşılaşır. Bu durumdan dolayı insanlar yanlarında kendilerini korumak için çeşitli savaş âletleri taşırlar. Bu âletler içinde de en fazla ok ve yaylar kullanılır. Destan metinlerinde detaylı şekillerde tasvirlerinin yapıldığını gördüğümüz ok-yaylar çok çeşitli ve dayanaklı malzemelerde hazırlanıp kimi zaman üzerlerine çeşitli motifler işlenir. Ok ve yaylar sadece savaş âleti olarak değil, kahramanın yürümeye başladığı ilk anda ana-babasından istediği ilk av âletidir. Hayvanların cinsine ve büyüklüğüne göre hazırlanan ok-yaylar ile kahramanlar günlük ihtiyaçlarını karşılayacakları hayvanları kolaylıkla avlarlar.

Ok ve yayların dışında kılıç, kamçı, bıçak, keski, çakı gibi âletler de kahramanın düşmanını alt etmesinde yardımcı olan eşyalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine gerek uzun yolculuklar sırasında gerekse obada etrafı gözetirken dürbün kullanılmakta, aylık ve yıllık yerde olan-bitenler ve yaklaşan tehlikeler kolaylıkla görülebilmektedir.

Son olarak ise kahramanların savaş âletlerini özellikle ok ve yaylarını taşıdıkları sadaklar örneklenmekte, orman gibi kocaman olduklarına dikkat çekilmektedir.

II.5. EL SANATLARI İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Toplumların yaşayış tarzını, sosyal-kültürel durumlarını el sanatlarında görmek mümkündür. İnsanlar yaşanan dönemin etkisiyle her türlü ihtiyaçlarını kendileri karşılamışlar, barındıkları çadırları, barınakların içinde kullandıkları halı, kilim gibi eşyaları ve kıyafetleri kendileri hazırlamışlar ve üzerlerini nakış ile işlemeyi de ihmal etmemişlerdir. Bunların dışında çeşitli maddeleri yontarak veya şekillendirerek kullanacakları araç-gereçleri hazırlamışlar ve üzerlerini yine nakışlarla işleyerek hareketlendirmişlerdir.

Avcılıkla uğraşan toplumlar avladıkları hayvanın etini, sütünü beslenme amaçlı kullanırken, derisini de kendilerini doğa şartlarından korumak ve örtünmek için giydikleri giysiler ve günlerini geçirdikleri barınaklar için kullanmışlardır. Tuva destanlarında da insanlar avladıkları çeşitli hayvanların derisinden kendilerine elbiseler, börkler dikerek örtünme ve doğa şartlarından korunma ihtiyaçlarını karşılamışlardır:

Oğlan da şangırdatıp sürükleyip

Koşup dönmüş

Bora-Şeeley, otağında

Kara samur derisinden börk

Dikmekteymiş. (BKBŞD s. 450)

*Kardeşler iyice doyarak,
Avların derilerini **elbise** yapıp giyip,
Yaşayıp dururlarmış. (TAHD s. 293)*

*-Her ay doğuran benim kızıl tilkinin, yavrularımı
Ak-Mangıs denen hayvan her ay gelip yiyor.
O yavruları Aldın-Çaagay
Bazılarını öldürerek,
Elbise yapıp... (AÇD s. 557)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da kız (Bora-Şeeley), çalılara takılan yünü-yapağıyı toplayarak çeşit çeşit elbise, edik, kilim ve örtüler dikmektedir:

*O, yünleri yığıp alıp
Her renkte çeşit çeşit **kilimler**
Örtüler örüp
Çeşit çeşit **edik-elbiseyi** de
Dikip yapan
Kız imiş. (BKBŞD s. 313)*

Destanların çoğunda dikkat çeken bir husus, kahramanların vuruş-dövüş sırasında giydikleri ve abartılı tasvirleri yapılan kispetlerin -çoğunun buğra derisi olmak üzere- çeşitli hayvan derilerinden dikilmesidir:

*Karan-Çüzün kadın
Uçlarına doksan buğra derisi dikilmiş
Seksen buğra derisinden hoş **kispetini**
Tutup yürüyerek gelip:
-Benim de on beş yaşlı,
Senin de on beş yaşlı,
Kurttan boz, tilkiden kızıl genç çağımızda
Diktiğim, nakışladığım **kispetim** budur. (KMD s. 479)*

Bunların dışında kumaş ve örtülerin kimi zaman nakışlarla süslendiği görülür. Özellikle Tanaa-Herel destanında örtülerin üzerine gümüş ve altın iplerle işlemler yapılır. Bu işlemler altın ve gümüşün kullanılması yönüyle örtüyü değerli kılarken, ölen şeyi diriltip sönen ateşi tutuşturması yönüyle de ona olağanüstü bir özellik vermektedir:

Hün-Haan 'ın altın kraliçesi
Gümüş iple işlenen örtüsünü hediye edip:
-Onunla dalgalandırarak vurursanız,
Ölen şey dirilir,
Sönen ateş tutuşur, diye
Açıklamış. (THD s. 235)

Ay-Haan 'ın altın kraliçesi
Altın ile işlenen örtüsünü verirken:
-Yukarı aşağı dalgalandırdığımızda,
Ölen şey dirilir,
Sönen ateş tutuşur. (THD s. 239)

Destanlarda barınakların başında gelen çadırlar da çeşitli hayvanların derisi kullanılarak hazırlanmaktadır:

Altın ala sığınin derisiyle
Yaşlı anası ile sözleşip konuşarak
Harikulade altın sarı ala
Çadır yapıvermiş. (BKBŞD s. 317)

Sonra deminki geyiğin altına
Alçalıp girip,
Eğilip kalkarak sırtına alıp,
Bakıp seçtiği yere
Getirip koyuverip, koltuğundan
Kapı gibi oyarak,
Etini et kümesi, yağını yağ kümesi,
Kemiğini kemik kümesi şeklinde
Ayırarak kümeleyip,
Dışındaki gök-demir postunu
Annesiyle birlikte yerleşip yaşayacak
Çok büyük çadır şeklinde
Hazırlayıp duruyormuş. (MŞTD s. 89)

Tüm bu dikim ve işlemlerin dışında Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında gümüş göğüslü kızın topladığı çiçek ve güllerden ipek ve kadifeler yaptığı görülmektedir:

*Gümüş göğüslü kız
Koşturup gidip
Yerin her türden
Çiçeğini-gülünü toplayıp
Koşturup yetip gelip
Oturmaktaymış.
Onlarla çeşit çeşit
İpek-kadife yapıp
Böyle yapar dururmuş. (BKBŞD s. 312)*

İnsanlar gerek günlük yaşamlarında kullandıkları eşyaları gerekse savaş âletlerini avladıkları hayvanların derilerinden ve ağaçlardan hazırlamaktadır. Daha sonra ise bu eşyaları nakışlar ile süslemektedir.

Tuva destanlarında özellikle içerisine üç yudum suyun koyulduğu belirtilen şamdanlar ağaç kabukları yontularak yapılmıştır:

*Kabuğu üç **şamdan** gibi yontup,
Üç yudum suyu doldurup,
Altın-gümüş kemendini
Dokuz düğümleyip çekip,
Onun üzerinde dört-ayak üstünde
Yiyip içip
Dinlenip durur, Kangıvay-Mergen” diye
Söylemiş. (KMD s. 481)*

Yine Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında kocakarının ardıç kökünden bir kâse yontup üzerini nakışlarla işlediği belirtilmektedir:

*Zavallı kocakarı gerçek usta
Birisi imiş.
Nakış-bezeğini işleyip durup
Ardıç kökünden
Kâse yontup vermiş. (BKBŞD s. 307)*

Aldın-Çaagay destanında bir de sandıktan bahsedilmektedir. Sandıkla ilgili detaylı bilgi verilirse de Avaa-Çeçen’in, yonttuğunu ve içine üç uzun kulaklı otuz kulaç boylu, kızıl göğüslü kara samuru koyduğunu söylediği sandığın ağaçtan yapılmış olabileceği

anlaşılmaktadır:

*“Benim yonttuğum sandığın ağzını-önünü,
Halk bulamaz,
Açamaz şeydir, ablam” diyerek,
Üç uzun kulaklı,
Otuz kulaç boylu,
Kızıl göğüslü kara samuru,
O sandığına koymuş. (AÇD s. 525)*

Arı-Haan destanında yüz genç kızın, Arı-Haan’ın aldığı gelin için, hangi malzemelerden olduğu belirtilmeyen kap-kacak ve çanak-çömleği çeyiz olarak yaptığı görülmektedir:

*Yüz genç kızı,
Kap-kacak, çanak-çömlek yapıp,
Dursunlar diyerek,
Yüz genç kızı,
Sıkılmadan oynatıp,
Dursunlar diyerek,
Çeyiz edip vermez mi. (AHD s. 261)*

Bunların dışında ayrıca savaş âletleri de insanlar tarafından çeşitli hayvan derileri ve ağaçlar kullanılarak hazırlanmaktadır. Destanlarda savaş âletlerinin önemli bir yere sahip olması sebebiyle tasvirleri de detaylı bir şekilde yapılmıştır.

Mögaa Şagaan-Toolay destanında yay, Mögaa Şagaan-Toolay’ın ve Möge Bayan-Talay’ın tasviri sırasında detaylı olarak anlatılmıştır. Metne göre Mögaa Şagaan-Toolay’ın yayı üst ucunda otuz ejderha, alt ucunda altmış dağ keçisi nakşedilmiş, kara tekenin derisinden kirişi olan sert kara bir yaydır. Möge Bayan-Talay’ın yayı ise yetmiş dağ keçisi birleştirilerek yapılan, dağ keçisi ve ejderha motiflerinin işlendiği sert kara bir yaydır:

*Üst ucunda otuz ejderha
Alt ucunda altmış dağ keçisi
Nakşedilip yapılmış,
Kara tekenin derisinden,
Özenip eğilerek kiriş yapılan,
Sert kara yaylı imiş. (MŞTD s. 41)*

*Bu Mge Bayan-Talay,
Yetmiş dağ keçisi boynuzu birleştirilerek,
Boyanıp yapılan,
Alt ucunda altmış dağ keçisi
Nakşedilip yapılmış,
Üst ucunda otuz ejderha
Kazınıp yapılmış,
Kara dağ keçisinin derisi bölünmeden,
Özenip gerilerek kiriş yapılmış,
Sert kara yayı varmış. (MşTD s. 45)*

Yine Mgaa şagaan-Toolay'ın oku da detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu ok Morzuktug-Hem ve Kırzalığ-Hem'in ağacından gebe ve kısır kısrağın boyunca yapılan, yetmiş kara kazanın demiri eritilerek dışı kaplanmış, Haan-Hereti kuşun kanadı didilmeden yapılmış, kara yemiş dalıyla gövdesi yapılmış elik uçlu bir oktur:

*Morzuktug-Hem'in ağacından
Gebe kısrağın boyunca, okunu kurutup,
Kırzalığ-Hem'in ağacından
Kısır kısrağın boyunca yapıp, okunu kurutmış,
Yetmiş kara kazanın demiri
Birleştirilip eritilerek,
Dışı kaplanmış,
Haan-Hereti kuşun tüyü
Koparılıp didilmeden yapılmış.
Sarp kayanın yamacından çıkan
Kara yemiş dalıyla
Gövdesi yapılmış
elik uçlu okları varmış. (MşTD s. 41-43)*

Mge şagaan-Toolay'ın tasvirinde kullanılan bir diğer eşya ise hem savaş âleti hem de hayvanlarla ilgi bir eşya olarak kullanılabilen kamıdır. Ok ve yay gibi kamının tasviri de detaylı bir şekilde verilmiş ve Morzuktug-Hem ile Kırzalığ-Hem'in ağacından kısır kısrağ boyu kadar yapılıp kurutulularak, üç ve dört yaşındaki öküzlerin postları örölerek hazırlanmış altından bir kamçı olduğu belirtilmiştir:

*Morzuktug-Hem'in ağacından
Gebe kısarak boyunca yapıp kurutmuş,
Kırzalığ-Hem'in ağacından
Kısır kısarak boyu kadar yapıp kurutmuş,
Dört yaşındaki öküzün postu
Dört kenarlı olarak örülüp,
Üç yaşındaki öküzün postu
Üç kenarlı olarak örülüp,
Yapılmış ağır, altından
Kamçılı imiş. (MŞTD. s. 43)*

Eşyaların kendisi kadar güzel görünmesine de önem verilmiş, üzerlerine değerlerini arttıran altın ve gümüşlerle nakışlar işlenmiştir. Bu işlemler sadece insanların kullandığı eşyalarla sınırlı kalmamış, hayvanlara ait bazı eşyalar da altın ve gümüşle işlenerek onlara değer ve güzellik kazandırılmıştır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında kağan üç oğluna aldığı üç kız için üç otağ diktirmiş ve hem onlara verdiği değer bir işareti olarak hem de zenginliğinin bir göstergesi olarak otağları altın ve gümüş nakışlarla işletmiştir:

*Kağan da üç otağ diktirmiş.
Altın ile nakışlayıp
Gümüş ile işleyip
Duruvermiş. (BKBŞD. s. 298)*

Önceden belirttiğimiz gibi nakış işlemleri sadece insanların kullandığı eşyalar üzerine değil hayvanlar için kullanılan eşyalarda da görülmektedir. Kangıvay-Mergen destanında kahramanın tasviri sırasında atları bağlamak için kullanılan çakının dokuz delikli, doksan köşeli at başı resimli, altın ve gümüşle işlenmiş demir bir çakı olduğu belirtilmektedir:

*Dokuz delikli, doksan köşeli at başı resimli
Altın, gümüş nakışlı,
Göğün kara kuzgunu
Tepesine konduğunda,
Yankalanan sesi dibine
Gelse gelir, gelmezse gelmez*

Demir çakılı er imiş. (KMD s.473- 474)

Aldın-Kurgulday destanında ise yine hayvanlar için kullanılan gem ve yuların gümüş nakışlı olduğu görülmektedir:

Aldın Kurgulday altmış kulaç,

Sarı ip ile yuvarlayıverip

Obasına yetip gelip onu

Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp

Gümüş nakışlı

Gemi, yuları takınca

Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)

Destanlarda kullanılan eşyaların büyük bir kısmı halk tarafından hazırlanmış ve işlenmiştir. Hayvanların derisinden dikilen çadır, kıyafet, kilim gibi eşyalar ile özellikle ağaç kabuğu yontularak hazırlanan araç-gereçler çeşitli motiflerle ve altın-gümüş işlemlerle süslenmiştir. Aynı şekilde kahramanların kullandığı savaş âletleri ile hayvan eşyaları üzerine de çeşitli nakışlar işlenmiştir. Özellikle savaş âletleri üzerine ejderha ve dağ keçisi motifleri işlenmiştir.

Günümüzde kötülüğün simgesi olarak görülen ejderhanın Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak kabul edildiği, aynı zamanda Türk mitolojisinde su, bolluk ve yeniden doğuşu simgelediği belirtilmektedir. Bunun dışında Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden de söz edilir. Yeraltında ya da derin sularda bulunan yer ejderi bahar döneminde yerin altından çıkar, pul ve boynuzları oluşarak gökyüzüne yükselir ve böylece bulutların arasına karışır. Daha sonra yağmur yağmasını sağlayarak bereket ve refahın oluşmasına katkıda bulunur. (Aydın, 2013: 2)

Bu açıklamalardan hareketle özellikle yayların üzerlerine işlendiği görülen ejderha motifinin bereket, güç ve kuvveti temsil ettiği söylenebilir. Yayın avcılıkta kullanılıyor olması ejderha motifinin güç ile birlikte bereketi sembolize ettiği şeklinde yorumlanabilirken, savaş âleti olarak kullanılmasında da güç ve kuvveti sembolize ettiği anlaşılabilir.

Yine yay tasvirinde gördüğümüz dağ keçisi de Türkler tarafından kutsal sayılan bir hayvandır. Destanda dağ keçisinin bulunulan coğrafya ve avcılık ile bağlantılı olarak yayın üzerine nakşedildiği düşünülebileceği gibi Türk kültüründeki değeri ve anlamı göz önünde bulundurularak nakşedilmiş olabileceği de düşünülebilir.

Necati Demir'in Emel Esin'den aktardığına göre dağ keçisi ve geyik motifleri M.Ö 1000 yılda Avrasya'da (Sibiryaya dahil) yaşayan göçebe boyların ongunudur. Yine Demir'in Cengiz Alyılmaz'dan aktardığına göre Türk kültüründe keçi, yüceliği, erişilmez yerlere erişebilirliği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti, cesareti sembolize etmektedir. Aynı zamanda Türk kültüründe Kağan'a bağlılığı belirtmektedir. Bu yüzden binlerce yıldır Türk kültürü içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca Türklerin kullandığı en yaygın ve en seçkin Türk damgalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Demir, 2010: 7)

Kahramanın yayında bulunan dağ keçisi motifi de açıklamalardan anlaşıldığı gibi bağımsızlığını, kararlılığını, cesaretini sembolize etmektedir.

II.6. MADENLER VE KIYMETLİ EŞYALAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Tuva'nın bulunduğu coğrafyanın maden bakımından zengin oluşu, insanların hemen her eşyada madenleri kullanmasına olanak sağlamıştır. İnsanlar özellikle günlük yaşamlarında kullandıkları eşyalarda değerli sayılan madenleri sıklıkla kullanmışlardır. Bu madenlerin kullanımı eşyaların değerini artırırken aynı zamanda görsel bir güzellik de katmaktadır. Sıklıkla kullanılan madenlerin başında altın ve gümüş gelirken onları demir, bakır, bronz, tunç, çelik gibi madenler takip etmektedir.

Madenlerle birlikte kimi eşyalar da barındırdıkları malzeme veya üstlendikleri görev itibarıyla kıymetli eşya adı altında değerlendirilmiştir. Bu eşyaların başında da genellikle değerli madenlerden hazırlanan mücevherler, cevherler, özellikle kutsal sayılıp insanların dua ettiği görülen heykeller ve biblolar gelmektedir.

II.6.1. Altın-Altının Kullanıldığı Eşyalar

Zenginliğin ve gösterişin sembolü olan ve Tuvacası "Aldın" olan altın destan içerisinde birçok eşyada, aksesuarda hatta hayvanlara ait kimi eşyalarda ve barınakların bazı bölümlerinde kullanılmaktadır.

Altın, bazı destanlarda özellikle misafire ikramların yapıldığı çaydanlık, tabak, kadeh, tulum gibi eşyalarda misafire duyulan saygının bir göstergesi olarak kullanılmaktadır:

Kara-Çüzün kadın

Koyu sarı çayını kaynatıp,

*Altın çaydanlığa koyduktan,
Yağlı eti pişirip,
Altın tabağa koyduktan sonra
Kangıvay-Mergen'e kendisi varıp:
"Et yiyip çay içiniz" demiş. (KMD s. 478)*

*"İyi kişi, sefil kişi
Demek nedir,
Daha da yukarı otur haydi oğlan" deyip
Kadının kendisi ayağa kalkıp,
Koyu sarı çayını kaynatıp,
Altın çaydanlığa doldurup,
Yağlı etini pişirip,
Altın kızıl tabağa koyup
Yedirip içirip
Durmuş. (KMD s. 491)*

*Han-Küçü'nün obasına geldiğinde,
Kara-Çüzün kadın
Bir elinde ak ipek yağlık tutmuş,
Bir elindeki **altın kadehte**
Rakı sunmuş. (KMD s. 519)*

*Say Kuu kadın, **altın tulumdaki**
Rakısını doldurup sunuvermiş. (HŞAHHD s. 215)*

Altın, mutfak eşyalarının yanı sıra insanların günlük yaşamının birer parçası olan eşyalarda da kullanılmaktadır. Bu eşyaların başında da bir şeyleri saklamak için kullanılan kutu ve benzer işlevi gören eşyalar gelmektedir:

*Han-Küçü'nün başını yukarı getirip,
Tepesindeki altın-kara saç örgüsünün
Kökünden koparıp
Altın dağarcığının içine koyup,
"Onun yapamadığı şeyi budur" deyip
Kara buğrayı güzün doğan oğlak gibi
Koşup kucaklayıp,*

*Çukurun ağzını kapatıp
Durmuş imiş. (KMD s. 483)*

*Demir-Möge **altın çantasının** içinden
Demir süzgeç çıkarıp getirip
Sarı Deniz'i bir süzmüş
Hiçbir şey çıkmamış. (KMD s. 508)*

*"Evet, ben borkü yok kişiyim" diyerek,
Kaptazın-Kara şehzade,
Kara samuru vurup atınca,
Onun kulağında **altın kapta** yazı varmış. (AÇD s. 526)*

*"Onu almak zor, Çeerendey nine,
Dokuz kat cam evde oturur,
Yanında **altın kutuda**,
O demir çakıl mücevher,
Orada bulunur" demiş. (AKAÇKMD s. 321)*

Destan içerisinde kimi bölümlerde sicim ve kement gibi yine gündelik hayatta kullanılan eşyaların bazılarında da altının kullanıldığı görülmektedir:

*Dört kat keçesini,
Altmış kulaç **altın sicimi** ile
Bağlayıp yüklenip alıp,
Aldın-Çaagay, Arzaytı'nın
En yükseğine çıkıp gidermiş. (AÇD s. 524)*

Hem savaş âleti hem de hayvanlarla ilgili bir eşya olarak kullanılan kamçılarının da hemen hepsinin altından yapılmış olduğu dikkat çekmektedir.

Genellikle altın ve küçük olduğu belirtilen kamçılar Kangıvay-Mergen, Aldın-Çaagay ve Ton-Aralçın Han destanlarında savaş âleti olarak, rakip kişilerin veya hayvanların başını koparmakta kullanılır:

*"İşte, seninle hal hatır soracak
Güç-kuvvetim de bitmiş,
Karşılıklı içecek tütünüm de bitmiş,
Güç-kuvvetin hediyesi budur" deyip*

Altın küçük kamçısı ile
Üç kez vurduğunda
Han-Küçü bahadırın başı
İğne yapraklı sarı ağacın kozalağından
Daha beter yarılıp,
Dağılmış imiş. (KMD s. 518)

Sert kara yayının ucu ile,
Kaptazın-Kara şehzadeyi,
Çekip getirip
“Seninle selamlaşır selamım yok,
Çekilir tütünüm yok,
Çekilir yerine verilen budur!” diyerek,
Altın küçük kamçısı ile,
Boynundan üç dolayıp vurup çekince,
Başı sarı çamın kozalağından,
Daha beter kopup, saçılıvermiş. (AÇD s. 544)

Ton-Aralçın han altın küçük kamçısıyla
İki itin boyunlarını kopararak,
-Bu zamanda masala karışsın,
Alt dünyada sürüyü çevirir
İtler olsun! Deyip,
Alt dünyaya atıvermiş. (TAHD s. 319-321)

Hayvan eşyası olarak kullanılan ve Kangıvay-Mergen, Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar, Arı-Haan ve Mögaa Şagaan-Toolay destanlarında karşımıza çıkan kamçılar da altın, ağır ve kısa saplıdır:

Saf altın ile kaplayıp,
Ak kalay ile parlattığı,
Altın küçük kamçısını alıp
Diğer eline vurup durmuş. (KMD s. 479)

Altın küçük kamçılı,
Bakır, gümüş gemli,
Doksan kulaç altın urganlı imiş. (EMHMAD s. 577)

*Atının sağ taraftaki,
Sağrısını **altın güzel kısa saplı,**
Kamçı ile vurup yarıp,
Ağzını kulağının köküne kadar,
Çekip yaranda, şahlanıp-kalkıp,
Duruvermiş. (AHD s. 237)*

*Aşıt gibi iri yarı
Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini,
Altmış kulaç boyunda, güzel kendiri,
Sacayağıyla birlikte yapılan tunç kazanı,
Altın ağır kamçısı
Bunlar, oğlum, deyip eşyalarının
Hepsini çıkarıp vermiş. (MŞTD s. 105)*

Zenginliğin ve gösterişin sembolü olan altınlar, aksesuarlara da yansımış, altından bileklik ve bilezikler süslenme unsuru olarak kullanılmıştır. Destanlarda karşımıza çıkan altın bileklik ve bilezikler kimi zaman hatıra eşya olarak kimi zaman da kişinin kendisini tanıtmak için kullandığı bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Han Hülük bey de:
Bileğindeki **altın bilekliği**ni çıkarıp,
Çömleğine koyup,
“Haydi kardeşim bana
Destek olacak, yardımcı olacak kimse var mı,
Say Kuu kadın ile siz ikiniz,
Destek olup yardım edersiniz,
Bu bilekliği yengene
Götürüp ver” diyerek göndermiş. (HŞAHHD s. 162)*

*Giderken o avula girip,
Sarıg Möge'nin kızını,
Hediye diye verirsin oğlum, diyerek
Anası **altın bileziği**ni,
Çıkarıp vermiş. (ŞBAŞKD s. 380-381)*

Altından bileziklerin bir diğer özelliği de Han-Şilgi Attığı Han-Hülük ve Arzılan

Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanlarında görüldüğü gibi efsunlandığı zaman ölen kişileri diriltmesidir:

Han Huva da:

*“Bugüne dek er kişinin,
Er kendisine basmak bir yana,
Eteğine bile dokunmamışım ben!” diyerek,
Altın bileziği ile,
Üç kere efsunlayıp,
“Han Hülük iyi isen,
Ayağa kalkıver!” diyerek,
Üstünden atladığında başını kaldırıp,
Geri yatmış. (HŞAHHD s. 220)*

*Narın Dangına, dedeyi,
Altın bileziği ile efsunlayıp,
Üç çakıl mücevheri ile efsunlayıp
Üç defa üstünden atlayıp,
Diriltip büyüleyip,
Kaldırırvermez mi. (AKAÇKMD s. 308)*

Bilindiği üzere kahramanlar, hemen her destanda evlenmek için kendilerine uygun görülen ve altın sıfatıyla nitelendirilen kraliçeleri almak için çeşitli zorluklardan geçer ve kraliçeyi alır. Kimi destanlarda da kraliçeyi almak için başlık adı altında gümüş, altın gibi değerli madenler ile çeşitli mallar verirler.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley ve Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanlarında görüldüğü gibi “*at başı kadar altın, börü başı kadar gümüş*” ifadeleriyle verilen başlığın miktarı belirtilir. Bu ifadeler ile kahramanın zenginliği belirtilerek, kahraman ile başlık vererek almak istediği kraliçenin yüceltiildiği anlaşılmaktadır:

*Kağan da atanın önüne
At başı kadar **altını**
Börü başı kadar gümüşü
Kalın-başlık olarak koymuş. (BKBSĐD s. 431)*

*Börü başı gibi gümüşü
At başı gibi **altını** alıp*

*Ayın yenisinde, günün iyisinde,
Yalnız kızımı vereyim,
Hayatımı bağışlayın, diye
Dileyip tehlikeden kurtulmaz mısın?
Diye bağırmış. (EMHMAD s. 585)*

*At başı kadar **altın**,
Börü başı kadar gümüş alıp,
Altay'ın kara ala samurunun,
Derisini alıp,
Dümdüz kuzey yöne, iki er,
Uçarcasına gidivermiş. (AKAÇKMD s. 338)*

Altın sadece insanların kullandığı eşyalarda kullanılmakla kalmamış hayvanlara ait eşyalarda da, bazen eşyanın yapıldığı malzeme olarak bazen de eşyalar üzerine yapılan işlemlerde kullanılmıştır:

*Güney tarafında bakır çakılı
Kuzey yamacında gümüş çakılı,
Eşiğinin ağzında at başı şeklinde
Altın-gümüş sırmalı
Altın sarı çakılı olan
Böyle bir kağan imiş. (BKBŞD s. 354)*

***Altın kutsal çakı** dibine varınca,
Kangay-Karasını çağırdığında
Doksan günlük mesafeden
Koşturup gelmiş. (KMD s. 478)*

*Kalktıktan sonra Kangay-Kara'sını
Doksan göğüslük, yetmiş kolanlı
Altmış kudurgalı,
Geçit gibi **altın büyük eyerle** eyerleyip... (KMD s. 478)*

*Aldın Kurgulday altmış kulaç,
Sarı ip ile yuvarlayıverip
Obasına yetip gelip onu
Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp*

Gümüş nakışlı

Gemi, yuları takınca

Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)

Örneklere görüldüğü gibi özellikle kağanların otağlarının önünde bulunan, kendilerinin ve misafirlerin at bağlamak için kullandıkları çakılar altındandır. Bu da kağanın statüsünün ve zenginliğinin önemli bir göstergesidir.

Altın sadece insan ve hayvanlara ait eşyalarda değil daha farklı alanlarda da kullanılmıştır. Bunlardan biri Kangıvay-Mergen destanında gördüğümüz altın köprüdür. Hırçın denizden geçmek için kıl, tahta, gümüş ve altından yapılmış köprüler kullanılmaktadır. Metinden anlaşıldığına göre de insanlar statüsüne göre bu köprülerden geçmektedir. Altın köprü de asıl hedef olan Avıkay-Sarala kadına ulaştıran bir vasıta, ancak bu köprüden geçilirse ona ulaşılacaktır ve bunu da engelleri aşabilecek kudrete sahip kişiler yapabilir:

Onda bir kıl köprü

Bir ağaç köprü

Bir gümüş köprü

*Bir **altın köprü** vardır.*

Kıl köprüden

Cesur-yiğit kişi geçer,

Ağaç köprüden

Halktan kişi geçer

Gümüş köprüden bey,

Han olan asil kişi geçer,

Altın köprüden geçen kişi

Avıkay –Sarala kadının

Otağına varır,

Altın çakısına

At bağlar, oğlum” diye

Bunları tavsiye edip söylemiş ihtiyar. (KMD s. 488)

Altının farklı bir kullanımını da Bektu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında görüyoruz. Destanda Bora-Şeeley, Bektu-Kiriş’in avucuna altın ile yazı yazar:

Bora-Şeeley avucunu açiverip

*Avucunun içini **altın** ile
Yazıvermiş. (BKBŞD. s. 411)*

Destanlarda altın kullanımı eşyalarla sınırlı kalmamış insanların barınak olarak kullandıkları yapılarda da kimi zaman altın kullanılmıştır. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının iki bölümünde barınakların bir parçası olan eşiklerin altın olduğuna değinilir:

***Altın eşiğini** hızla açıp
Ak otağına girip gelip
Kalmamış mı. (BKBŞD s. 303)*

*Çargıraa-Kara-Maadır'ın
Ulu otağının ağzına gelip
Demir çakıya zavallı tayını
Alelusul bağlayıverip
Çargıraa-Kara-Maadır'ın
Altın eşiğini zar zor aşıp girip
Ocağının altına oturuvermiş. (BKBŞD s. 456)*

Yine Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında gördüğümüz farklı bir kullanım da barınaklarda kullanılan tahtla ilgilidir. Destanda Ulug Ege-Haan, Ay-Haan ve Hün-Haan'ın altın tahta oturdukları belirtilir:

*Ertesi gün yine Ulug Ege-Haan,
Ay, Hün Haan ile birlikte
Tek **altın tahtında**
Oturur imiş. (BKBŞD s. 359)*

Değerli olduğu bilenen altın ve gümüş Şööğün Bora Attıg Şööğün-Kööğün destanında yağma olması durumunda bulunmaması için bir mağaraya saklanır:

*Altmış terazi **altınını** da,
Deve yükü **altınından**,
Dağ gibi gümüşünden,
Birazını taşlar arasına,
Götürüp saklamış. (ŞBAŞKD s. 354)*

II.6.2. Gümüş-Gümüşün Kullanıldığı Eşyalar

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan madenlerden biri de Tuvacası “Möngün”, “Hümüş” olan gümüştür. Bu maden çoğu eşyada hammadde ve işleme malzemesi olarak kullanılmaktadır. Gümüş de en az altın kadar değerli bir madendir ve kullanıldıkları eşyalara değer ve gösteriş katmaktadır.

Destanlarda çoğunlukla eşyalar üzerindeki kullanımlarına değinilse de Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanının iki farklı bölümünde maden olarak gümüştən bahsedilmektedir:

*Altmış terazi altınını da,
Deve yükü altınından,
Dağ gibi gümüşünden,
Birazını taşlar arasına,
Götürüp saklamış. (ŞBAŞKD s. 354)*

Destanın farklı bir bölümünde ise, çocuğun oynamak amaçlı kullandığı, yuvarlak ve ak olarak nitelenen gümüşler görülmektedir:

*O farenin girdiği,
Yerini dürtende,
Çok güzel yuvarlak yuvarlak,
Ak taşlar çıkmış.
O taşları toplayıp,
Otağına getirip oynayıp, durmuş.
Anası, babası baksa ki, oğlu pek çok gümüş,
Dağıtıp oynarmış. (ŞBAŞKD s. 373)*

Daha önce belirttiğimiz gibi gümüş, destanlarda ağırlıklı olarak eşyalar üzerinde kullanılır. Kangıvay-Mergen destanının bir bölümünde çok zengin olan Kangıvay-Mergen'in özel isim verilmeden gümüş eşyalarından bahsedilirken, başka bir bölümünde de yolculuğa çıkan kahramanların düğümleyerek üzerinde yatacakları bir eşya haline getirdikleri kementin gümüştən olduğu görülür:

*İşte şimdi Kangıvay-Mergen'in
Yurtta kalan elbise parçalarından
Ne kadarı yatıp kalmış ki?” deyip
Her yandan ateş, ışık parıldayan*

Saraya baktığında

Gümüş eşyası, altın akçesi

Beş tayganın birisinden daha büyük görünüp dururmuş. (KMD s. 475-476)

Kabuğu üç şamdan gibi yontup,

Üç yudum suyu doldurup,

Altın-gümüş kemendini

Dokuz düğümleyip çekip,

Onun üzerinde dört-ayak üstünde

Yiyip içip

Dinlenip durur, Kangıvay-Mergen” diye

Söylemiş. (KMD s. 481)

Gümüş, aksesuarlarda da yaygın olarak kullanılan bir madendir. Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında gördüğümüz gibi hatıra olarak verilen bilezik gümüştedir:

Prenses ise:

“İşiniz iş olsun ağabeyim,

Siz de dikkat edin.” diyerek,

Gümüş bileziğini çıkarıp,

Verivermiş. (ŞBAŞKD s. 383)

Gümüş bazen de sihirle kullanılan ve olağanüstü görevler üstlenen eşyalarda karşımıza çıkan bir madendir.

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında aksesuar olarak kullanılan yüzüğün gümüşten olduğu görülür fakat bu yüzük sıradan bir yüzük değildir. Aldın-Noyun ölen ağabeyi Han-Hülük’ü diriltmek için gümüş yüzüğünü efsunlar ve üzerinden atlar:

Aldın Noyun kardeşi ise,

“Ölecek zamanı gelmiş mi,

Yoksa benim efsunum, sihirim yetmeyip,

Kaldı mı?” diyerek

Gümüş yüzüğünü üç defa efsunlayıp,

“Ağabeyim Han-Hülük’ün üstünden atlamaktan ziyade,

Er kişinin eteğine bile

Dokunmadım!” diyerek,

“Han Hülük ağabeyim iyiysen,

*Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver!” diyerek,
Üstünden atlayıvermiş. (HŞAHHD s. 220)*

Kangıvay-Mergen destanında ise Kangıvay-Mergen’in Torgun-Çüzün kardeşini kendisine verip vermeyeceğini öğrenmek isteyen Demir-Möge gümüş bir çuvaldıza dönüşüp gümüş kapıya yapışarak onları dinler:

*Demir-Möge **gümüş çuvaldız** olup
Değişip
Gümüş kapıya yapışıp
Saklanmış kalmış. (KMD s. 498)*

Daha önce altında gördüğümüz gibi gümüş de Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar ve Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanlarında “*börü başı kadar*” olarak ifade edilen miktarda başlık olarak kızın babasına verilir:

*Kağan da atanın önüne
At başı kadar altını
Börü başı kadar **gümüşi**
Kalın-başlık olarak koymuş. (BKBŞD s. 431)*

*Börü başı gibi **gümüşi**
At başı gibi altını alıp
Ayın yenisinde, günün iyisinde,
Yalnız kızımı vereyim,
Hayatımı bağışlayın, diye
Dileyip tehlikeden kurtulmaz mısın?”
Diye bağırmuş. (EMHMAD s. 585)*

*At başı kadar altın,
Börü başı kadar **gümüş** alıp,
Altay’ın kara ala samurunun,
Derisini alıp,
Dümdüz kuzey yöne, iki er,
Uçarcasına gidivermiş. (AKAÇKMD s. 338)*

Gümüş, hayvan eşyalarında da sıklıkla kullanılmıştır. Kağanın otağının önünde bulunan çakılarda, atların dizgin ve gemlerinde gümüşün kullanıldığını görmek

mümkündür:

*Güney tarafında bakır çakılı
Kuzey yamacında **gümüş çakılı**,
Eşiğinin ağzında at başı şeklinde
Altın-gümüş sırmalı
Altın sarı çakılı olan
Böyle bir kağan imiş. (BKBŞD s. 354)*

*Kangıvay-Mergen koyu sarı çayını içip,
Böreğini-çöreğini yedikten sonra,
Gümüş dizginini tutup,
Çıkıp gitmiş. (KMD s. 478)*

*Angır-Çeçen kardeşinin doksan göğüslüğü,
Doksan but gibi olup
Döşenip örülmüş,
Altmış kuskunlu, altmış kolanlı,
Altın han gibi eyeri dayanır,
Onun **gümüş dizgini** dayanırmış. (AÇD s. 541)*

*Altın küçük kamçılı,
Bakır, **gümüş gemli**,
Doksan kulaç altın urganlı imiş. (EMHMAD s. 577)*

Aldın-Kurgulday destanında da hayvan eşyası olan gem ve yuların gümüş nakışlı olduğu belirtilir:

*Aldın Kurgulday altmış kulaç,
Sarı ip ile yuvarlayıverip
Obasına yetip gelip onu
Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp
Gümüş nakışlı
Gemi, yuları takınca
Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)*

Barınakların eşiklerinde ve bazı işlemlerde de gümüşü görmek mümkündür. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında oğullarını evlendiren Karatı-Haan'ın toy sırasında kurdurduğu otağlarda gümüş işlemler dikkat çekmektedir:

Kağan da üç otağ diktirmiş.

Altın ile nakışlayıp

Gümüş ile işleyip

Duruvermiş. (BKBŞD s. 298)

Aynı destanın farklı bir bölümünde de sefil oğlana dönüşen Boktu-Kiriş (Bora-Şeeley), Ulug Ege-Haan'ın gümüş eşiğinden geçerek huzuruna çıkar:

“Adamın atı-malı ile tepişiverir

Sinir bozucu bu” diyerek

Ulu sarı bozkırın ortasına yetip varıp

Kırk kulaç demir çakıyı

Yere çakıverip

Oraya bağlayıvermiş

Kağanın doksan “pud” gümüş eşiğine

Yürüyüp gelmiş sefil oğlan. (BKBŞD s. 355)

Gümüşün kullanıldığı son alan ise Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan ve hırçın denizi geçmek için kullanılan köprüdür. Destanda gümüş köprüden ancak bey ve han olan asil kişilerin geçtiği belirtilir:

Kıl köprüden

Cesur-yiğit kişi geçer,

Ağaç köprüden

Halktan kişi geçer

Gümüş köprüden bey,

Han olan asil kişi geçer,

Altın köprüden geçen kişi

Avıkay –Sarala kadının

Otağına varır,

Altın çakısına

At bağlar, oğlum” diye

Bunları tavsiye edip söylemiş ihtiyar. (KMD s. 488)

II.6.3. Demirin Kullanıldığı Eşyalar

Sağlamlığıyla bilinen ve Tuvacası “*Demir*”, “*Şoy*”, “*Kan*”, “*Moy*” olan demir, destanlarda farklı şekil ve kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Demir, kimi zaman

eşyalarda kimi zaman da savaş âletlerinde kullanılan bir madendir.

Demirin mutfak eşyalarındaki kullanımına iki destanda rastlamaktayız. Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında demir bir kazandan bahsedilirken, Haan-Tögöldür destanında da demir bir tencere görülmektedir:

*Şogjaan Mergen suyunu doldurup,
Demir Möge'nin otağına
Yürüyüp gelip,
Demir kazana suyunu dökünce,
Altın bileklik kazan dibine,
Düşüvermiş. (HŞAHHD s. 162)*

*Benim onu söylememi istiyorsan
Bir **demir tencere**, bir bakır tencere su
Beyaz bakır borazan, sarı bakır borazan, imbik
Bulup getir, oğlum, diye ihtiyar,
Söylemiş. (HTD s. 76)*

Normalde mutfak eşyası olarak kullanılan fakat Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan ve Sarıg Deniz'i süzmek gibi olağanüstü bir görev üstlenen süzgeç de demirdendir:

*Demir-Möge altın çantasının içinden
Demir süzgeç çıkarıp getirip
Sarı Deniz'i bir süzmüş
Hiçbir şey çıkmamış. (KMD. s. 508)*

Demirin yaygın olarak savaş âletlerinde de kullanılmaktadır. Destanlarda düşmanlar genellikle kahramanların gücünü göstermesi adına güçlü kişi veya yaratıklardan oluşur. Kahramanın da bu güçlü kişi ve yaratıkları alt etmesi de bilek gücünün de yanında sağlam savaş âletleri ile mümkündür. Bu yüzden destan içerisinde görülen savaş âletlerinin çoğu sağlam olduğu bilinen demirlerden yapılmıştır. Özellikle vuruş-dövüşün olduğu bölümlerde iki taraf birbirine “*Demircilerin dövdüğü paslı kara demir ile mi görüşelim?*” sorusunu yöneltirler ki buradaki paslı kara demir vuruş-dövüş sırasında kullanılan savaş âletlerinin genel ismi olarak kullanılır:

*Demircinin dövdüğü **paslı kara**
Demir ile mi görüşelim?*

*Ananın doğurduğu iki kızıl
Yumruk ile mi görüşelim?" demiş. (HŞAHHD s. 174)*

*Öyleyse demir ile,
Görüşelim denilende,
Demircilerin dövdüğü,
Paslı kara demir ile
Görüşelim demektir. (AHD s. 251)*

*"Parlayan iki gözünü
Öncelikle oyayım" diyerek,
Dört **demir büyük kılıcıyla,**
Oyamayıp, sokamayıp,
Etinden tırnak kadarını koparıp,
Parmak kadarını kesip
Alamamış imiş. (AÇD s. 531)*

Demir, hayvan eşyalarında da kullanılan bir madendir. Özellikle atları bağlamak için kullanılan at çakı, at direği şeklinde karşımıza çıkan yapılarda sağlamlığının da etkisiyle demirin kullanıldığı görülür:

*"Adamın atı-malı ile tepişiverir
Sinir bozucu bu" diyerek
Ulu sarı bozkırın ortasına yetip varıp
Kırk kulaç **demir çakıyı**
Yere çakıverip
Oraya bağlayıvermiş... (BKBŞD s. 355)*

*Çargıraa-Kara-Maadır'ın
Ulu otağının ağzına gelip
Demir çakıya zavallı tayını
Alelusul bağlayıverip
Çargıraa-Kara-Maadır'ın
Altın eşiğini zar zor aşıp girip
Ocağının altına oturuvermiş. (BKBŞD s. 456)*

*Ona bakarak geçip gelerek,
Demir at direği, tunç at direği,*

İki at direkli han imiş. (MŞTD s. 117)

Yoluna devam edip,

Nihayet hanın obasına

Gelince,

Erlık-Lovun hanın demir direği,

Tunç direği duruyormuş,

Demir direğe atını

Tek hareketle çözebileceği şekilde bağlayıp,

Hanın obasına girip:

-Han, selam, diye selamlamış. (THD s. 277)

Dokuz delikli, doksan köşeli at başı resimli,

Altın, gümüş nakışlı,

Göğün kara kuzgunu

Tepesine konduğunda,

Yankılanan sesi dibine

Gelse gelir, gelmezse gelmez

Demir çakılı er imiş. (KMD s. 473-474)

Demirin hayvan eşyalarındaki kullanımı çakılarla sınırlı kalmamış Kangıvay-Mergen destanında gördüğümüz gibi köstek gibi eşyalarda da kullanılmıştır:

“Hey Kangıvay-Mergen

Han Küçü bahadırın

Art niyetli olup olmadığını nereden bilirsin!

*Beni neden **demir köstek** ile ters,*

Bakır köstek ile düzgün köstekledin”- diye

Sormuş Kangay-Kara. (KMD s. 482)

Demirin kıymetli eşyalardaki kullanımını da destanlarda görmek mümkündür. Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında mücevherin demirden olduğu belirtilirken, Mögaa Şaagan-Toolay destanında heykelin demirden olduğu görülür:

“Onu almak zor, Çeerendey nine,

Dokuz kat cam evde oturur,

Yanında altın kutuda,

O demir çakıl mücevher,

Orada bulunur” demiş. (AKAÇKMD s. 321)

Delikli çuvaldızın deliğini vurarak yirip,

Yüksük kemiğinin deliğini vurarak yirip,

Üç boğumlu yabani otun

Orta boğumundan vurarak kesip,

Demir heykeli vurarak kesip,

Otuz öküz yükü odunu

Vurup un haline getirmek gerek, demiş. (MŞTD s. 121)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında da içtiği acı rakının etkisiyle esriyen Erelzey-Mergen bir çukur içine hapsedilir ve bu çukurun ağzı kolay kolay açılmaması için demirle kapatılır. Yine Han-Şilgi atın da demir bina içine koyularak, demir köstekle kösteklenip, taşla kapatılan çukurun ağzının demirlerle kaynatılarak hapsedilmesi istenir:

Boş dağ gibi Han-Şilgi at

Dinleyince:

“Çukurun ağzını ağır kara taş ile kapatın,

Dört tarafını dört demirci ile kaynatın,

Boş dağ gibi Han-Şilgi atı,

Demir bina içine sokun,

Demir köstek ile köstekleyin” diye

Bağırtısı duyulmaz mı. (EMHMAD s. 583)

II.6.4. Bakırın Kullanıldığı Eşyalar

Diğer madenler kadar olmasa da Tuvacası “Hüler”, “Hola”, “Çes” olan bakır da bazı destanlarda karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli eşyalarda kullanımını gördüğümüz bakır, ilk olarak Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanındaki çakı, Kangıvay-Mergen destanındaki köstek ve Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanındaki gem gibi hayvan eşyalarındaki kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır:

*Güney tarafında **bakır çakılı***

Kuzey yamacında gümüş çakılı,

Eşiğinin ağzında at başı şeklinde

Altın-gümüş sırmalı

*Altın sarı çakılı olan
Böyle bir kağan imiş. (BKBŞD s. 354)*

*“Hey Kangıvay-Mergen
Han Kücü bahadırın
Art niyetli olup olmadığını nereden bilirsin!
Beni neden demir köstek ile ters,
**Bakır köstek ile düzgün köstekledin” diye
Sormuş Kangay-Kara. (KMD s. 482)***

*Altın küçük kamçılı,
Bakır, gümüş gemli,
Doksan kulaç altın urganlı imiş. (EMHMAD s. 577)*

Haan-Tögüldür destanında da aksakallı, Toylu-Buduk’un yerini beyaz ve sarı bakır borazanlar yardımıyla görür:

*Benim onu söylememi istiyorsan
Bir demir tencere, bir bakır tencere su
Beyaz **bakır borazan**, sarı **bakır borazan**, imbik
Bulup getir, oğlum, diye ihtiyar,
Söylemiş. (HTD s. 76)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ise bakırın kıymetli bir eşya olan cevher olarak nitelendirildiği dikkat çeker:

*“Sonraki zamandan halkın
Yerden bulacağı kızıl **bakır denilen**
**Cevher olsun!” diyeerek
Koparıp her tarafa
Saçıvermiş. (BKBŞD s. 395)***

II.6.5. Çeliğin Kullanıldığı Eşyalar

Destanlarda karşımıza çıkan başka bir maden ise Tuvacası “*Kan*”, “*Bolat*” olan çeliktir. Çeliğin de gerek gündelik eşyalarda gerekse hayvan eşyalarında kullanılan bir maden olduğu görülmektedir.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında hem gündelik hayatta kullanılan bıçağın hem de savaş âleti olarak kullanılan okun çelikten yapıldığı görülürken, Mögaa Şagaan-Toolay

destanında da hediye olarak verilen eye ve makasın çelikten olduğu dikkat çeker:

Kocakarı arkasından

*Kendi **çelik bıçağı** ile yontarak*

Çelik ok yapıp vermiş. (BKBŞD s. 314)

Eskiden senin baban

Sen henüz karındayken

Maçlın-Ege hana

Çelik eye, çelik makas

Hediye etmişti. (MŞTD s. 107)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında ise vuruş-dövüş bölümlerinde iki tarafın birbirine savaş âletleriyle mi yoksa bilek gücüyle mi vuruşacaklarını sordukları bölümde demircilerin dövdüğü çelik kılıcın kullanıldığı görülür:

O seni görür görmez:

“Demircilerin dövdüğü

***Çelik kılıç** ile mi olsun,*

Anaların doğurup verdiği,

İki kızıl yumruk ile mi olsun?” diyecektir. (EMHMAD s. 597)

II.6.6. Tuncun Kullanıldığı Eşyalar

Destanlarda kullanılan madenlerden biri de Tuvacası “*Hüler*” olan tunçtur. Tunç da diğer madenler gibi farklı eşyalarda kullanılmıştır. Mögaa Şagaan-Toolay destanının iki farklı bölümünde ve Tanaa-Herel destanının bir bölümünde tunç, hayvan eşyası olarak kullanılmaktadır.

Mögaa Şagaan-Toolay destanının bir bölümünde ve Tanaa-Herel destanında, atları bağlamak için otağların önünde bulunan at direklerinin tunç olduğu belirtilirken, Mögaa Şagaan-Toolay destanının farklı bir bölümünde, normalde mutfak eşyası olarak kullanıldığını bildiğimiz fakat bu destanda hayvan eşyaları ile birlikte anılmasından dolayı hayvan eşyası olarak (yalak benzeri bir işlevle) kullanıldığını düşündüğümüz kazanın tunçtan olduğu görülmektedir:

Ona bakarak geçip gelerek,

*Demir at direği, **tunç at direği,***

İki at direkli han imiş. (MŞTD s. 117)

*Yoluna devam edip,
Nihayet hanın obasına
Gelince,
Erlık-Lovun hanın demir direği,
Tunç direği duruyormuş,
Demir direğe atını
Tek hareketle çözebileceği şekilde bağlayıp,
Hanın obasına girip:
-Han, selam, diye selamlamış. (THD s. 277)*

*Aşıt gibi iri yarı
Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini,
Altmış kulaç boyunda, güzel kendiri,
Sacayağıyla birlikte yapılan **tunç kazanı**,
Altın ağır kamçısı
Bunlar, oğlum, deyip eşyalarının
Hepsini çıkarıp vermiş. (MŞTD s. 105)*

Ton-Aralçın Haan destanında da barınaklarda aydınlatma amacıyla kullanılan şamdanın tunçtan olduğu belirtilir:

*Çökük boz evi
At üstünden vurup yıktığında,
Kara alçak masa üstünde
Tunç şamdan yanıyormuş. (TAHD. s. 307)*

II.6.7. Kıymetli Eşyalar

Kimi eşyalar gerek değerli madenlerden yapılmış olması sebebiyle gerekse taşıdıkları önem sebebiyle kıymetli eşya olarak nitelendirilir. Biz de destanlarda karşımıza çıkan çeşitli mücevher, heykel, biblo ve akçeleri bu başlık altında değerlendirdik.

İlk olarak değindiğimiz kıymetli eşya Tuvacası “*Ertine*” olan mücevher ve cevherdir. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında gördüğümüz mücevher, kadırgı tarafından bulunan ve kendisinden güçlü olan alabalık tarafından alınmak istenen kıymetli bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*“Başka bir geceyi
Nerede konakladın aptal?” dediğinde*

*Kadırgı, **mücevher** bulmuş,*

Onun mücevherini alabalık çekiştirirmiş. (BKBŞD s. 439)

Mücevher ayrıca Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanının iki farklı bölümünde karşımıza çıkmaktadır. İlkinde çakıl mücevherin efsunlanması ile ölen kişinin diriltilmesi yönüyle mücevherin sihirli yönü belirtilirken, diğer bölümde Çeçen Kara bahadırın altın kraliçesini almak için kağan kaynatası tarafından, Çeerendey nineden alıp getirmesi için görevlendirdiği kıymetli bir eşya olarak karşımıza çıkar:

Narın Dangına, dedeyi,

Altın bileziği ile efsunlayıp,

*Üç çakıl **mücevheri** ile efsunlayıp*

Üç defa üstünden atlayıp,

Diriltip büyüleyip,

Kaldırırvermez mi. (AKAÇKMD s. 308)

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanının bir bölümünde demir olduğu belirtilen değneği almak için görevlendirilen Çeçen Kara'nın, destanın ilerleyen bölümlerinden de anlaşıldığı üzere aslında demir çakıl mücevheri almak için görevlendirildiği görülür:

Kağan kaynata:

“Dümdüz kuzey tarafta,

Yerle göğün kesişmesinin ötesinde,

*Çeerendey kocakarının **demir değneğini***

Bana getiriver, oğlum” diye

Söylemez mi, ... (AKAÇKMD s. 314)

“Onu almak zor, Çeerendey nine,

Dokuz kat cam evde oturur,

Yanında altın kutuda,

O demir çakıl mücevher,

Orada bulunur” demiş. (AKAÇKMD s. 321)

Tanaa-Herel destanında da Şan-Haan tarafından zorlu bir göreve gönderilen Tanaa-Herel'e altın kraliçesi tavsiyelerde bulunur. Bunlardan biri de Erlik Lovun'a ait cevherleri boğazından aşırarak saklaması şeklindedir:

*Masasının üzerinde dokuz **cevher** duracaktır,*

Onları gizlice alıp boğazından aşıracaksın. (THD s. 271)

Destanlarda karşımıza çıkan kıymetli eşyalardan biri de Tuvacası “Kansı”, “Köjee” olan heykel ve biblodur. Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında törde duran ve dokuz bacaklı olduğu belirtilen Buda heykeli dua edilen bir nesne (Kutsal Nesne) olarak karşımıza çıkarken, Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında da bu sefer masa üzerinde bulunan ve dua edilen nesne biblo olarak ifade edilir.

*“Benim otağımın sahibinin
Adını sanını soracağına
Törde duran dokuz bacaklı
Buda **heykellerinin** konulduğu alçak masaya varıp
Dua etmez misin oğlan” demiş. (KMD s.492)*

*-Benim sarayımın sahibinin
Adını sormak yerine,
Başköşede duran dokuz ayaklı
Biblo konulan masaya gidip
Dua etmez misin, oğlan? demiş. (KMD s. 397 / Tuva)*

Bayan-Toolay destanında da Möge Sagaan-Toolay, hanın kızını almak için katıldığı yarışlardan birinde Demir-Möge ile yaptığı dövüşü kazanınca “İyi erin neslini kesmemeli, sonraki neslin heykeli olsun!” olsun diyerek Demir-Möge’nin taş heykelini diker:

*Demir Möge’yi öldürüp,
“İyi erin neslini kesmemeli,
Sonraki neslin
Heykeli olsun! deyip,
Taş heykel dikmiş. (BTD s. 513)*

Mögaa Şagaan-Toolay destanının başka bir bölümünde heykel bu sefer bir hedef olarak karşımıza çıkar. Hanın altın kraliçesini almak isteyen kişiler -ki bunların içerisinde destan kahramanı Kara Kögel de vardır- çeşitli engelleri aşmak ve yarışları kazanmak için görevlendirilirler. Bu görevlerden biri de ok ile demir heykeli vurup kesmektir:

*Delikli çuvaldızın deliğini vurarak yirip,
Yüksük kemiğinin deliğini vurarak yirip,
Üç boğumlu yabani otun*

*Orta boğumundan vurarak kesip,
Demir heykeli vurarak kesip,
Otuz öküz yükü odunu
Vurup un haline getirmek gerek, demiş. (MŞTD s. 121)*

Bir diğer kıymetli sayılabilecek eşya ise Tanaa-Herel ve Aldın Çaagay destanlarında gördüğümüz, eşyaların ve hayvanların değerini/fiyatını belirten ve Tuvacası “Lan” olan akçedir. Tana-Herel destanında yüz akçe fiyatındaki gümüş dizginden bahsedilirken, Aldın-Çaagay destanında da Aldın-Çaagay’ın ablası Avaa-Çeçen’in, bakmak için kardeşinden bin akçe değerindeki kara samuru istemesinden bahsedilir:

*Atası büyük kara sandığını açıp,
Yüz akçe fiyatındaki gümüş dizginini... (THD s. 219)
-Üç endaze kulaklı,
Otuz kulaç boylu,
Bin akçe değerinde
Kırmızı sakarlı kara samuru yakalayıp getirirseniz,
Bakarım, kardeşim, demiş. (AÇD s. 531)*

Örnek olarak verilen destan metinlerinde görüldüğü gibi hemen her alanda madenler kullanılmıştır. Bulunulan coğrafyanın maden bakımından zengin oluşu bu kullanımı daha da arttırmıştır. Özellikle Hanlar zenginliklerinin ve statülerinin bir göstergesi olarak gündelik hayatta kullandıkları eşyalardan savaş âleti ve hayvan eşyalarına hatta barınakların kimi bölümlerine kadar altın ve gümüşü kullanmışlar ya da nakış olarak işletmişlerdir.

Bunun dışında Türk toplumunda misafire verilen değer bir göstergesi olarak yiyecek ve içecek ikramları özellikle altın kaplarda yapılmıştır. Altın ve gümüş dışında sağlamlığıyla bilinen demir ile tunç, bakır, bronz gibi madenler de sıklıkla kullanılmıştır.

Yine gerek barınaklarda süs unsuru olarak kullanılan gerekse insanların süs unsuru olarak kullandığı değerli sayılabilecek aksesuarlar da çoğunlukla bu madenler ile yapılmıştır. Bunların dışında barınaklarda bulunan ve dua etmek için kullanıldığı görülen heykel ve biblolar da taşıdıkları değerden (kutsallık) dolayı kıymetli eşya olarak bu başlık altında ele alınmıştır.

II.7. MÜZİK ÂLETLERİ (ÇALGILAR) İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Sadece birkaç destanda gördüğümüz müzik âletleri kaval, boru, borazan, igil ve davuldan oluşmaktadır.

II.7.1. Büree-Büşküür

Tuvacası “*Büree*” olan kaval ve borazan ile “*Büşküür*” olan boru, üflemeli çalgılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaval ve borular özellikle halkın bir araya gelmesini sağlayan müzik âletleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki destanlarda, kişilerin azlığına ve çokluğuna bağlı olarak ulu kaval / borunun üflenerek kalabalık halkın çağırıldığı, küçük kaval / borunun üflenerek az halkın çağırıldığı görülür:

*Alday Buuçu ata,
Üç Bolçalıg-Boratepenin
En üstüne çıkıp
Büyük kavalını üfleyip
Kalabalık halkını çağırvermiş.
Küçük kavalını üfleyip
Az halkını çağırmiş. (ABD s. 222)*

*Ulu kavalını-borusunu üfleyince
Çok halkı yığılıp gelip
Küçük kavalını-borusunu üfleyince
Az halkı
Uzun ırmağın akımına kadar
Kısa ırmağın kıyısına kadar
Yığılıvermiş. (BKBŞD s. 433)*

Sadece Haan-Tögüldür destanında gördüğümüz borazan, Tuvaca adları aynı olan kaval ile aynı özellikleri taşımaktadır fakat destanda farklı bir işlevle –bilinmeyen bir durumun öğrenilmesi- karşımıza çıkmaktadır. Güzeller güzeli Toylu-Buduk’u arayan Haan-Tögüldür karşılaştığı bir ihtiyara Toylu-Buduk’un yerini sorduğunda, kendisine bir demir tencere, bir bakır tencere su, beyaz bakır borazan, sarı bakır borazan ve imbik getirdiğinde yerini söyleyeceğini belirtir ve Haan- Tögüldür bu malzemeleri bulup getirir. İhtiyar, beyaz bakır borazanla söyleşip göreceğini söyler ve onu kaval gibi kullanarak kızın

nerede oturduğunu söyler:

-Haydi, oğlum, bana sarı bakır **borazanı** kapak yapıver,
Beyaz bakır **borazanla** söyleşip göreyim diye
Duruyormuş.
Beyaz bakır **borazanı** kaval gibi kullanmış.
Beyaz bakır **borazan** sayesinde
-Yüz sekiz kat cam evin en üstünde
Dokuz kat altın cam evin içinde oturuyormuş, diyerek
Fısıldanmış. (HTD. s. 77)

II.7.2. İgil

“Telli müzik enstrümanı” olan igil sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Boktu-Kiriş’in kadın mı erkek mi olduğunu anlamak için kağanın çadırında düzenlenen bir eğlencede karşımıza çıkmaktadır (Arıkoğlu, Kuular, 2003: 59). Çadırın bir tarafında bulunan kırk oğlanın igil çaldığı belirtilirken, çadırın diğer tarafında bulunan kırk kızın şarkı söylediği belirtilir:

Kağan ata bu arada
Çadırın bir tarafında
Kırk oğlana “**igil**” çaldırır
Komuz tarttırırmış.
Bir tarafında kırk kıza
Şarkı söyletir, böyle imiş. (BKBSĐ s. 387)

II.7.3. Kengirge

Tuvacası “Kengirge” olan davul sadece Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında karşımıza çıkmaktadır. Davulun, kaval ve boru gibi halkı bir araya getirmek için kullanılan bir müzik âleti olduğu, ulu davula vurulmasıyla ulu halkın, küçük davula vurulmasıyla küçük halkın bir araya geldiği görülmektedir:

Sonra Erelzey-Mergen de:
“Gülüp ağlayıp durmadan,
Ak malını, halkını-kavmini yığ” deyince,
Ulu **davuluna** vurup,
Ulu ulu elini yığıp,
Küçük **davulunu** vurup,

Küçük küçük elini yığmaz mı. (EMHMAD s. 599)

Müzik âletleri Tuva destanlarında geniş yer bulmamıştır. Destan içinde kullanılan müzik âletleri, sadece Hanların halklarını bir araya getirmek için arada bir kullandıkları çalgılar olarak görülmektedir. Bunların dışında farklı olarak Haan-Tögöldür destanında yer bulmak için kullanılan bir araç olarak borazan karşımıza çıkmaktadır.

II.8. KİTAP VE YAZI İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

II.8.1. Kitap

Destanlarda kitapların görülmesi, Tuva toplumunun okuma bildiğinin bir göstergesidir. Destanlarda karşımıza çıkan kitaplar farklı adlar altında verilse de kullanılma amaçları ve verdikleri bilgiler yönüyle aynıdırlar. Bu yüzden kitap başlığı altında kitap, sudur, sutra, kutsal kara kitap, fal kitabı ve sihirli dua kitabı birlikte incelenmiştir.

Tuva destanlarında kitap, sudur ve sutranın Tuvaca karşılığı “*Sudur*”dur. Bunun dışında kitap için “*Çize-Çime*”, “*Maanay*” gibi isimlerin de kullanıldığı görülür. Kitaplar çoğunlukla bilinmeyen ve geleceğe dair öğrenmek istenilen bilgileri barındıran haberci kaynaklardır:

Haberci kara kitabını açıp baktığında

Hüürtün-Kızıl tayganın

Güney yamacında,

Mağarada hoşbaht oturan

Açıtı lamaya,

Dilekte bulunsa bir çare olurmuş. (ABD s. 211-212)

Ağabeyinin altı ay sonra açıp göreceği

Altın sarı haberci kutsal kitabını

Açıp bakıvermez mi. (BKBŞD s. 349)

Destanda geçen kitapların çoğu kutsal kitaplardır ve bu kitaplara bir kişi veya olayla ilgili bilgi alınmak istendiğinde başvurulur. Bu kitaplar kimi zaman kutsal kara sıfatıyla nitelenirken kimi zaman da ulu kitap olarak destan metinlerinde yer almaktadır:

“İhtiyar biriyim ben,

Aklıma ne gelir ki” deyip de

Üç yıldır tutup açmadığı

Kutsal kara kitabını

Açıp bakmaya başlamış. (ABD s. 211)

“Tün-Karatı-Haan” sayısını açıp

“Kutsal Kara”sına baktığında

Aynen öyle imiş. (BKBŞD s. 424)

Karan-Çüzün kadın kalkıp

*Kangıvay-Mergen’in **ulu kitabını***

Tutup bakıp:

“Kangıvay-Mergen

Fırsatını bulduğu taktirde

Altay’ın altmış birini

Ayaklandırıp-kaldırmak için yaratılmış,

Eyer-çul yerleştirilir ise,

Kangay-Kara Altay’ın altmış birini

Bağlayıp götürürsün diye

Yaratılan

Attır” demiş. (KMD s.478)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında bir canavar tasvir edilirken onun uzun sarı kitaplı olduğu belirtilir. Bu sarı kitapla canavar aylık yerden kişileri kolaylıkla görebilmekte ve olayları öğrenebilmektedir:

İhtiyar ise:

“O aylık yerinden

*Açıp öğrenir uzun **sarı kitaplı***

Kendisinin gücü göktedir deyip durur

İki ateşli boynuzlu

Acayip canavardır” demiş. (EMHMAD s. 588)

Alday-Buuçu destanında da hem bir fal kitabından hem de bir bakı kitabından bahsedilmektedir. Han-Buuday’ın koştüğünü görüp merak eden Tölee-Şınar ve Belee-Şınar ne olduğunu anlamak için fal ve bakı kitabını açarlar ve Han-Buuday’ın Albıs, Şulbus kağanın ağu-zehirini içtiğini öğrenip çaresini de yine bu kitaplarda bulurlar:

“Ne oldu?” diye

Falcının oğlu Tölee-Şınar

*Atının üstünde giderken **fal kitabını** açmış,*

Bakıcının oğlu Belee-Şınar
*Atının üstünde giderken **bakı kitabını** açmış,*
Bakıp dururlarmış. (ABD s. 232)

Arı-Haan destanında Ak Sarıg at Arı-Haan'a haberci kara sudur verir. Kare ve kara olduğu belirtilen sudur, kişinin iyi-kötü taraflarını da günahlarını da gösteren özellikte bir kitaptır:

Kare kara şey verip:
“İyi-kötü taraflarına da
Yaptığın günahlarına da,
Buradan bakarsın.
*Haberci **kara sudur***
Denen şeydir!” diyerek,
Koymuna sokmuş... (AHD s. 235)

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan kitaplardan biri de sutradır. Sutralar genellikle sarı ve kara renklerden oluşan, her şeyi bilen, kimi destanlarda eski zamanlardan olduğu belirtilen kitaplardır:

*Sonra eski zamanların her şeyi bilen **sarı sutrasını***
Çıkararak, baktığında,
Babasının gırtlığının kıkırdağını
Fare ısırıp yanına alarak,
Yedi katlı yer,
Dokuz katlı toprak altına
Girmiş imiş. (MŞTD s. 179-181)
Han ise,
*Eski çağın dedikoducu **sarı sutrasını***
Açıp bakıyormuş. (THD s. 233)

Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Aldın-Çaagay destanında Angır-Çeçen'in iyi olup olmadığına dair bilgi her şeyi bilen kara sutradan öğrenilirken, Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan varyantında ise kutsal kara kitaptan öğrenilir:

Kadın kalkıverip,
Ateşini tutuşturup,
Lambasını yakarak,

*Yemek yenen masa üzerine
Koltuk altında taşınan,
Her şeyi bilen **kara sutrasını**
Açıp bakarak söylemiş:
-Senin tek kardeşin sağ selamet yaşıyor.
Arzaytı'nın kuzey tarafında
Sağ selamet yaşıyormuş, deyip,
Açıp fala bakıyormuş. (AÇD s. 553 / Tuva)*

*Kadın ayağa kalkiverip
Ateşini-közünü yakıp,
Fitilini yakıp,
Yemek yediği masa üstünde,
Koltuk altında taşınan,
Kutsal kara kitabını
Açıp bakıp söylemiş:
Senin biricik kardeşin, sapasağlam yaşamaktadır... (AÇD s. 534)*

Destanlarda son olarak karşımıza çıkan kitap ise Tuvacası “*Hopçu Sarıg Sudur*” olan sihirli dua kitabıdır. Yine bu kitap da diğerleri gibi her şeyi bilen bir kitaptır. Ton-Aralçın Haan destanında, malına bakıp işini yapan sekiz tunç donlu atları olan on beşten fazla lanetli kardeşlerle arkadaş olan Ton-Aralçın Han, sihirli dua kitabına bakarak onlarla arkadaşlığını sürdürdüğü sürece aldığı kadının kadın olmayacağını, yetiştirdiği malına da kötülük geleceğini öğrenir ve onlardan ayrılır:

*Ton-Aralçın han günlerden bir gün,
Ayda bir açtığı,
Sihirli dua kitabını
Açıp bakarak oturuyormuş. (TAHD s. 287)*

Tüm bunlardan farklı olarak Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında, tehlikenin geldiğini haber alan Karan-Çüzün kadın hemen Tuvacası “*Çize-çimez*” olan büyük listeyi inceler. Karan-Çüzün’ün incelediği belirtilen büyük listede Kangıvay-Mergen ve atı Kangay-Kara ile ilgili yazılmış bilgiler vardır. Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan varyantta ise Karan-Çüzün kadının incelediği şeyin ulu kitap olduğu belirtilir:

*Karan-Çüzün kadın,
Kangıvay-Mergen'in büyük listesini
Çıkarıp bakıp:
"Kangıvay-Mergen,
Avucuna uygun gelirse,
Altay'ın altmış birini
Altından kaldırmak için yaratılmış,
Eyer uygun gelirse,
Kangay-Kara Altay'ın altmış birini
Eğip geçsin diye
Yaratılıp doğan
Attır" demiş imiş. (KMD s. 363 / Tuva)*

*Karan-Çüzün kadın kalkıp
Kangıvay-Mergen'in ulu kitabını
Tutup bakıp... (KMD s. 478)*

II.8.2. Yazı-Mektup

Destanlarda dikkat çeken nokta, destan metinlerine konu olan topluluk içinde okuma-yazmanın bilinmesidir. Kimi zaman geride kalan kişiye haber bırakmak, kimi zaman davette bulunmak, kimi zamanda bazı konular hakkında bilgi vermek için yazının kullanıldığı görülür.

Tuvacası "Bijik" olan yazı ve "Çagaa" olan mektup destanlarda karşımıza çıkan yazı ve yazıya dayalı ürünlerdir.

Bir kişiyi davet etmek veya bir konuda haberdar etmek için yazının kullanıldığı görülür. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Boktu-Kiriş'i Ay-Haan, Hün-Haan ve Ulug-Ege-Haan'ın prensesleri için düzenlenecek yarışa davet eden yazı, kuğunun kanadında gönderilmiştir:

*Kuğunun kanadını tutup baktığında
Kanadın ardında, bir sürü
Altın sarı yazı
Yazılmış imiş. (BKBŞD s. 348)*

Alday-Buuçu destanında da Alday-Buuçu, üst dünyada yaşamakta olan Tölee-Şınar ve Belee-Şınar'ı, kızıl çizgili yazı göndererek yanına davet eder:

*Alday-Buuçu ata,
O iki kardeşi,
Çağırıp getirsin diye
Kızıl çizgili yazı yazıp
Yukarı dünyanın üç göğün üstüne,
Dua edip göndermiş. (ABD s. 228)*

Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında Sarıg denizde kaybolan Kangıvay-Mergen bulunamayınca, Sug-Haanı, Sarıg denizin dört bir tarafına toplantı olacağına dair bir yazı gönderir. Tıva Kahramanlık Destanlarında yer alan varyantta ise toplantı yapılacağı bir ferman ile duyurulur:

*Han oradan Sarıg denizin
Dört tarafına,
Sarıg denizin ortasında
Büyük toplantı olacak,
Oraya gecede, gündüzde toplanınız, diye
Yazı göndermiş imiş. (KMD. s. 435 / Tuva)
Ondan sonra han, Sarı deniz'in
Dört tarafına,
Sarı Deniz'in ortasında
Büyük toplantı olacak,
Gece gündüz demeden orada toplanın diye
Ferman buyurmuş. (KMD s. 506)*

Aldın-Çaagay destanında da kara samurun kulağındaki altın kaptan Avaa-Çeçen'in, Aldın-Çaagay'ın yurdunu yağmalamaya teşvik ettiği yazısı çıkar:

*Kaptazın-Kara şehzade,
Kara samuru vurup atınca,
Onun kulağında altın kapta yazı varmış. (AÇD s. 526)*

Bu tip örneklerin dışında obası yağmalanan kahramanın yağmadan sonra obasına döndüğünde bulduğu yazı örnekleri de vardır. Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında, oba yağmalandıktan sonra Say-Kuu kadının bıraktığı yazıyı bulan Han-Hülük, obayı Demir Möge'nin yağmaladığını öğrenip öcünü almak üzere yola koyulur:

"Bu neyin nesi acaba?" diyerek,

*Tutup baksa ki,
Say-Kuu kadının,
Yazdığı mektup imiş. (HŞAHHD s. 156)*

Aynı şekilde Bayan-Toolay destanında da obası yağmalanan Möge Sagaan-Toolay, altın kraliçesi tarafından bırakılan yazıdan obayı yağmalayanın Amırğa Kara-Moos olduğunu öğrenip yola koyulur:

*“Bunu niye bırakmışlar acaba” deyip,
İndirip, baktığında,
İçinde bir yazı varmış,
Açıp baktığında,
Altın kraliçesinin yazısıymış. (BTD s. 515)*

Görüldüğü gibi Tuva toplumunda okuma ve yazma gelişmiş, destan metinlerinde azımsanmayacak sayıda kitap ve yazı örneği görülmüştür. Destanlarda kullanılan kitapların hemen hemen hepsi gelecek hakkında haber alma veya merak edilen şeylerin öğrenilmesi için kullanılmıştır. Yazı ise özellikle yağmanın olduğu bölümlerde geride kalan kişiye bilgi vermek için veya davet edilecek kişilere ulaşılmasında bir araç olarak kullanılmıştır.

II.9. HAYVANLAR İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Türk destanlarında at, önemli bir konuma sahiptir. Bunda Türk halkının göçebe hayat sürmesinin büyük etkisi vardır.

Gücünün Tanrı tarafından verildiğine inanılan atlar, Türkler arasında önemli bir yere sahiptir. Atlar da sahipleri olan kahramanlar gibi olağanüstü özelliklere sahip olarak tasvir edilir. Kahramanın atı olmadan bir iş beceremeyeceğine inanılır ve galibiyetin de mağlubiyetin de gerçek sahibi olarak atlar görülür. Destan kahramanlarının atları soy-sop sahibi, secereleri bilinen son derece akıllı, bilinmezden ses duyan, tehlikeyi önceden sezip haber veren yeteneğe ve kahramanlık töresine sahip varlıklar olarak tarif edilir. (Yardımcı, 2007: 54 / http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_482.pdf)

Tuva destanlarında da kahraman hep atıyla birlikte anılmış hatta kahraman tasvirlerinde dahi atları yer almıştır. Atın kahraman için bu denli önemli olması at için kullanılacak eşyalara da önem verilmesine ve hatta altın-gümüş gibi değerli madenlerin dahi bu eşyalarda kullanılmasına neden olmuştur.

Biz de bu başlık altında atlarda kullanılan eyer, dizgin, kolan, yular, gem, çakı,

keçe, kamçı, üzengi, köstek, heybe, sicim- urgan gibi bağ-koşum takımlarını inceledik.

II.9.1. Eyer

Atlarda kullanılan eşyalardan ilki Tuvacası “*Ezer*” olan eyerdir. Eyer, “Üstüne binenlerin rahat edebilmesi için, binek hayvanlarının (özellikle atların) sırtına yerleştirilen oturma yeri”dir (Büyük Larousse, 1986: 3929). Genellikle kocaman olduğu ve çoğunlukla altın, gümüş gibi kıymetli madenlerden yapıldığı belirtilen eyerlerin detaylı tasvirlerinin yapıldığını görmekteyiz. Tasvirlerde eyerlerin yapımında kullanılan malzemeler (özellikle kırılıp yarılmaması için dayanıklı malzemeler) ile nasıl yapıldığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Tepe gibi kocaman eyerini tutup:

“Yarılmasın, kırılmasın diye

Fil dişiyle sarılmış,

Çürümesin, kokmasın diye,

Kişi kemiğiyle sarılıp yapılan eyerdir. (ABD s. 219)

Dokuz kat çelik sivri toynaklı,

Dağ gibi Han-Şilgi atlı,

Yarılmasın diye

Fil kemiği ile,

Kırılmasın diye

Buğur kemiği ile sarılıp yapılan,

Aşıt gibi koca eyerli... (EMHMAD s. 577)

Parçalanmasın diye,

Fil kemiğiyle tutuşturulmuş,

Kırılmasın diye,

Mus kemiğiyle ilinip yapılmış,

Çürümesin, kokmasın diye,

İnsan siniriyle yapılmış,

Aşıt gibi büyük

Kızıl renkli eyerliymiş. (MŞTD s. 43)

Yarılmasın diye,

Sandal tahta ile yontulup yapılmış,

Kırılmasın diye,

*Geyik kemiğiyle kaşları yapılmış,
Büyük kızıl eğri eyerini... (THD s. 219)*

*Kalktıktan sonra Kangay-Kara'sını
Doksan göğüslük, yetmiş kolanlı
Altmış kudurgalı,
Geçit gibi altın büyük eyer ile eyerleyip... (KMD s. 478)*

*"Bu atın tepmesine dayanır,
Eyer yok, ne yapılsa?
Bu atın tepmesine dayanır,
Gem yok, ne yapılsa?" deyince,
Angır-Çeçen kardeşinin doksan göğüslüğü,
Doksan but gibi olup
Döşenip örülmüş,
Altmış kuskunlu, altmış kolanlı,
Altın han gibi eyeri dayanır,
Onun gümüş dizgini dayanırmış. (AÇD s. 541)*

Birçok başlık altında gördüğümüz gibi destanlarda kahramanların tasviri geniş yer tutmaktadır. Kahramanların atları da kendilerinin ayrılmaz birer parçası olduğundan atları ile ilgili tasvirleri de görmek mümkündür. Özellikle kahraman ve atı yabancı obaya gittiği zaman şekil değiştirdiğinde atın eşyalarının da şekil değiştirdiğini ve böylece eyerlerden de bahsedildiğini görürüz. Bu dönüşümlerde daha önce dayanıklı olduğu ve kimi zaman altın gümüş gibi değerli madenlerden yapıldığını gördüğümüz eyerlerin gıcırtılı tahtadan yapılmış eyerlere dönüştüğü görülmektedir:

*Yine yoluna devam ederken,
Yolda tüyleri keçelenmiş al donlu taylı,
İt postundan eyer keçeli,
Gıcırtılı tahta eyerli,
Yırtık elbiseli zavallı oğlana dönüp... (MŞTD s. 115)*

*Çok geçmeden,
Daş-Hüren atlı Tanaa-Herel
Zayıf kahverengi taylı,
İt derisinden eyer yastıklı,*

Gıcırtılı eyerli

Dağınık, zavallı oğlana dönüşerek,

İki beyin peşinden gelip,

İnsanların en arkasına eğilip

Oturmuş imiş. (THD s. 251)

Önceden birçok başlıkta değindiğimiz gibi, kahramanların giyim-kuşamları ve pusatları çoğu zaman mağaralarda saklanmaktadır. Bunların dışında atlara ait eyerin de içinde bulunduğu hayvan eşyalarının da mağaralarda saklandığı belirtilmektedir:

Gençliğinde kullandığı

Okunu silahını, sırt gibi,

Koca kara eyerinden başlayıp,

Yolda-izde, savaşta-kavgada,

Giyer elbisesini yükleyip

Ediğinin, elbisesinin hepsini,

Yığıp, bağlayıp, terkileyip,

Buzullu ulu ala taygasının,

Tepesinde ters ağızlı,

Kara mağarasına saklayıvermiş. (ŞBAŞKD s. 353-354)

Möгаа Şagaan-Toolay destanında, Aldın-Aas ihtiyar heybesinden aralarında eyerin de bulunduğu eşyaları, yolda karşılaştığı ve torunu olduğunu anladığı oğlana verip saçını keserek ona Arzılan-Kıskıl Atlı Kara-Kögel adını verir:

Aşıt gibi iri yarı

Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini,

Altmış kulaç boyunda, güzel kendiri,

Sacayağıyla birlikte yapılan tunç kazanı,

Altın ağır kamçısı

Bunlar, oğlum, deyip eşyalarının

Hepsini çıkarıp vermiş. (MŞTD s. 105)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, Aldın-Kurgulday ve Bayan-Toolay destanlarında da kahramanın kendisine seçtiği ve aldığı zaman tay olan atının, büyük olduğu belirtilen eyeri taktıkça yaşının büyüdüğü ve taydan ata dönüştüğü görülmektedir:

Dağ beline kadar büyük eyerini eyerleyince

*Beş yaşında at oluvermiş.
Otuz üç ipini-kolanını
Bakıp çekince
Altı yaşında at olup
Kalıvermiş. (BKBŞD s. 321-322)*

*Ova gibi keçesini
Gerip sırtına koyunca
Dört yaşında kara at oluvermiş.
Sırt, aşıt gibi kızıl yamaçlı **eyerini** koyunca
Dört yaşında at oluvermiş. (AKD s. 549)*

*Gümüş **eyeri** vurduğunda,
İyi yetişen al donlu at oluvermiş. (BTD s. 493)*

Kangıvay-Mergen destanında da üzerine eyer yerleştirilen atın Altay'ın altmış birini götürecek kadar olağanüstü bir güce sahip olacağı belirtilir:

*Karan-Çüzün kadın kalkıp
Kangıvay-Mergen'in ulu kitabını
Tutup bakıp:
"Kangıvay-Mergen
Fırsatını bulduğu taktirde
Altay'ın altmış birini
Ayaklandırıp-kaldırmak için yaratılmış,
Eyer-çul yerleştirilir ise,
Kangay-Kara Altay'ın altmış birini
Bağlayıp götürürsün diye
Yaratılan
Attır" demiş. (KMD s.478)*

II.9.2. Yular-Dizgin-Gem

Yular, dizgin ve gem benzer işlevlerde kullanılan at ile ilgili eşyalardandır.

İlk olarak incelediğimiz eşya Tuvacası "Bıylaz", "Dın", "Çular", "Çügen" olan yulardır. Yular, "Bir yere bağlamak ya da çekip götürmek için bir hayvanın boynuna geçirilen ya da başlığına takılan ip." olarak tanımlanmaktadır. (Büyük Larousse, 1986: 12615) Yularların tasvirleri detaylı şekillerde yapılmış, özellikle gümüş, bronz gibi değerli

madenlerden yapıldığına veya üzerindeki nakışların gümüş ile işlendiğine değinilmiştir:

*Gümüş yularında tutup,
Kemerinin ucuyla bağlayıverip
Dönüp gelmişler. (BKBŞD s. 420)*

*Aldın Kurgulday altmış kulaç,
Sarı ip ile yuvarlayıverip
Obasına yetip gelip onu
Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp
Gümüş nakışlı
Gemi, yuları takınca
Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)*

*Yapağılı boz tayını,
Yakalayıp getirip ay-güneş, bronz-güneş,
Yular, gemini takıp
Sırt gibi koca kara,
Eyerini eyerleyip, oğluna,
Kara ipek donunu,
Kara samur derisi borkünü,
Kara yumuşak deri ediğini,
Giydirip kuşatıp
Durmuş. (ŞBAŞKD s. 375)*

Daha önce tasvir bölümünde yer alan, Aldın-Kurgulday destanının 549. sayfasından aldığımız bölümde ve Arı-Haan destanının bir bölümünde, başına yular takılan tayların 3 yaşında ata dönüştükleri görülmektedir:

*Ay-güneş ışıklı altın güneş
Şeyleri gösterip:
“Atın başına takılan,
Yular-gemdir” diyende,
Tayın başına takınca,
Üç yaşında at oluvermiş. (AHD s. 234)*

Destanlarda karşımıza çıkan bir başka hayvan eşyası da Tuvacası “Çügen”, “Dinnar”, “Dın” olan dizgindir. Dizgin, “Gemin halkalarını birbirlerine bağlayan ve atı

yönetmek üzere başını tutmaya yarayan kayış, zincir ya da ip.” olarak tanımlanmaktadır. (Büyük Larousse, 1986: 3255)

Destanlarda kullanılan dizginlerin zenginliğin sembolü olan altın ve gümüş gibi değerli madenlerden dayanıklı olacak şekilde yapıldığı görülmektedir:

Kangıvay-Mergen koyu sarı çayını içip,

Böreğini-çöreğini yedikten sonra,

*Gümüş **dizginini** tutup,*

Çıkıp gitmiş. (KMD s. 478)

Angır-Çeçen kardeşinin doksan göğüslüğü,

Doksan but gibi olup

Döşenip örülmüş,

Altmış kuskunlu, altmış kolanlı,

Altın han gibi eyeri dayanır,

*Onun gümüş **dizginini** dayanırmış. (AÇD s. 541)*

Bayan-Toolay destanında, daha önce yular başlığı altında gördüğümüz gibi, takılan gümüş dizgin ile tay hemen üç yaşında at olur:

*-İyi eyer, **dizgin** ile*

Beni eyerle, demiş,

Altından, gümüştten yapılan

Dizginini getirip taktığında,

Al donlu üç yaşındaki at oluvermiş. (BTD s. 493)

Kangıvay-Mergen destanının iki farklı bölümünde de dizginlerin kullanıldığını görmekteyiz. Aldığımız ilk bölümde Kangıvay-Mergen, çadırının etrafında telaşla atıyla birlikte dönen Aksagalday Sayın-Havıççı'yı atının dizgininden, kendisinin de baldırından yakalayarak durdurur:

O anda Kangıvay-Mergen çıkıp,

Sol eliyle Dönen-Kaldar'ın

***Dizgininden** yakalayıp*

Sağ eli ile ihtiyarın

Baldırından tutup,

Çekip indirip:

“Söyle, ne diye acele ettin?”

Ne diye telaşa düştün ihtiyar?" diye sormuş. (KMD s. 476-477)

Aynı destanın farklı bir bölümünde ise Aksagalday Sayın-Havıtcı kendisinin ve atlarının öldürüleceği haberini aldığı zaman atının dizginini keserek onu kurtarır ve kaçmaya başlarlar:

Şimdi, Aksagalday Sayın-Havıtcı

Şahinin çevikliğiyle

Kartalın saldırışı ile

Koşup varıp

Kangay-Kara'nın üstüne atlayıp,

Dizginlerini kesip,

Kangıvay-Mergen'in boz otağına

Fırlayıp gelip, ... (KMD. s.503)

Hayvanlara ait eşyalardan biri de yular ve dizgin ile benzer kullanımı olan ve Tuvacası "Çügen", "Sugluk" olan gemdir. Gem, "Atın ağzına takılan ve dizginler aracılığıyla onu sürmeye yarayan çoğunlukla çelikten donanım."dır. (Büyük Larousse, 1986: 4479)

Özellikle bronz ve gümüş olduğunu gördüğümüz gem, taya takıldığında onu üç yaşında at haline getiren bir hayvan eşyası olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bronz, gümüş gemini

Gemleyivermiş.

Üç yaşında at oluvermiş. (BKBŞD s. 321-322)

Aldın Kurgulday altmış kulaç,

Sarı ip ile yuvarlayıverip

Obasına yetip gelip onu

Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp

Gümüş nakışlı

Gemi, yuları takınca

Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)

Ay-güneş ışıklı altın güneş

Şeyleri gösterip:

"Atın başına takılan,

Yular-gemdir" diyende,

*Tayın başına takınca,
Üç yaşında at oluvermiş. (AHD s. 234)*

Bilindiği gibi kahramanlar tasvir edilirken atıyla birlikte tasvir edilir. Bu tasvirlerde de ata ait eşyalardan da bahsedilir ki bu duruma bir örneği Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında görmekteyiz. Destanın bir bölümünde kahramanın atı ile ilgili tasvirin yapıldığı bölümde bakır ve gümüş olduğu belirtilen gemden bahsedilmektedir:

*Dört yanında ineğin derisiyle dört kere örülüp
Üç yaşında ineğin derisiyle üç kere örülüp yapılan,
Altın küçük kamçılı,
Bakır, gümüş **gemli**,
Doksan kulaç altın urganlı imiş. (EMHMAD s. 577)*

Bilindiği gibi kahramanların Han'ın kızını almak için katıldığı yarışlardan birini at yarışları oluşturur. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da Boktu-Kiriş'in atının hızı çok fazla olunca onu durdurmak için iki tarafa 50'şer kişi yerleştirilir ve maşa ile atın geminden tutularak durdurulur:

*“Benim Bora-Şokar atım
Kızıp kaynayınca
Çok ürkek, acımasız maldır,
Bunu yakalamazsak
Durmaz,
Bozkırın şu tarafına elli bahadırdan
Bu tarafına elli bahadırdan seçip alıp
Uzun demir maşa ile
Mümkün ise
Atın **geminin** iki halkasından
Takıp durdurulursa olur,
Yoksa bütün halkı
Mali-hayvanı ezip
Geçer” demiş. (BKBŞD s. 366)*

II.9.3. Üzengi-Kuskun-Gөгüslük-Ağızlık

Atlarda kullanıldığını gördüğümüz eşyalardan bir başkası Tuvacası “Ezengi” olan üzengidir. Üzengi, “Biniş eyerinin sağ ve sol yanlarına bir kayışla takılan ve süvarinin

ayaklarını basması için kullanılan eyer parçası.”dır.(Büyük Larousse, 1986: 12051)

Destanlarda karşımıza çıkan üzengiler çelikten ve dayanıklı olacak şekilde hazırlanmış hayvan eşyalarıdır:

*“Atlı-koşumlu kişiyim artık” diyerek
Garip yiğit silahını omuzlayıp
Üzengisine basıp atlanıvermiş. (ABD s. 220)*

*Çelik üzengisine basıp
Bir anda biniverip
Tepiklenince kımıldamaz
Mal imiş. (BKBŞD s. 322)*

*Sağlam altlı koca kara üzengili,
Eyerini eyerleyip,
Otuz iki göğüslüğünü bağlayıp,
Otuz iki kolanını çekip,
Otuz kat kuskunu kuskunlayıp,
Almaz mı. (AHD s. 234)*

Tuvacası “Höndürge” olan göğüslük ile Tuvacası “Kudurga” olan kuskun da hayvan eşyası olarak karşımıza çıkmaktadır. Göğüslük, “Atın sırtından geçen bir kayış ve kolanın her iki yanına bağlanan kayışlar yardımıyla eyerin sağrıya doğru kaymasını engelleyen ve atın göğsünü çevreleyen koşum parçası.”dır. (Büyük Larousse, 1986: 4664)

Kuskun ise “Eyerin ve koşum takımının inişlerde öne kaymasını önlemek için hayvanın kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanan kayış.” (Büyük Larousse, 1986: 7202) şeklinde tanımlanır.

Özellikle atların tasviri yapılırken karşımıza çıkan göğüslük ve kuskunun kimi zaman üç kat kimi zaman da otuz kat olarak kullanıldığı görülmektedir:

*Kırılmaz olsun diye
Geyik kemiği ile,
Kaplanıp yapılmış,
Yarılmaz olsun diye
Fil kemiği ile*

*Kaplanıp yapılmış,
Otuz iki kolanlı,
Üç kat göğüslüklü, **kuskunlu**,
Dağ sırtı gibi yumrulaşmış,
Düz ova gibi yayılmış,
Keçeli imiş. (HŞAHHD s. 154)*

*Sağlam altlı koca kara üzengili,
Eyerini eyerleyip,
Otuz iki göğüslüğünü bağlayıp,
Otuz iki kolanını çekip,
Otuz kat **kuskunu** kuskunlayıp,
Almaz mı. (AHD s. 234)*

Sadece Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında gördüğümüz bir hayvan eşyası da Tuvacası “*Sugluk*” olan ağızlıktır. Destanın bir bölümünde dudağına ağızlık geçirilmemiş olan atın şahlanacağı belirtilerek, sıkı tutulması önerilir:

*“Hey, koltuğuna kolan takılmamış,
Dudağına **ağızlık** geçirilmemiş,
At şahlanır olur,
İyi oturup sıkı tutun,
Oğlum” diye
Öğüt vermiş. (ŞBAŞKD s.376)*

II.9.4. Kolan

Atlarda kullanıldığını gördüğümüz eşyalardan biri de Tuvacası “*Kon*”, “*Kolun*” olan kolanıdır. Kolan, “Atın sırtına, omuz başının gerisine yerleştirilen, bir ucunda halka ve omuz başına gelen bölümünde iki kıtık bulunan deri ya da kumaş bant.”tır. (Büyük Larousse, 1986: 6878)

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanı ve Aldın-Çaagay destanında atlara takılan kolanların tasvirinin yapıldığı görülür. Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında kolanın dayanıklı olması için geyik kemiği ile kaplandığı, yarılmaması için ise fil kemiği ile kaplandığı görülür:

*Kırılmaz olsun diye
Geyik kemiği ile,*

*Kaplanıp yapılmış,
Yarılmaz olsun diye
Fil kemiği ile
Kaplanıp yapılmış,
Otuz iki **kolanlı**,
Üç kat göğüslüklü, kuskunlu,
Dağ sırtı gibi yumrulaşmış,
Düz ova gibi yayılmış,
Keçeli imiş. (HŞAHHD s. 154)*

Aldın-Çaagay destanında da atın tepmesine dayanacak eyer ve dizginin olmadığı belirtilince, Angır-Çeçen'in doksanar ayak olarak ark gibi örülen kolanından oluşan eyerin dayanabileceği belirtilir:

*Angır-Çeçen kardeşinin doksan göğüslüğü,
Doksan but gibi olup
Döşenip örülmüş,
Altmış kuskunlu, altmış **kolanlı**,
Altın han gibi eyeri dayanır,
Onun gümüş dizgini dayanırmış. (AÇD s. 541)*

Aldın-Kurgulday destanında da kahramana at olacak taya, altmış kolan takılınca yetişkin genç bir ata dönüştüğü görülür:

*Otuz kuskununu kuskunlayıp,
Otuz göğüslüğünü göğüsleyip
Altmış **kolanını** çekip takınca
Yetişkin genç koca at oluvermez mi. (AKD s. 549)*

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında ve Bayan-Toolay destanında koltuğuna kolan takılmayan atların huysuzlanarak şahlanabileceği ve bu yüzden daha dikkatli olunması gerektiği vurgulanır:

*“Hey, koltuğuna **kolan** takılmamış,
Dudağına ağızlık geçirilmemiş,
At şahlanır olur,
İyi oturup sıkı tutun,
Oğlum” diye*

Öğüt vermiş. (ŞBAŞKD s.376)

Üzengiye ayağını koymak üzereyken,

Atı:

Yakın zamanlarda ağzıma

Gem takılmamıştı,

Huysuzlanıp koşmak istiyorum,

*Koltuğuma **kolan** takılmamıştı,*

Gıdıklanıp koşmak istiyorum. (BTD s. 495)

II.9.5. Kamçı

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan hayvan eşyalarından biri, daha önce savaş âletleri başlığı altında da incelemiş olduğumuz ve Tuvacası “*Kımçı*” olan kamçıdır. Kamçı, “Binicinin atı harekete geçirmek için kullandığı, uca doğru incelen ve bir ucu avuca gelecek şekilde düzenlenmiş bükülgen araç”tır. (Büyük Larousse, 1986: 6252)

Genellikle altın ve küçük olduğu belirtilen kamçıların detaylı şekillerde tasvirlerinin yapıldığı görülür. Bu tasvirlerde de kamçıların genellikle inek ve öküz gibi hayvanların derilerinden örüldüğü ve saf altın ile kaplanarak bazen ak kalay ile parlatıldığı belirtilir:

Altmış öküzün derisiyle örülen

*Altın ağır **kamçası** ile*

Atının sağ yanına

Güçlüce vurmuş. (BKBSD s. 334)

Üç yaşındaki ineğin derisi ile

Üçgen ettiği

Dört yaşındaki ineğin derisi ile

Dörtgen ettiği,

Saf altın ile kaplayıp,

Ak kalay ile parlattığı,

*Altın küçük **kamçasını** alıp*

Diğer eline vurup durmuş. (KMD s. 479)

Dört yanında ineğin derisiyle dört kere örülüp

Üç yaşında ineğin derisiyle üç kere örülüp yapılan,

*Altın küçük **kamçılı**,*

*Bakır, gümüş gemli,
Doksan kulaç altın organlı imiş. (EMHMAD s. 577)*

II.9.6. Çakı-Direk-At Direği

Eski ve geleneksel toplumlar, içinde yaşadıkları çevreyi bir mikro evren olarak algılamışlardır. Her mikro evrende, merkez olarak kabul edilen kutsal bir yer vardır ve bu yer “Dünyanın Merkezi” olarak algılanır. Evrende üst üste üç büyük katman veya bölge vardır; bunlar merkezlerinden geçen bir eksenle “Axis Mundi” birbirlerine bağlıdır. Üç kozmik bölge arasındaki iletişimi sağlayan simgesellikler de oldukça çeşitli ve karışıktır. Gökyüzü ile iletişim de ‘Axis Mundi’ye atıfta bulunan veya doğrudan onu simgeleyen bir dizi imge aracılığıyla yapılır: Temel direk, dağ, ağaç, merdiven, sarmaşık vb. (Bekki, 2003: 182)

Salahaddin Bekki’nin Maaday Kara Destanı adlı kitabında, destanın girişinde dokuz köşeli / kenarlı bir at çakıdan bahsedildiği belirtilmektedir. Doksan köşeli muhteşem çadırın önünde bulunan At Çakı şeref konuklarının karşılandıkları yerdir. Gelen bahadır burada atından iner ve konuk olacağı kimsenin ‘yurt’una doğru yönelir. Destandaki hayat ağacı gibi At Çakı da ilahi menşelidir. Dünyanın eksenini oluşturduğuna inanılan bu ilginç tesisin yukarı kısmı Ulu Tanrı Üç-Kurbustan’a kadar uzanır ve ona At Çakı olur. Alt ucu aşağı dünyadadır ve Aybistan (Erlık) ona atını bağlar. Bu olağanüstü tesisin orta kısmı bahadırın payına düşer, At Çakı olur. (Bekki, 2007: 284)

Tuva destanlarında da Tuvacası “*Baglaaj / Balgaas*” olan çakılar, kahramanların atlarını bağlamak için kullandıkları ve hemen hemen her barınağın önünde bulunan bir yapı olarak karşımıza çıkar. Bu çakılar kimi destanlarda direkt at çakı olarak kullanılırken kimi destanlarda da at direği şeklinde ifade edilmektedir.

Bir çadıra/otağa ziyarette bulunan kişiler atlarını, çadırların önünde bulunan ve kimi zaman kutsal olduğuna vurgu yapılan çakılara/direklere bağlarlar ve öyle içeri girerler:

*Ulug-Haan’ın altın kutsal çakısına
Bora-Şokar’ını bağlayiverip
Donmuş yeri topuğuna dek basıp
Kati yeri aşığına dek basıp
Ulug-Haan’ın otağına*

Paldır küldür koşup girivermiş. (BKBŞD s. 405)

Ulu kadının otağının ağzına

Yetip gelip

Öldürdüğü avının etini indirip

*Bora-Şokar'ını **çakısına** bağlayıverip*

Ulu çadırına koşup

Girivermiş. (BKBŞD s. 416)

Deminki Arzulan Kara atlı,

Çeçen Kara bahadır, Hiin Haan'a

Yetip varıp ulu ak otağının

*Yanında demir kavak **çakısına**,*

Atını bağlayıp, kağanın otağına,

Donmuş yeri parçalayıp,

Katı yeri basıp oyup:

“Kağan selam, sultan merhaba” diye,

Hoşça selamlaşivermiş. (AKAÇKMD s. 340-341)

*Beyin sandal ağacından **direğine***

Atını bağlayıp,

Altmış kişinin yardımlaşıp açamadığı ak kapısını

Yanını değdirmeden,

Bir eliyle açıp girerek,

Beyin hâl hatırını sorup

Konuşarak oturmuş. (TAHD s. 299)

O hizmetçi Möge Bayan-Toolay

*İhtiyarın **at direğine**,*

Atını bağlayıp, eve girerken, ... (BTD s. 481)

Kimi zaman ağaçtan yapılmış çakılar / direkler karşımıza çıkarken, kimi zaman da sağlamlığın göstergesi olan demir veya zenginliğin / gösterişin sembolü olan altın, gümüş gibi madenlerden yapılmış çakıları/direkleri görmekteyiz:

Obanın avulunda

*Üç demir kavak **çakım** var,*

Birini avul yanında kesiverip

*Birini yer ortasında kesip vurursunuz,
Birini benim yanımda kesip vurursunuz. (BKBŞD s. 444)*

*Yoluna devam edip,
Nihayet hanın obasına
Gelince,
Erlık-Lovun hanın demir **direği**,
Tunç direği duruyormuş,
Demir direğe atını
Tek hareketle çözebileceği şekilde bağlayıp,
Hanın obasına girip:
-Han, selam, diye selamlamış. (THD s. 277)*

*Ona bakarak geçip gelerek,
Demir **at direği**, tunç at direği,
İki at direkli han imiş. (MŞTD s. 117)*

Örneklerin çoğunda gördüğümüz gibi çakılarda altın sıkça kullanılmıştır. Kangıvay-Mergen destanında da Avıkay-Sarala kadının otağının önünde bulunan altından olan çakı /direğe ancak altın köprüden geçerek Avıkay-Sarala kadının otağına ulaşmayı başaran kişilerin atlarını bağlayabileceği belirtilir:

*Altın köprüden geçen kişi
Avıkay –Sarala kadının
Otağına varır,
Altın **çakısına**
At bağlar, oğlum” diye
Bunları tavsiye edip söylemiş ihtiyar. (KMD s. 488)*

Destanlarda önemli yer tutan çakıların, hangi malzemelerden yapıldıklarından, üzerine ne tür işlemlerin işlendiğine kadar detaylı şekillerde tasvir edildiği görülmektedir. Özellikle kahramanların ve otağların tasviri yapılırken çakıların da detaylı tasvirlerinin yapıldığı, özellikle gümüş ve altın kullanılarak at başı ve aslan başı (aslan güç ve kuvvetin sembolü olarak düşünülebilir) resimlerinin nakşedildiği çakıların/direklerin geniş yer kapladığı görülmektedir:

*Dokuz delikli, doksan köşeli at başı resimli
Altın, gümüş nakışlı,*

Göğün kara kuzgunu
Tepesine konduğunda,
Yankılanan sesi dibine
Gelse gelir, gelmezse gelmez
Demir **çakılı** er imiş. (KMD s. 474)

Eşiğine doğru koşturup gelip
Dokuz köşeli, doksan kulaç
Altın, gümüş oymalı
Kutsal **çakısına** atını
Gelişigüzel bağlarken... (KMD s. 489)

Aldın Kurgulday altmış kulaç,
Sarı ip ile yuvarlayıverip
Obasına yetip gelip onu
Aslan başlı altın sağlam **çakısına** bağlayıp
Gümüş nakışlı
Gemi, yuları takınca
Üç yaşında bir tay oluvermiş. (AKD s. 549)

Aksak kara tayı ile
Erler eri kişiler geçer,
Kıl köprüyü oynatmadan, sallamadan
Çeşit çeşit rahvan-tırıs koşuşla
Bastırıp geçiverip
Avulun-obanın içine girince
Arslan başlı sağlam ak **çakılı**
Kızıl nakışlı ipli büyük ak **çakılı**,
Ak otağ dururmuş. (AKD s. 556)

Bunların dışında Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında Erelzey-Mergen'in gücünü öğrenmek için Kapşılday-Mergen'in gönderdiği adamları, kutsal sandal çakının çok kalın olmasından dolayı atlarını bağlayamazlar:

O iki adam öyle koşturup da
Erelzey-Mergen'in obasına yetip
Kutsal sandal **çakıya**

Atlarını bağlamak istediklerinde,
O çakının kalınlığından
Atlarını bağlayamamışlar. (EMHMAD s. 578)

Haan-Tögüldür destanında da kendisi sefil oğlana dönüşen Haan-Tögüldür, Demir-Kurlug Han'ın otağının önüne geldiğinde darmadağın saçlı kahverengi taya dönüştürdüğü atını Demir-Kurlug Han'ın çakı ile aynı işlevde kullanılan demir kazığına bağlar:

*Dokuz kertik darmadağın saçlı kahverengi tayın
Demir-Kurlug Han'ın demir **kazığı**nda
Çanlamayla kutsal gri atın yanına
Ölünceye kadar bağlayıp
Yüz sekiz kat evin merdivenini
Tek tek basarak çıkmış. (HTD s. 77)*

II.9.7. Keçe

Tuvacası “Çonaan”, “Çonak”, “Ençek” olan, atların üzerine konan ve ova gibi büyük olduğuna vurgu yapılan keçeleri, at tasvirlerinin yapıldığı bölümlerde görmek mümkündür:

*Dokuz kat çelik sivri toynaklı,
Dağ gibi Han-Şilgi atlı,
Yarılmasın diye
Fil kemiği ile,
Kırılmasın diye
Buğur kemiği ile sarılıp yapılan,
Aşıt gibi koca eyerli,
Ak koyun yününden yapılmış,
Kır gibi **keçeli**,
Dört yanında ineğin derisiyle dört kere örülüp
Üç yaşında ineğin derisiyle üç kere örülüp yapılan,
Altın küçük kamçılı,
Bakır, gümüş gemli,
Doksan kulaç altın urganlı imiş. (EMHMAD s. 577)
Kırılmaz olsun diye
Geyik kemiği ile,*

*Kaplanıp yapılmış,
Yarılmaz olsun diye
Fil kemiği ile
Kaplanıp yapılmış,
Otuz iki kolanlı,
Üç kat göğüslüklü, kuskunlu,
Dağ sırtı gibi yumrulaşmış,
Düz ova gibi yayılmış,
Keçeli imiş. (HŞAHHD s. 154)*

*Yarılmasın diye,
Sandal tahta ile yontulup yapılmış,
Kırılmasın diye,
Geyik kemiğiyle kaşları yapılmış,
Büyük kızıl eğri eyerini,
Göl gibi geniş kara **keçesini**, ... (THD s. 219)*

Aldın-Kurgulday, Arı-Haan ve Bayan-Toolay destanlarında da ova gibi büyük olduğu belirtilen keçeler atın üzerine serildiğinde yaşı büyümekte ve dört yaşında at olmaktadır:

*Ova gibi **keçesini**
Gerip sırtına koyunca
Dört yaşında kara at oluvermiş.
Sirt, aşıt gibi kızıl yamaçlı eyerini koyunca
Dört yaşında at oluvermiş. (AKD s. 549)*

*Ova gibi ak **keçeyi**,
“Kare gibi durup,
Sırtına koy” deyince,
Onu saldığında,
Dört yaşında at oluvermiş. (AHD s. 234)*

*İpekten süslemeli
Keçesini koyunca,
Al donlu dört yaşındaki at oluvermiş. (BTD s. 493)*

II.9.8. Köstek-Bukağı

Köstek ve bukağı da benzer görevlerde kullanılan ve Tuvacası “*Kijen*” olan hayvan eşyalarındandır. Köstek, “Bir hayvanın hareketini sınırlamak için ön ya da arka ayaklarını birbirine bağlayan ip ya da kayış.”tır. (Büyük Larousse, 1986: 7065) Bukağı ise, “Kaçmamaları için kimi hayvanların, özellikle atların ayaklarına takılan demir köstek.” olarak tanımlanmaktadır.(Büyük Larousse, 1986: 1982)

Birçok destanda gördüğümüz kösteklerle ilgili detaylı tasvirler ve bilgiler bulunmamakla birlikte geçtiği tüm destanlarda sağlamlığı açısından demirden yapılmış olduğu dikkat çekmektedir:

*O gün obada oturan
Bakıcının oğlu Belee-Şınar,
Fal kitabını açıp bakmış.
Açıp baksa ki, ata binen kişiye,
İkiz hizmetkar ağı içirtip
Atı demir **köstekle**,
Çapraz köstekleyip
Falcının oğlu Tölee-Şınar'ın
Kulağını altın kâseyle
İyice bastırıp çekip gitmişler. (ABD s. 249-250)*

*Otlanır otlu,
Bol sulu yere yetip gelip
Bora-Şokar atının eyerini, keçesini çıkarıp
Dört halkalı demir **kösteği**yle
Bağlayıp bırakmış. (BKBSĐ s. 328)*

*Dört ayağında dokuz yaman
Ters dolanmış demir **kösteğini**,
Çuvaldız gibi gerip,
Tepip kırıp, Köögün 'ün
Yargın arasından alıp,
Fil gibi etini,
Koparıp atıvermiş. (ŞBAŞKD s. 391)*

Boş dağ gibi Han-Şilgi at

Dinleyince:

*“Çukurun ağzını ağır kara taş ile kapatın,
Dört tarafını dört demirci ile kaynatın,
Boş dağ gibi Han-Şilgi atı,
Demir bina içine sokun,
Demir **köstek** ile köstekleyin” diye
Bağirtısı duyulmaz mı. (EMHMAD s. 583)*

Köstek ile kullanımı aynı olan, demirden ve bakırdan yapılmış olduğu belirtilen bukağı ise sadece Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkmaktadır:

*-Evet, Kangıvay-Mergen,
Han-Küçü bahadırın
Nasıl biri olduğunu nasıl bilirsin!
Beni niye demir **bukağı**yla ters,
Bakır **bukağı**yla doğru bağladın? diye,
Sorun Kangay-Kara imiş. (KMD s. 373 / Tuva)*

II.9.9. Çul-Heybe-Tulum

Tuvacası “Çonak” olan çul, “Taal”, “Açımaan”, “Arjimaan”, “Arçımaa” olan heybe ve “Arjimaan” olan tulum, sürekli at üstünde olan insanların eşyalarını veya yiyecek-iceceklerini taşımak için kullandıkları torba benzeri eşyalardır.

Kangıvay-Mergen destanında sadece ismi geçen çulun Kangay-Kara’ya yerleştirilmesi halinde Altay’ın altmış birini bağlayıp götürmesi için yaratıldığı belirtilir ki bu da, ata çulun yerleştirilmesiyle olağanüstü bir özelliğin yüklendiğini gösterir:

*Eyer-**çul** yerleştirilir ise,
Kangay-Kara Altay’ın altmış birini
Bağlayıp götürsün diye
Yaratılan
Attır” demiş. (KMD s.478)*

Heybe, eşya ve yiyecek-icecek taşımak için kullanılan eşyalardan biridir. Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında Han-Hülük, heybesinde taşıdığı dürbünüyle Demir Möge’in obasını izler. Arı-Haan destanında ise Şara Melçen kağan tarafından bir çukura kapatılan Arı-Haan’ı oğlu kurtarmaya gelince, Arı-Haan ondan heybesinde bulunan matarayı vermesini ister ki bu matarada şifa veren otlar vardır:

*Heybesinden dokuz parçalı kara dürbünü,
Çıkarıp alıp
Dümdüz kuzeye,
Dürbünle bakanda,
Gök oğlu Demir Möge'nin
Obası yurdu
Gök tayganın eteğinde
Yayılvırmış bir halde gözükmüş. (HŞAHHD s. 158-159)
Atası aksak ata çıkıp,
“Benim atımın terkisinde,
Heybenin içinde,
Ak matara var. (AHD s. 270)*

Yük taşımak için kullanılan heybelerin önemli özelliklerinden biri de çoğunlukla ulu ve kara sıfatlarıyla nitelenmeleridir:

*Ulu kara **heybesini** yükleyip,
Bin kara samur derisi kürkünü yükleyip,
Halkı-kavmi:
“Ne biçim biridir!” diye
Atın kendisini incelemeye,
Koyulmuş. (AHD s. 245)
Kendisi Arzılan-Kıskıl atına
Bahşısının büyük kara **heybesini** asıp,
Tan yeni atarken,
Taş başı yeni görünmeye başlarken,
Yola çıkıp... (MŞTD s. 55)*

Saflığın, iyiliğin, tecrübenin ve ihtiyarlığın sembolü olarak kullanıldığını düşündüğümüz beyaz renk, Ton-Aralçın Haan destanında, Ton-Aralçın Haan tasvir edilirken sıklıkla kullanılmıştır. Öyle ki sakalı beline kadar olan, bıyığı omzunu aşan bir ihtiyar olduğu belirtilen Ton-Aralçın Haan boynuzsuz ak öküze binip, büyük ak heybe taşır:

*Yarı yola yaklaşırken,
Boynuzsuz ak öküze binen,*

*Büyük ak heybe taşıyan,
Sakalı beline kadar,
Bıyığı omzunu aşmış
İhtiyar Ton-Aralçın hana rastlamış. (TAHD s. 309)*

Sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkan tulumun da yine at üstünde taşınan bir eşya olduğu ve ağabeyini bir çukura saklamak isteyen Bora-Şeeley'in atının üzerindeki tulumdan çıkardığı dokuz çeşit ipek kumaş ile sardıktan sonra ağabeyini çukura bıraktığı görülür:

*Atının sağ tarafındaki
Tulumun içinden
Dokuz çeşit ipek kumaş kuşak ile
Dolayıp sarıp durmuş. (BKBSŞD s. 347)*

II.9.10. Yalak

Yalak, “Hayvanların su içtikleri taştan ya da ağaçtan yapılmış büyükçe oyma kap.” tır. (Büyük Larousse, 1986: 12370) Tuvacası “*Despiz*” olan ve sadece Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan yalak, Avıkay-Sarala kadının, otağına gelen Kangıvay-Mergen’i önemsemediğini ve ona saygı göstermediğini göstermek amacıyla acı sarı suyu ikram ettiği eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Hizmetkârlar it yalağına
Acı sarı su koyduklarında
İtinin yalağını
Çat diye yarıp
Başının üstünden fırlatmış
İmiş. (KMD s. 490)*

II.9.11. İp-Urgan-Sicim-Kement-Kendir

Birçok destanda gördüğümüz gibi kahramanlar kendilerine uygun olduğu belirtilen ve çoğu kez büyüklerinin tavsiyesiyle varlıklarından haberdar oldukları tayları yakalarlar ve bağ-koşum gibi eşyalarını takarak kendilerine at olabilecek duruma getirirler. İşte kahramanlar bu süreçte tayı yakalamak için çeşitli eşyalardan yararlanırlar. Bu eşyaların başında da Tuvacası “*Sıdım*”, “*Udaz*”, “*Şalbaz*”, “*Çelener*”, “*Baan*” olan ip, “*Argamçı*” “*Sıdım*” olan urgan, “*Sıdım*” olan sicim, “*Argamçı*” olan kement ve kendir gelmektedir.

Kulaç cinsinden uzunlukları belirtilen ve çoğunlukla altmış kulaç olduğu belirtilen ipler hakkında bazı destanlarda rengi ve yapıldıkları malzeme gibi bilgilerin de verildiği görülmektedir:

En sonunda ala tay geçerken

Onu görüp de

Kişneyip geçerken

*Altmış kulaç altın **ipini***

“Yeledi boynuna

Sıkıca dolamış da

Çekip yere yıkmış,

Ala tayın beline dayanınca

Beli kırılazmış. (ABD s. 216)

*“Kısa ırmağa kısa **ipi** atın,*

Genç kısrağı tutun,

*Uzun ırmağa uzun **ipi** atın*

Büyük kısrağı tutun!

Üç günü geçirmeden

Dağ gibi etten

Deniz gibi rakıdan

Yığıp getirin!” diye buyurmuş. (ABD s. 270)

İp sadece at yakalamak için değil başka hayvanları yakalamak için de kullanılan bir eşyadır. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında, Bora-Şeeley (Çeçen Urug)’in verdiği kızıl iple babası koyunun kuzusunu, keçinin oğlağını, ineğin buzağını, devenin köşegini yakalar:

*Kızı koynunda kızıl **ip***

Çıkarıp verip:

“Yarın tan başında gelip

Koyunun kuzusunu,

Keçinin oğlağını,

İneğin buzağını,

Devenin köşegini

Alacağım diyerek

*Kızıl ipinle yakalayıp
Dönüp gidersin baba, tamam mı?" diyerek
Otağına koşup gidivermiş. (BKBŞD s. 434-435)*

Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında da özel olarak demirciye ok-yay yaptıran Çeçen Kara Möge, oku için gerekli olan göğün kapkara kuşunu altmış kulaç altın ipi ile yakalar:

*Sabaha doğru,
Tan karanlığında,
Uçup inip gelip,
Dört yöne bakıp öterken,
Altmış kulaç altın ipin ile,
Kement atıp yakalaman mümkündür, oğlum" diyerek
Ak boğasına binip
Kaybolmuş. (AKAÇKMD s. 279-280)*

Atları yakalamak için kullanılan eşyalardan biri de urgandır. İp tasvirinde olduğu gibi urganların da kulaç cinsinden uzunlukları ve bazen de hangi hayvanın derisinden yapıldığı belirtilir:

*Aldın-Çaagay, Tayga-Sarıg at geçerken,
Urganının ucundan-başından yakalayıp
Bir dizine çöküp, bir ayağını dayayınca
Kuzeye koşturduğunda
Ağaçlar köklenip yığılıp,
Güneye koşturduğunda
Taşlar-kayalar kopup yığılmış, ... (AÇD s. 541)*

*Aldın-Kurgulday bunu duyunca:
"Bana mal olur uygun mal
Doğmuş mudur?" diye düşünüp
Altmış kulaç sarı **urganını** alıp
Aksagalday malcısını yanına alıp,
Sırmalı kara kısrağın doğurduğu yere
Gidivermez mi. (AKD s. 549)*

Deminki dede buğra derisi,

*Altmış kulaç sarı **urgan***

Çıkarıp vererek,

“Onlar yakalanmalı” demiş. (ŞBAŞKD s. 372)

At yakalamada kullanılan ve Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkan bir eşya da sicimdir. Boktu-Kiriş, yelesi ve kuyruklu şeyi (tay) su içerken gördüğünü ve kendisinden kaçmadığını söylediğinde, annesi bu hayvanın yakalanabilir olduğunu söyleyerek oğluna sığın derisi sicimi verip o tayı yakalayarak kendisine at yapmasını söyler:

“Bununla yakalayıp getir” diyerek

*Sığın derisi **sicim**ini tutturup*

Vermiş.

Oğlan koşup varıp,

Başından yularlayıp alıp

Yetip gelivermiş. (BKBSĐ s. 321)

Kement de hayvanları yakalamak için kullanılan ip benzeri bir eşyadır. Ton-Aralçın Haan destanında Açıtı bahşı, yaşamanın yolunu öğrenmek için gelen on beşten fazla lanetli kardeşlere altmış kulaç kement vererek, neye atarlarsa onu yakalayabileceklerini söyler ve kardeşler ormana gittiğinde attıkları yerde tavşan, elik, geyik gibi hayvanları yakalarlar:

Açıtı bahşı:

-Aşağıdaki sandık içinde

*Altmış kulaç **kement** var.*

Onu alarak,

Ormana gidince,

Her nereye atarsanız,

Ona yakalanıp gelmeyecek şey yok. (TAHD s. 291)

Son olarak Mögaa Şagaan-Toolay destanında yine hayvan eşyası olarak kullanıldığını düşündüğümüz kendiri görürüz. Aldın-Aas ihtiyar, yolda karşılaştığı ve torunu olduğunu öğrendiği Kara-Kögel'e heybesinde bulunan ve Kara-Kögel'in babasına ait olan giyim-kuşam ve bağ-koşum gibi eşyaları verir. İşte bu eşyalar arasında altmış kulaç boyunda güzel kendir de vardır:

Aşıt gibi iri yarı

Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini,

*Altmış kulaç boyunda, güzel kendiri,
Sacayağıyla birlikte yapılan tunç kazanı,
Altın ağır kamçısı
Bunlar, oğlum, deyip eşyalarının
Hepsini çıkarıp vermiş. (MŞTD s. 105)*

Bu bölümde kahramanların ayrılmaz bir parçası olup, onlar için önemli olan atlar için kullanılan eşyalara değindik. Kahramanla birlikte çoğunlukla atları da tasvirlerde yer aldığından bu tasvirlerde atlara ait eşyaların da detaylı bir biçimde tasvirleri yapılmış, hangi malzemelerden nasıl yapıldığına kadar tüm bilgiler verilmiştir. Daha önce birçok eşyada gördüğümüz gibi hayvan eşyalarında da çeşitli madenler kullanılmış, eşyaların dayanıklı olmasına önem verilmiştir.

Direkt hayvan üzerinde kullanılmamakla birlikte ip, sicim, urgan, kement gibi eşyalar da kahramanın at yakalamak için kullandığı önemli eşyalar olduğu için yine bu bölümde ele alınmıştır. Özellikle altmış kulaç olduğu belirtilen ip, kement, urganlar belli bir yaşa gelen kahramanın kendisine uygun atı bulabilmesi için özellikle anası-babası tarafından verilen eşyalardır.

Son olarak heybe, tulum, torba gibi eşyalar kişilerin at üstünde geçirdikleri zaman zarfında eşyalarını ve yiyecek-içeceklerini taşıdıkları eşyalar olarak standaki yerini almıştır.

II.10. MUTFAK İLE İLGİLİ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Yaşamın bir gereği olarak insanların beslenme ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılaması gerekmektedir. Bunun için de gerek yiyeceklerin hazırlanması / pişirilmesi aşamasında gerekse sunulması aşamasında belli kap-kacakların kullanılması gerekmektedir. Biz de, bu ihtiyaçlar doğrultusunda Tuva destanlarında kullanımını gördüğümüz kazan, tencere, çaydanlık, kâse, tabak, kadeh, çanak, fincan, tulum, kova, testi, matara gibi eşyaları bu başlık altında inceledik.

II.10.1. Kazan-Tencere

Tuvacası “*Paş*”, “*Çangiiz*”, “*Çandan*”, “*Paş*”, “*Dajındıv*” olan ve genellikle bakır ve ulu olduğu belirtilen kazanlar, et, yemek, çay gibi yiyecek-içeceklerin pişirildiği mutfak eşyası olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bir kazan dolusu etten

*Bir **kazan** dolusu çaydan
Kaynat" demiş. (BKBŞD s. 301)*

*Üç kara taşınu yuvarlayıp getirip
Ocak taşı kalıp
Kırk kişinin tüketemediği
Ulu sarı bakır **kazanında**
Koyu sarı çayını kaynatıp
Alıp oturmuş. (BKBŞD s. 332)*

*Öjeeti-Haan'ın kadını
Boz **kazanının** altını yakıp
Börek-lokmasını pişirip
Katı **kazanının** altını yakıp
Yağlı etini kaynatıp
Ağırlar imiş. (BKBŞD s. 442)*

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında da kara tütüne benzeyen bir şeyin kazanda kaynatıldığı görülmektedir. Daha sonra dede ile nine tarafından belirtildiğine göre bu da bir tür yemektir ve bunu yiyen Çeçen Kara'nın hemen uykusu gelir:

*Oğlan dedeyle ninenin hatırını sorup,
Çıkmak üzereyken,
Kazanda kara tütün gibi bir şey,
Kaynatılmış imiş. (AKAÇKMD s. 298)*

Genellikle ulu ve bakır olarak karşımıza çıkan kazanların yanında Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında demir kazanı görmek mümkündür:

*Şogjaan Mergen suyunu doldurup,
Demir Möge'nin otağına
Yürüyüp gelip,
Demir **kazana** suyunu dökünce,
Altın bileklik kazan dibine,
Düşüvermiş. (HŞAHHD s. 162)*

Kazanlar, yiyecek-içeceklerin pişirilmesi için kullanılmasının dışında Şööğün Bora Attıg Şööğün-Kööğün destanında Alaaday dede ile Çeleedey ninenin otağını basan üç tümen çeri tarafından ayranın içildiği bir kap olarak görülmektedir:

*Yetmiş yaşındaki Çeledey,
Korkup, ürküp,
Ulu kazanı çatıverende:
“Biz kendimiz, kendimiz ablam” deyişip,
Dokuz **kazanda** ulu heybe kadar ayranını
Dikip yudumlayıp bir kısmı,
Dede ile ninenin otağını,
Çözermiş. (ŞBAŞKD s. 354-355)*

Kahraman tasvirlerinin yapıldığı bölümlerde, kahramanın sahip olduğu her tür eşyanın detaylı tasvirinin yapıldığı bilinmektedir. Bunun dışında Tanaa-Herel destanında kara cadı tasvir edilirken giyim-kuşamı, kaldığı yerin tasvir edilmesinin dışında eğri kara kazanlı olduğu da belirtilir:

*-Buradan atına binip,
Yer ağzından çıktığında,
Yer ağzında bekleyen eğri kara çadırlı,
Eğri kara **kazanlı**
Cadı kara kadın duruyor olacak. (THD s. 265)*

Destanlarda gördüğümüz bir mutfak eşyası da Tuvacası “Paş” olan tenceredir. Tencere iki destanda karşımıza çıkmaktadır. Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında kocakarı, Çeçen Kara’ya, kazanda kaynattığı kara tütün benzeri yiyeceği tencereye dökerek ikram eder:

*Kocakarı kazandaki kara tütün gibi
Şeyinden büyük **tencereye** doldurmuş. (AKAÇKMD s. 298)*

Haan-Tögüldür destanında ise tencere farklı bir görevle karşımıza çıkmaktadır. Haan-Tögüldür, aksakallı dededen Toylu-Buduk güzeller güzelinin hangi sarayda oturduğunu öğrenmek ister. İhtiyar da kendisinden bazı malzemeler ister. Bu malzemelerden biri de içine oturduğu demir tencere ve borazanın üzerine yerleştirerek içine su koyduğu beyaz bakır tenceredir:

*Benim onu söylememi istiyorsan
Bir demir **tencere**, bir bakır tencere su
Beyaz bakır borazan, sarı bakır borazan, imbik
Bulup getir, oğlum, diye ihtiyar,*

Söylemiş. (HTD s. 76)

II.10.2. Çaydanlık

Destanlarda karşımıza çıkan mutfak eşyalarından biri de çay sunmak için kullanıldığını gördüğümüz ve Tuvacası “*Donga*”, “*Dombu*”, “*Hönek*” olan kimi zaman ala sıfatıyla nitelenen çaydanlıktır:

Ak ağızlı ala çaydanlıktan

Bir şey içmekteymişler. (BKBŞD s. 363)

Yanına koşup gelince

Ala çaydanlıkta bir şey sunmuş. (BKBŞD s. 370)

-Tamam, tek kişiye göz nerede olur,

Yürüyen kişiye at nerede olur,

Yani olsun! diyerek

Çaydanlıktaki çayı doldurarak uzatıp

Oturmuş. (HTD s. 88)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da ak ağızlı ve ala olduğu belirtilen çaydanlığın, altın prensesi almak için düzenlenen yarışlardan birinde hedef olarak kullanıldığı görülmektedir. Destanda ak ağızlı ala çaydanlığın ağzını vurarak ezen kişinin kalan diğer yarışlara katılabileceği belirtilir:

Yerin-göğün kenarına

Ak ağızlı ala çaydanlık konulacak,

Ala çaydanlığın ağzını

Vurup ezen kişi,

Yine yarışa katılacak” diye

Böyle imiş. (BKBŞD s. 380)

Destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan bir çaydanlık da altın çaydanlıktır. Ev sahipleri çadırlarına / otağlarına gelen misafirlere duydukları saygının bir göstergesi olarak özellikle koyu ve sarı olduğu belirtilen çayları altın çaydanlıklarda ikram ederler:

Kara-Çüzün kadın

Koyu sarı çayını kaynatıp,

Altın çaydanlığa koyduktan,

Yağlı eti pişirip,

*Altın tabağa koyduktan sonra
Kangıvay-Mergen'e kendisi varıp:
"Et yiyip çay içiniz" demiş. (KMD s. 478)*

*"İyi kişi, sefil kişi
Demek nedir,
Daha da yukarı otur haydi oğlan" deyip
Kadının kendisi ayağa kalkıp,
Koyu sarı çayını kaynatıp,
Altın **çaydanlığa** doldurup,
Yağlı etini pişirip,
Altın kızıl tabağa koyup
Yedirip içirip
Durmuş. (KMD s. 491)*

*Altın prensesi,
Altın **çaydanlığından**,
Koyu sarı çayını döküp,
Altın tabağına,
Börek çöreğini koyup,
Hürmetleyip, ağırlayıp durur,
Böyle imiş. (AHD s. 242)*

II.10.3. Tabak-Kap-Kacak

Yiyecek-içeceklerin ikram edildiği mutfak eşyalarından biri de özellikle sarı sıfatıyla nitelenen ve Tuvacası "Şaraz", "Tavak", "Bulaz" olan tabaktır:

*Kazanını ateşe koyup,
İyi çayını kaynatıp,
Tatlısını böreğini koyup,
Yağlı etini haşlayıp,
Düz sarı **tabağına** koyup,
Güle oynaya,
Konuşarak duran
Ablası imiş. (AÇD s. 541-543)*

Destanlarda zenginliğin ve misafire saygının göstergesi olarak özellikle haşlanmış

etler altın tabaklarda ikram edilirken, kimi zaman da sarı toprak ve porselen tabaklarda ikram edilir:

*Kara-Çüzün kadın
Koyu sarı çayını kaynatıp,
Altın çaydanlığa koyduktan,
Yağlı eti pişirip,
Altın **tabağa** koyduktan sonra
Kangıvay-Mergen'e kendisi varıp:
"Et yiyip çay içiniz" demiş. (KMD s. 478)*

*Yağlı etini pişirip,
Altın kızıl **tabağa** koyup
Yedirip içirip
Durmuş. (KMD s. 491)*

Kangıvay-Mergen destanının Tuva Destanları adlı kitapta yer alan varyantında ayrıca porselen sarı tabağın kullanıldığı görülür:

*-Evet, alını başı hoş görünen,
Atı hayvanı yorulan
Ağabeyinizdir,
Öküz derisi mataradan
Porselen sarı **tabağa** koyunuz, deyip,
Kadın emretmiş. (KMD. s. 395 / Tuva)*

*Yağlı etini haşlayıp,
Yayvan sarı toprak **tabağına** koyup,
Neşeli-gülüslü,
Sözlü-sohbetli dururmuş
Ablası. (AÇD. s. 529)*

*Altın prensesi,
Altın çaydanlığından,
Koyu sarı çayını döküp,
Altın **tabağına**,
Börek çöreğini koyup,
Hürmetleyip, ağırlayıp durur,*

Böyle imiş. (AHD. s. 242)

Kap-kacak tabiri genel anlamda mutfak eşyaları için kullanılsa da Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ayrıca değinilmiştir.

Bilindiği gibi destanların önemli özelliklerinden biri olağanüstü unsurlara yer vermesidir. Bu unsurlardan biri de kahramanların olağanüstü uzaklıktaki yerlere varmak için olağanüstü uzunluktaki süreleri yolda geçirmeleridir. Bu süre zarfında da kahramanlar beslenme ihtiyaçlarını yanlarına aldıkları yiyecek-içecekler ile sağlarlar. Yolda geçen sürenin uzun olması sebebiyle yiyecek ve içeceklerin ilk günkü sıcaklığını ve tazeliğini korumak için bozulmaz iyi sırlı kap-kacaklar kullanılmaktadır. İşte Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da oba yağmalanmadan önce Boktu-Kiriş'in üç kadını tarafından iyi sırlı kapta saklanan börek-çöreğin, yağmadan uzun zaman sonra obaya dönen Boktu-Kiriş tarafından bulunduğu hâlâ sıcaklığını koruduğu belirtilir:

Demir sandığın içinde

Boktu-Kiriş'in giydiği ediği-elbisesini

Oraya koymuş,

Koyu kara çayını, böreğini-çöreğini

*Bozulmaz iyi sırlı **kap kacakta***

Koymuş, hâlâ sıcak imiş. (BKBŞD s. 454)

II.10.4. Kâse-Sahan-Kadeh-Çanak-Fincan

Destanlarda mutfak eşyalarının büyük bir bölümünün, içecekleri sunmak için kullanılan kâse, kadeh, çanak, fincan ve sahan gibi eşyalardan oluştuğu görülmektedir.

Bu eşyalardan ilki Tuvacası “Ayak”, “Bulaz”, “Padar” olan ve süt, rakı gibi içecekleri sunmak için kullanılan kâsedir:

Tıva Kahramanlık Destanları adlı kitapta yer alan Aldın-Çaagay destanında on beş kişinin yardımlaşarak kaldırabileceği büyüklükte / ağırlıkta olan kutsal kara kâsenin, Tuva Destanları adlı kitapta yer alan varyantında büyük kara kadeh olarak ifade edildiği görülür:

Aldın-Çaagay'in on beş kişi yardımlaşıp kaldırır,

*Kutsal kara **kâsesine***

Rakıyı lebalep döküp,

Eğilip sunar abla imiş. (AÇD s. 529)

Aldın-Çaagay'in on beş kişinin kaldırabildiği

*Büyük kara **kadehine**
İçkiyi dökülürcesine koyup,
Eğilip sunan ablası imiş. (AÇD s. 543 / Tuva)*

*Kadın bakıp durup durup,
Lovun-Haan'ın kendisinin şey ettiği
Derin porselen **kâsesine** süt koyup,
Sunup verdiği, oğlan da
Kâsesiyle birlikte yutuvermez mi. (EMHMAD s. 596)*

Kullanılan kâseler kimi zaman ağaçtan, kimi zaman porselenden kimi zaman da altından yapılmış olarak karşımıza çıkar. Daha önce çaydanlık ve tabak başlığında da değindiğimiz gibi altın kâseler misafirlere saygının bir göstergesi olarak kullanılır:

*Ardıç kökünden
Kâse yontuver, anam" diye
Bunu söylemez mi. (BKBŞD s. 307)*

*Han-Küçü'nün obasına geldiğinde,
Karan-Çüzün kadın
Bir elinde ak hediye tutmuş,
Bir elinde altın **kâsede**
İçki tutmuş. (KMD s. 467)*

*Öküz derisi tulumdan
Sarı porselen **kâseye** doldurunuz" diye
Kadın emir vermiş. (KMD s. 490-491)*

Destanlarda kâsenin ne için kullanıldığı ve hangi malzemelerden yapıldığı ile ilgili verilen bilgilerin dışında ancak on beş kişinin birlikte tutabileceği büyüklükte / olağanüstülükte olduğu da ifade edilmektedir:

*O oğlana matarada kıımızdan
On kişinin kaldıramadığı büyük sarı **kâseye**
Koyup verin! demiş. (MŞTD s. 119)*

*Karan-Çüzün kadın
Koyu sarı çayını kaynatıp,
Yağlı etini pişirip,*

*Tatlısını-çöreğini koyup
Kangıvay-Mergen'in
On beş ayakçının birlikte tuttuğu
Kutsal kara akağaçtan kâseye
Rakıyı ağzına kadar doldurup,
Kadının kendisi eğilip
Sunmuş. (KMD s. 502)*

Kangıvay-Mergen destanının Tuva Destanları adlı kitapta yer alan varyantında ise kâse yerine kutsal kara kadehin kullanıldığı görülür:

*Kangıvay-Mergen'in
On beş hizmetçinin birlikte tutabildiği
Kutsal kara kadehine
İçkiyi doldurup koyarak,
Kadın kendisi eğilip
Tutup vermiş imiş. (KMD. s. 423 / Tuva)*

İçecek sunumunda kullanılan eşyalardan biri de Tuvacası “*Huva*” olan, sadece Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar ve Aldın-Kurgulday destanında gördüğümüz sahandır.

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında sert acı olduğu belirtilen rakının altın sarı sahandaki ikram edildiği belirtilir:

*Sonra kağan, Erelzey-Mergen'e et yedirip,
Çay içirtip oturmuş da
Daha sonra altın sarı sahana
Sert-acı rakısını döküp
“Buyrun!” deyip sununca... (EMHMAD s. 582)*

Olağanüstülüklerin hâkim olduğu destanlarda bazen eşyaların da büyüklüklerine vurgu yapıldığı görülür. Aldın-Kurgulday destanında ayran sunumunda kullanılan kızıl sahanın yedi kişiyi doyuracak kadar ulu olduğu belirtilmiştir:

*Yedi kişiyi doyurur
Ulu kızıl sahanı doldurup
Ayrarı döküp
O oğlana sununca*

Kuralınca iki koluyla tutup

Hepsini tak diye içiverip

Sahanı yalayıp bıraktıktan sonra dışarı çıkınca... (AKD s. 562)

İçkinin sunulduğu mutfak eşyalarından biri de Tuvacası “Ayak”, “Padar”, “Daşka” olan kadehtir. Destanlarda kadeh tasvirleri de yer almış, oldukça büyük olduğu belirtilen kadehlerin kimi zaman altından olduğuna değinilmiş kimi zaman da kutsal kara (AÇD s. 543 / Tuva) oldukları belirtilmiştir:

Han-Küçü'nün obasına geldiğinde,

Kara-Çüzün kadın

Bir elinde ak ipek yağlık tutmuş,

*Bir elindeki altın **kadehte***

Rakı sunmuş. (KMD. s. 519)

Tuvacası “Şoraz” olan çanak ile Tuvacası “Kundag”olan çamçak da rakı ve kımız gibi içeceklerin sunumunda kullanılan mutfak eşyası olarak görülmektedir. Ayrıca Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanındaki kullanımında büyüklüğüne vurgu yapılarak doksan kişinin doymadığı derin çanak olarak nitelenir:

*Doksan kişi doymaz derin **çanağa***

Kimızı doldurup

Önüne götürüp koymuşlar. (BKBŞD s. 457)

Han Hülük Kögeldey Mergen'in,

Obasına koşturup geldiğinde,

Say Kuu kadın bir kolunda,

***Çamçakta** rakı tutmuş,*

Bir kolunda gök kumaş tutmuş

“Alçak kişinin yalanına

Kandım” diye titreyip

Dururmuş. (HŞAHHD s. 221)

Sadece Ton-Aralçın Haan destanında gördüğümüz ve Tuvacası “Aya” olan fincan, çayın sunumunda kullanılan bir eşya olarak görülmektedir:

Mangıs'ın canı üstünde

Üst dünya döküleyazmış,

Kurbustu-Han çayını içerken,

Çaylı **fincanını** masanın üstüne

Koyunca,

Fincandaki çayı döküleyazıp

Sallanmış. (TAHD s. 335)

II.10.5. Tulum-Torba-Kova-Küp-Testi-Fıçı-Matara

Tuvacası “Köger”, “Kundag” olan tulum, genellikle ulu ve kara sıfatlarıyla nitelenen, rakı-kımız, ayran gibi içeceklerin muhafaza edildiği veya sunulduğu mutfak eşyalarıdır:

“Sen içebilirsən,

Rakıdan çok şey yoktur, kardeşim!” diyerek,

Tulum ile getirince,

Boğazından tutup içip,

Küp ile getirince

Dikip içip içip durur, ... (AÇD s. 530)

Erelzey-Mergen sert-acı rakıyı

Altı **tulumu** içip bitirince,

İyice esriyip kalmış, ... (EMHMAD s. 583)

“Demir Möge'nin koyununun

Çobanyım ben” demiş,

Tulumundaki ayranını doldurup,

İçip dururmuş. (HŞAHHD s. 160)

Kangıvay-Mergen ve Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında tulumların yapıldıkları malzemeye de değinilmektedir ki bu örneklerde de görüleceği gibi hayvan derisinden hazırlanan tulumlar olduğu gibi altın gibi değerli bir madenden hazırlanan tulumlar da mevcuttur.

Kangıvay-Mergen destanında Tungulak-Sagaan kadın çadıra gelen Kangıvay-Mergen'e öküz derisi tulumda bulunan ekşi sütü sarı porselen kâsede ikram eder:

Öküz derisi **tulumdan**

Sarı porselen kâseye doldurunuz” diye

Kadın emir vermiş. (KMD s. 490-491)

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında da Say Kuu kadın Han-Hülük'e altın tulum

içerisindeki rakıdan ikram eder:

*Say Kuu kadın, altın **tulum**daki*

Rakısını doldurup sunuvermiş. (HŞAHHD s. 215)

Tulum ile benzer özelliklere sahip bir mutfak eşyası da Tuvacası “*Taar*” olan torbadır. Aldın-Kurgulday destanında Adıgır-Kara tepegöz çadırına gelen Aldın-Kurgulday’ı önemsemez ve ona torba dibinde kalan bıştak suyunu vermelerini söyler:

Yedi başlı Adıgır-Kara tepegöz durup:

*“Bu oğlana **torba** dibinden*

‘Bıştak’ın sarı suyunu

Döküp verin” deyince, ... (AKD s. 562)

Destanlarda karşımıza çıkan bir diğer mutfak eşyası ise Tuvacası “*Hömün*”, “*Humun*” olan kovadır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında avlanan hayvanların etlerinin bulunduğu bir eşya olarak karşımıza çıkan kova, Han-Şilgi Attığ Han-Hülük destanında kuyudan su taşımak için kullanılan bir eşya olarak kullanılmaktadır:

*“Av eti konulur **kova** getir kardeşim,*

Av etinden koyup vereceğim” dediğinde

Cevap gelmemiş. (BKBŞD s. 418)

Kuyu yanına şöyle böyle

Yetip gelende,

Şogjaan Mergen kardeşi,

Bir kolunda-

***Kova** yapışıp efsunlanmış,*

Bir kolunda çaydanlık tutmuş,

Kuyuya yetip gelip,

Su doldururken:

“Han Hülük ağabeyimin,

Kokusu gibi

Nedir bu?” diye,

Koklayıp kalmış. (HŞAHHD s. 161)

Rakı-kımız gibi içeceklerin sunulduğunu gördüğümüz bir başka mutfak eşyası da

Tuvacası “Kögeer”, “Doskaar” olan küptür. Kangıvay-Mergen destanında deri olduğu belirtilen küp ile birlikte Aldın-Çaagay destanında da küpün kullanıldığı görülmektedir:

*Kangıvay-Mergen'e yarısına kadar dolu
Deri **küpü** getirip sunduklarında
Dibine kadar içip
Ağzına kadar dolu deri küpü sunduklarında
Dibine kadar
İçmiş. (KMD s. 500)*

*“Sen içebilirsen,
Rakıdan çok şey yoktur, kardeşim!” diyerek,
Tulum ile getirince,
Boğazından tutup içip,
Küp ile getirince
Dikip içip içip durur, ... (AÇD s. 530)*

Benzer işlevlerle kullanılan eşyalardan biri Tuvacası “Donga” olan, Arı-Haan ve Mögaa Şagaan-Toolay destanında karşımıza çıkan testidir.

Arı-Haan destanında ilk kez ata binen Arı-Haan'ın iki kolunun eti bileğine, iki baldırının eti dizlerine gelir. Bunu üzerine de atı, üzerindeki tulumun içinde ak ağızlı ak testi olduğunu ve testinin içindeki arjanın birazını içip birazıyla yıkanırsa eskisinden daha güçlü olacağını söyler. Yani bu destanda testi, şifa verdiği düşünülen arjanın muhafaza edildiği bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Atının söylediği gibi,
Ak tulumu karıştırdığında,
Altın ağızlı ak **testi** varmış.
Ak testide ebedî arjan var. (AHD s. 239)*

Mögaa Şagaan-Toolay destanında da cadılarla birlikte yarışa katılan Kara Kögel'e cadıların kara testide bulunan zehri içirdikleri, daha sonra da bu testiye kulağına kapatarak yarışı kazanmak üzere kaçtıkları görülür:

*Giderlerken
Üç cadı kadın
Kara **testide** bir şeyi aralarında
Değiştirip, içiyorlarmış.*

...

*Zehirleyip bırakarak,
Kara testiye kulağına kapatıp,
Üç cadı kadın
Koşup gitmişler. (MŞTD s. 123)*

Sadece Aldın-Çaagay destanında gördüğümüz ve Tuvacası “*Doskaar*” olan fiçî da içeceklerin muhafaza edildiği veya sunulduğu bir eşya olarak görülmektedir:

*İçki denen şeyin
Daha var mı, abla? deyince,
-Sen içebilirsen,
İçkiden fazla bir şey yok, kardeşim! deyip,
Matarasıyla getirdiğinde,
Boğazından tutup içip,
Fiçisiyle getirdiğinde,
Hepsini içip durup, ... (AÇD s. 543-545)*

İçeceklerin sunulduğu eşyaların sonuncusu ise Tuvacası “*Kögeer*” olan mataradır. Mögaa Şagaan-Toolay, Kangıvay-Mergen ve Haan-Tögüldür destanında kırmızı, ekşi süt gibi içeceklerin mataralarda ikram edildiği görülür:

*O oğlana **matarada** kırmızıdan
On kişinin kaldıramadığı büyük sarı kâseye
Koyup verin! demiş. (MŞTD s. 119)
Haydi, içki **mataralarını** (kaplarını)
Ağızına kadar içki-kırmızıyla
Doldurup duran ulusmuş. (HTD s. 99)*

Ton-Aralçın Haan destanında ise güveyinin üzerine yıldırım düşüren Kurbustu-Han, güveyinin hiddetinden korkarak bir bakıma özür amaçlı kara içki matarasına koyduğu içkiyi götürür:

*Kurbustu-Han korkmayan kendisi korkup,
Telaşlanmayan kendisi telaşlanıp,
Altın ağızlı kara içki **matarasına**
İçkisini koyup,
Altmış parça ak ipek kumaşını tutup alıp,*

*Kızının evine gelip,
Güveyi Ton-Aralçın hana
Altmış parça ak ipek kumaşını tutup:
-Öfkeli kötü kişi olduğumdan,
İyi güveyime yıldırım düşürüyormuşum. (TAHD s. 327)*

II.10.6. Bez-Tutkaç-Tutacak-Silgi

Mutfak eşyaları başlığı altında ele aldığımız bir başka eşya bez ve benzeri işlevlerde kullanılan, çoğunlukla yağlı ve kara olarak nitelenen, Tuvacası “Çülgüs” olan bez, “Tutkuu” olan tutkaç ve “Çülgüü” olan silgidir. Özellikle kazanları yıkamak için kullanıldığını anladığımız bu eşyaların obaların yağmalanması sırasında yağmalanan eşyalar arasında olduğu görülür. Öyle ki yağmalanan obada en küçük eşyanın dahi bırakılmadığını belirtmek için bu eşyalar ile birlikte obadaki tüm malların ve eşyaların ele geçirildiği belirtilir:

*“Sen adinin hayal ettiği gibi
Kazan yıkadığı yağlı kara **bezinden**,
Kurumlu kara **tutkacına** kadar olanı
Kolay ele geçirilecek şey mi
Sanırsın, haysiyetsiz!” demiş. (KMD s. 480-481)*

*Kazan yıkadığı yağlı kara **bezinden**,
Kurumlu kara **tutkacına** kadar
Hepsini yükleyip
Çıkıp göçmüş. (KMD. s.520)*

*Onun beslediği malını, halkını-kavmini
Kazanının isli kara **tutkacını**
Yağlı kara **bezini** dahi
Bırakmadan yağmalamak isteyip
Kışkırtıp-tahrik etmek için
Sert azgın buğrasını sürüp
Giderim” diye böylece cevaplamış. (AKD s. 552-553)*

Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Kangıvay-Mergen destanında bez ve tutacakların dışında yağlı ve kara olduğu belirtilen silgiyi görmek mümkündür:

Güneybatıda doğan

*Kangıvay-Mergen'in Karan-Çüzün kadınıni,
Kazanının yağlı kara silgisini,
İsli kara tutacağını, hepsini almak için,
Gidiyorum, diye konuşmuş. (KMD s. 369 / Tuva)*

II.10.7. Şiş

Mutfak eşyaları başlığı altında ele aldığımız son eşya ise Tuvacası “Şij / Şiş” olan şıştır. Tuva Türkleri avcılıkla uğraştıkları için beslenmek için hayvanların etlerinden faydalanmışlar, çoğu zaman da bu etleri şişlere dizip ateşte pişirerek tüketmişlerdir:

İki kağan da:

“Biz ikimize iki şiş

Yontuver oğul,

Et şişleyip yemeye gerek” demişler. (BKBSD s. 392)

Deminki koç tamamıyla

Büyük sıriğinin ucuna şiş yapıp,

İhtiyara onun tek böbreğini

Çıkarıp, şiş yapıp verince,

Deminki ihtiyar Kanlı karalı Kara-Kögel'i görüp,

Sevinip ağlarken, ... (MŞTD s. 199)

Ulu ateşini yakıp,

Uzun şişini şişleyip,

Sırt üstü uyuyup,

Yatıp kalmış. (HŞAHHD. s. 155)

II.10.8. Bıçak

Daha önce “Savaş Âlet ve Araçları ile İlgili Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında incelediğimiz bıçak, saldırı amaçlı kullanımının dışında gündelik hayatta da pek çok alanda insanların yararlandığı bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alday-Buuçu destanında eti kızmayan Han-Şilgi at, bıçakla kendisini deşmelerini ister:

“Bu atlar bana,

Yettirmeyecekler galiba

Bana iki çuval kum yükleyip de

Bıçakla deşiver,

Etim kızmıyor” diye atı söylenmiş. (ABD s. 249)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da ava çıkan Boktu-Kiriş, herkesin korktuğu ve yanına yaklaşmadığı altın ala sığını vurup, polat sarı bıçağı ile derisini yüzer:

Yanına koşturup varıp

Altın ala sığını

Tek koluyla çeviriverip

Ediğinin ucunda taşıdığı

*Polat sarı **bıçağı** ile*

Ustaca yüzüvermiş. (BKBSĐD s. 315)

Son olarak Kangıvay-Mergen destanında gördüğümüz bıçak, Han-Türü bahadırın babasının saç örgüsünü kesmek için kullandığı bir eşya olarak karşımıza çıkar:

Han-Türü bahadır çok geçmeden

Arkasından koşturup gelip,

*Sandıktan polat **bıçağı***

Çıkarıp

Babasının tepesindeki saç örgüsünü

Hiçir şey yapmadan kesip

Ayağının altına koymuş. (KMD s 516)

Hayatın gerekliliği olan beslenmenin sağlanabilmesi için yiyeceklerin uygun kaplarda pişirilerek, yine uygun kaplarda ikram edilmesi gerekmektedir. Bu ihtiyaçtan ötürü de yiyecek-içeceklerin muhafazası ve sunumu için tencere, kazan, çaydanlık, kadeh, sahan, fincan gibi kaplar kullanılırken, yiyeceklerin pişirilmesi ve sunulması için de yine kazan, tencere gibi kaplarla birlikte tabaklar da kullanılmaktadır.

Kahramanların sürekli yolculuklara çıkması sebebiyle de atları üzerinde taşıdıkları tulum, heybe, torba, testi gibi eşyalarda yiyecek-içeceklerini taşıdıkları hatta bazen yiyeceklerin ilk günkü tazeliğini ve sıcaklığını koruması için iyi sırlı olduğu belirtilen kap-kacaklarda yiyeceklerini muhafaza ettikleri görülmektedir. Yine bu başlık altında incelenen bıçak da mutfaktaki kullanımıyla ön plana çıkmasa da genel olarak mutfak eşyası olarak bilindiği için bu başlık altında incelenmiştir.

II.11. SİHİRLİ-OLAĞANÜSTÜ MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Destanların olağanüstü olay ve durumları barındırması, kullanılan bazı eşyalarda sihirli ve olağanüstü olarak değerlendirilebilecek unsurların bulunmasına neden olmuştur. Biz de bu başlık altında olağanüstü sonuçlar doğuran ve sihirli sayılabilecek özellikler taşıması yönüyle normal şartlar altında kullanılan eşyalardan farklılık gösteren çuvaldız, şal, bez, örtü, ip, süzgeç, kepçe, bilezik, yüzük gibi eşyalar ile çoğu destanda da karşımıza çıkan ve olağanüstü bir taş olduğu görülen yada taşına ve şifalı / zehirli ve büyüdü olduğu belirtilen otlara değindik.

II.11.1. Çuvaldız

İğnenin büyüğü olarak değerlendirilen ve Tuvacası “*Tevene*” olan çuvaldız, normal şartlar altında el sanatları başlığı altında ele alınması gereken bir eşya olmakla birlikte taşıdığı olağanüstü özelliklerden dolayı bu başlık altında ele alınmıştır.

İlk olarak Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkan çuvaldız, Bora-Şeeley’in öldürülmesinde kullanılan bir eşya olarak görülmektedir. Öyle ki Ay-Haan’ın altın prensesi altın çuvaldızı, Hün-Haan’ın gümüş prensesi bakır çuvaldızı Bora-Şeeley’in kulağına batırarak ölmesine sebep olurlar:

Ay-Haan ’ın altın prensesi

Altın çuvaldızını o kızın kulağına

Sokup batırmış.

Hün-Haan ’ın gümüş prensesi

Bakır çuvaldızını bir taraftaki kulağına

Çakıp batırmış. (BKBŞD s. 418)

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında ise bu sefer çuvaldız iyileştirme görevi ile karşımıza çıkar. Altın-Möge’nin attığı ok, Köögün’ün bağırını delince, kadını altın kutudan çıkardığı altı delikli çuvaldızı üç defa efsunlayarak Köögün’ün yarasını iyileştirmeyi başarır:

Kadını ise sandıktan,

Altın kutu çıkarıp,

Altı delikli çuvaldız ile,

Üç defa efsunlayanda,

Köögün ’ün yarası da,

İyileşivermiş. (ŞBAŞKD s. 397)

Çuvaldız, Kangıvay Mergen destanında kişilerin dönüştüğü bir nesne olarak karşımıza çıkar. Kangıvay-Mergen'in kardeşini gelin olarak almak için gelen Demir-Möge, gümüş çuvaldıza dönüşüp gümüş kapıya yapışarak Kangıvay-Mergen ve kardeşinin bu konu hakkında ne konuştuklarını dinler:

Demir-Möge gümüş çuvaldız olup

Değişip

Gümüş kapıya yapışıp

Saklanmış kalmış. (KMD s. 498)

II.11.2. Yada Taşı

Tuvacası “Çad / Çud” olan yada taşı, olağanüstü ve sihirli özellikler taşıyan bir taştır. Hikmet Tanyu “*Türklerde Taşla İlgili İnançlar*” başlıklı kitabında önce Kaşgarlı Mahmut'un Divan ü Lügat-it Türk eserinin yat hakkındaki araştırmalarda önemli bir mevkie sahip olduğunu belirterek onun tarafından verilen bilgileri aktarır daha sonra ise Abdülkadir İnan tarafından verilen bilgilere değinir.

Hikmet Tanyu'nun Kaşgarlı Mahmut'tan aktardığı bölüm şu şekildedir: “*Yat: Bir türlü kamlıktır (kahinlik). Belli başlı taşlarla (Yada Taşı ile) yapılır; rüzgar estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü.*” (Tanyu, 1968: 41)

Tanyu'nun Abdülkadir İnan'dan aktardığı bilgi ise şu şekildedir: “*Abdülkadir İnan'ın (Tarihte ve Bugün Şamanizm) adlı eserinde “Yada, Cada, Yat Taşı ve Yağmur Tilsimleri” başlıklı bölümde önemli bilgi sunulmaktadır. Abdülkadir İnan bunun çok eskiden beri yaygın bir inanç olduğunu, “Büyük Türk Tanrısı”nın “Türklerin Cedd'i âlâsına yada (yahut Cada, Yat) denilen bir sihirli taş armağan ettiğini, bununla “yağmur, kar, dolu” yağdırıldığını, fırtına çıkartıldığını ve bu taşın her çağda “Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunduğunu,” Şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunduğunu, her Türk lehçesinin fonetik özelliklerine göre, muhtelif şekillerde ifade olunduğunu, “Yakutçada Sata, Altaycada Cada, Kıpçak grubuna dahil lehçelerde Cay” diye söylendiğini belirtiyor ve İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşına “Yağmur Taşı (Hacer'ül Matar)” ve “Cada Taşı” denildiğini söylüyor.*” (Tanyu, 1968: 43-44)

Tanımlarda da görüldüğü gibi Türkler arasında yaygın olarak kullanılan ve

çoğunlukla yağmur ve kar yağdırmaya yarayan yada taşı Tuva destanlarında da aynı amaçlarla kullanılan olağanüstü / sihirli bir taş olarak karşımıza çıkmaktadır. Aldın-Çaagay destanında kullanıldığını gördüğümüz yada taşını, Angır-Çeçen'in izini kaybettirmek amacıyla kar yağdırmak için kullandığını görmekteyiz:

*Aldın-Çaagay'ın Angır-Çeçen kardeşi,
Tayga-Sarıg atına binip,
Eyerinin ön terkisinden
Ayn, günün ışıklarını oynatıp parlatıp,
Arka terkisinden yadasını indirip,
Ulu karını yağdırıp,
Kuzeydeki alaca yilkısını,
Düzenlice sürüp,
Güneydeki boz yilkısını,
Çift çift sürüp
Arkasından izlenecek iz bırakmadan,
Arzaytı'nın batı tarafına,
Kaybolup gitmiş. (AÇD s. 531)*

Tuva Destanları adlı kitapta yer alan Aldın-Çaagay destanında da lanetli ve belalı olduğu belirtilen yada taşı ile yine kar yağdırıldığı görülür:

*Arzaytı'nın tepesine ulaşınca,
Lanetli belalı yadasını salıp
Duran yiğit imiş.
Soğuktan inek boynuzu çatlıyormuş.
Kar ise ağacın alt budağına kadar
Böyle yağıyormuş. (AÇD. s. 531 / Tuva)*

II.11.3. Şal-Bez-Örtü

Gündelik hayatın bir parçası olan şal, bez, örtü gibi eşyalar, yüklendikleri olağanüstü görevler neticesinde bazı destanlarda olağanüstü / sihirli eşyalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tuvacası “*Arjul*” olan şal, normal şartlar altında aksesuar olarak veya başa giyilen bir kıyafet olarak düşünülse de Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının üç bölümünde sırasıyla Ay-Haan'ın altın prensesi, Hün-Haan'ın güzel prensesi ve Ulug Ege-Haan'ın

Ulan-Saygıl prensesinin ölen Boktu-Kiriş'i diriltmek için kullandıkları ölen kişiyi diriltten, sönen ateşi tutuşturan sihirli bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kullanılan şalların bir özelliği de ipek kumaşlardan yapılmış olmalarıdır:

*Ay-Haan 'ın altın prensesi de
Altın ipek şalı çıkarıverip
Üç öleni diriltir
Üç söneni tutuşturur
Altın ipek şalı ile
Yüzünü örtüverip
Üstünden atlayıvermiş. (BKBŞD s. 412)*

*Han-Haan 'ın güzel prensesi ise
Küren ipek şalı çıkarıp
“Üç ölen canlı dirilmeli,
Üç sönen ateş yanmalı!” diyerek
Küren şalı ile yelleyip
Üstünden atlayıvermiş. (BKBŞD s. 412-413)*

*Ulug Ege-Haan 'ın Ulan-Saygıl prensesi
Ayağa kalkıverip
Dokuz öleni diriltir,
Dokuz söneni tutuşturur
Kızıl ipek şalı çıkarıp
Üç dolandırıp yelleyiverip
“Cevher gibi er kişinin
Eteğinden atlanmamalıdır,
Üç defa atlamamanın gereğidir” diyerek
Üç defa atlayıp
İtip doğrultuvermiş. (BKBŞD s.413)*

Tuvacası yine “Arjul” olan bez de gündelik hayattaki kullanımının dışında olağanüstü göreviyle Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında karşımıza çıkmaktadır. Destanda hastalanan kardeşi için gölün gök boğasının ciğerini ve yüreğini almaya giden Han-Hülük'e yolculuğu sırasında yanına uğradığı bir nine, gölün gök boğasının bir boynuzunun alev alev yandığını, bir boynuzunun da buz halinde olduğunu bildiği için alev

alev yanan boynuzu tutması için ak bez, buz halinde donan boynuzunu tutması için de kızıl bez verir:

*Varmışken var,
Gitmişken git,
Sen oğlum” deyip,
Biri kırmızı, biri ak iki bez,
Çıkarıp verip:
“Alev alev yanan
Boynuzuna ak bezi,
Dolayıp bağlarsın” diye,
Öğüt vermiş. (HŞAHHD s. 182)*

Tanaa-Herel destanında Hün-Haan’ın altın kraliçesi ile Ay-Haan’ın altın kraliçesinin, engeli çok olan bir yolculuğa çıkan Tanaa-Herel’e ölen şeyi dirilten, sönen ateşi tutuşturan, gümüş iple ve altın ile işlenen ve Tuvacası “*Arjıl*” olan örtüleri hediye ettikleri görülür:

*Hün-Haan’ın altın kraliçesi
Gümüş iple işlenen örtüsünü hediye edip:
-Onunla dalgalandırarak vurursanız,
Ölen şey dirilir,
Sönen ateş tutuşur, diye
Açıklamış. (THD s. 235)*

*Ay-Haan’ın altın kraliçesi
Altın ile işlenen örtüsünü verirken:
-Yukarı aşağı dalgalandırdığımızda,
Ölen şey dirilir,
Sönen ateş tutuşur. (THD. s. 239)*

Destanın ilerleyen bölümünde de altın kraliçeler tarafından verilen bu örtüler, Tanaa-Herel’in önce zehirli denize topuğu girince ölen, daha sonra da zehirli otları yiyerek ölen Daş-Hüren atının diriltilmesi için kullanılır.

II.11.4. Süzgeç-Kepçe

Olağanüstü özelliklere sahip bir eşya da Tuvacası “*Şüür*” olan süzgeç ve Tuvacası “*Hımış*” olan kepçedir.

Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan demir süzgeç, öldürülüp sarı denize atılan ve denizden çıkarıldıktan sonra vücudundaki kimi parçaların eksik olduğu anlaşılan Kangıvay-Mergen'in kaybolan parçalarını bulmak amacıyla sarı denizi süzmek için kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkar:

*Demir-Möge altın çantasının içinden
Demir süzgeç çıkarıp getirip
Sarı Deniz'i bir süzmüş
Hiçbir şey çıkmamış. (KMD. s. 508)*

Bir başka olağanüstü kullanımı olan eşya ise, normal şartlar altında mutfak eşyası olarak kullanılan kepeçdir. Aldın-Çaagay destanında ırmağın aşağısına akan altın sandığın kepeç ile yakalandığı görülür:

*Bii-Kara ırmağın aşağısına akan,
Altın sandığı
Kaptazın-Kara şehzadenin,
Beş otlak dolusu malımın çobanları,
Hiç biri tutamayıp,
Kaçırınca,
Kaptazın-Kara şehzadenin,
Ateşine-közüne bakan,
Ocağına-kazanına bakan,
Çodak-Dönmek ata,
Suya giderken rastlayıp,
Bir kepeçyle alıp yakalamış. (AÇD. s. 525)*

II.11.5. İp

Daha önce hayvanlar ile ilgili maddi kültür unsurları başlığı altında ele aldığımız ve özellikle at yakalamak için kullanılan bir eşya olarak gördüğümüz ip, bazı destanlarda olağanüstü işlevleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının bir bölümünde Boktu-Kiriş'in göze görünmeyen kızıl ipi eteğinden geçirdiği belirtilirken, bir bölümünde de ağabeyinin yerine geçen ve rakı içemeyen Bora-Şeeley'in atının tavsiyesiyle göze görünmeyen kızıl ipin bir ucunu kendi ağzına diğer ucunu da atının ağzına bağlamak suretiyle içtiği rakının direkt olarak atının ağzına gittiği belirtilir:

*Koşup çıkarken
Göze görünmeyen halay kızıl **ipini**
Boktu-Kiriş'in eteğinde
Geçirip sokuvermiş. (BKBSĐ s. 336)*

*"Huyum böyle kişiyim,
Rakı içerken atımı
Eşik ağzına bağlayıverir kişiyim diyerek
Eşik ağzına beni bağlayıverip
Ağabeyinin tulumu içinde
Kişi görmez kızıl **ip** var,
Kendi ağzına ulayıver" diye
Akıl vermiş. (BKBSĐ s. 407)*

Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında da Şöögün-Köögün'ü öldürmek üzere gelen Altın-Möge'nin öldürülebilmesi için göbeğinden aya bağlı olan altın ipin vurularak kesilmesi gerekmektedir. Burada da ipin kişiyi göbeğinden aya bağlaması olağanüstü özelliğinin bir örneğidir:

*"Atanın başı!
Eğer o kişiyi,
Öldürmek istersen,
O kişinin göbeği ile,
Aya bağlı altın **ip**,
Sallanmakta. (ŞBAŞKD s. 398)*

II.11.6. Bilezik-Yüzük

Özellikle kadınların aksesuar olarak kullandığı bilezik ve yüzükler, kimi destanlarda sihir güçleriyle karşımıza çıkmaktadır. Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanının bir bölümünde Han Huva altın bileziğini efsunlayıp kullanarak Han-Hülük'ü diriltmeye çalışırken, Aldın Noyun gümüş yüzüğü efsunlayarak Han-Hülük'ü diriltmeye çalışır:

*Han Huva da:
"Bugüne dek er kişinin,
Er kendisine basmak bir yana,
Eteğine bile dokunmamışım ben!" diyerek,
Altın **bileziği** ile,*

Üç kere efsunlayıp,
“Han Hülük iyi isen,
Ayağa kalkıver!” diyerek,
Üstünden atladığında başını kaldırıp,
Geri yatmış.
Aldın Noyun kardeşi ise,
“Ölecek zamanı gelmiş mi,
Yoksa benim efsunum, sihirim yetmeyip,
Kaldı mı?” diyerek
Gümüş **yüzüğü**nü üç defa efsunlayıp,
“Ağabeyim Han Hülük’ün üstünden atlamaktan ziyade,
Er kişinin eteğine bile
Dokunmadım!” diyerek,
“Han Hülük ağabeyim iyiysen,
Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver!” diyerek,
Üstünden atlayıvermiş. (HŞAHHD s. 220)

Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında olağanüstü ve sihirli güçleri bulunan Narın Dangına, destanın bir bölümünde ölen dedeyi, efsunladığı altın bilezik ve üç çakıl mücevher ile diriltmeye çalışırken, başka bir bölümünde ise Çeçen Kara bahadırı efsunladığı altın yüzük ile diriltir:

Narın Dangına, dedeyi,
Altın **bileziği** ile efsunlayıp,
Üç çakıl **mücevheri** ile efsunlayıp
Üç defa üstünden atlayıp,
Diriltip büyüleyip,
Kaldırırvermez mi. (AKAÇKMD s. 308)

Narın Dangına, Çeçen Kara bahadırın,
Üstünden üç atlayıp, eteğinin içiyle efsunlayıp,
Altın **yüzüğü** ile efsunlayıp:
“Bugüne dek er kişinin,
Vücudunun üzerinden atlamak bir yana,
Eteğinin ucundan bile geçmemişim.
Çeçen Kara bahadır, iyi isen,

Yüzünü sıvazlayıp ayağa kalkıver” demiş. (AKAÇKMD s. 328)

II.11.7. Şifalı-Sihirli-Zehirli Otlar

Bu başlık altında incelediğimiz şifalı otların aynı zamanda sihirli ve olağanüstü etkiler bıraktığı düşünüldüğünden “Sihirli ve Olağanüstü Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında ele alınmıştır.

İnsan hayatı toplumlar için önemlidir ve bu sebepten sağlıklı ve uzun yaşamaları için birçok yol denenmiştir. Onlar mitolojik dönemlerden bu zamana ruhsal veya bedensel hastalıklardan sıkıntı çekmişler; avlanma, düşmanlarla mücadele, ekonomiye katkı, soyun devamı vb. gerekçelerle sağlıklı fertlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebepler, bazen ölümsüzlüğe bazen de sağlıklı ve uzun bir ömre kavuşabilmek için halk hekimliği adı altında bir dalın gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Atnur, 2010: 51)

Türklerin uzun ve sağlıklı yaşama üzerine olan çabaları, hayatlarından izler taşıyan destanlarına da yansımıştır. Konusunu toplumun başından geçen hadiselerden alan, bireysel mücadele yerine toplumun ve vatanın kurtuluşunu gaye edinen kahramanlar etrafında anlatılan destanlar, halk hekimliği ve buna bağlı uygulamaların yoğun olduğu sözlü edebiyat örneklerindedir. (Atnur, 2010: 52)

Tuva destanlarında da gerek iyileştirme, gerekse ölüleri diriltme amacıyla halk hekimliği olarak ifade edilen uygulamalara başvurulmuştur.

Destanlarda farklı amaçlarla kullanılan şifalı otlardan ilki Tuvacası “*Em od*” olan em otudur. Bu otlar kimi zaman insanların kimi zamansa atların tedavisinde kullanılır.

Alday-Buuçu destanında em otunun çocuk sahibi olmak için kullanılan bir şifalı ot olduğu görülür. Çocuğu olmayan Alday-Buuçu lamaya gider ve lama karısına em otunu ezerek içirmesini söyler, 2-3 ay sonra ise kadın hamile kalır:

Tapınakta hoşbaht oturan Açıtı Lama

Kutsal kara kitabını açıp bakmış da,

Derman torbasından,

Kızıl kaplı emi vererek:

“Kadınına bunu götürüp,

Üç gece ezip içir” demiş. (ABD s. 213)

Aldın-Çaagay destanında da Aldın-Çaagay kardeşi Angır-Çeçen’i em otuyla tedavi eder:

*Ağabeyi kalkıverip,
Kardeşini indirip
Em çakan, **derman veren** otu ile,
Üç saatin içinde tam emleyip-dermanlayıp...(AÇD s. 542)*

Bayan-Toolay ve Kangıvay-Mergen destanlarında em otunun atların tedavisinde kullanıldığı görülmektedir.

Bayan-Toolay destanında baldırı kesilen Tuman-Kıskıl at em otunu yiyince ayaklanır:

*Biraz karnının üzerine yatıp,
Üzerindeki eyer yastığının altından
Em otunu alıp yiyip,
Kısa süre sonra, şimdi nasıl oldum deyip,
Ayaklarını gerip, baktığında,
Hiçbir şey yok, iyileşmiş imiş. (BTD s. 507)*

Em otuyla aynı kabul edilebilecek, aynı şekillerde kullanılan bir diğer şifalı ot ise Tuvacası “*Em Od*”, “*Em-Sagaan Od*”, “*Düşüm Şagaan Od*” olan derman otu / dermanlı ottur.

Derman otu hem insanlar hem hayvanlar için kullanılan, kimi zaman yenen kimi zamansa sürülen şifalı ot olarak karşımıza çıkar.

Alday-Buuçu destanında yara-berenin üzerine sürülen derman otunun yarayı iyileştirdiği görülür:

*Eyerin sağ tarafındaki
İlaç torbasını açıp baktığında
Emleyen, derman veren otlar varmış,
Yara beresine sabah sürünce
Geceye varmadan etlendirip, derlendirip
Gece sürünce
Sabaha kadar etlendirip
Derlendirivermiş. (ABD s. 221)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında sahibinin etini-derisini yaralayıp kopartan atın, sahibinin iyileşmesi için dermanlı otu içmesi gerektiğini söylediği görülür:

“Sol taraftaki sadağın içinde
Yarına yetmez emli-şifalı
Öğleye yetmez **dermanlı ot** var,
Onu içiver” diye öğütleyivermiş. (BKBŞD s. 323)

Arı-Haan destanında kaynatılan em-derman otunun yaralanan kişiyi iyileştirdiği görülür:

Öğlene varmadan otunu yiyip,
Sabaha yetmez buharlaşıp kaynayan,
Em-derman otunu yiyip,
İyileşivermiş. (AHD s. 270)

Yine Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında, derman otunun ölüleri diriltme özelliği olan sihirli bir ot olduğu anlaşılmaktadır:

Baldırının etini dört parmak gibi kesip
Arı kanını kardeşine
Sürüvermez mi.
Ölen canlıyı diriltebilir,
Em veren, **derman veren otunu**
Ağızına tutup yedirmez mi. (BKBŞD s. 344)

Derman otunu sadece insanlar değil hayvanlar da kullanmaktadır. Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında Han Şilgi at derman otu yiyip, kara dere suyu içer ve koşturmaya başlar:

Han Şilgi atı çiyli
Derman otunu yiyip
Derenin kara suyunu içip,
Lop etini yarılırcasına semirtmiş de
Koşturup gelmiş. (HŞAHHD s. 186)

Kimi zaman sürülerek kimi zaman da yenerek kullanılan bir diğer ot ise Tuvacası “Em-Sagaan Od”, “Em-Dom Od”, “Arjan-Korjan Ot” olan şifalı ottur:

Han-Buuday çıkıp
O adamı çözüp getirip
Şifalı otlarla emleyip:

“Benim gibi kişiye
Bundan sonra bakmadan
Ulu nefes almadan yürü” diye
Sıkıştırıp korkutmuş. (ABD s. 244)

Ondan sonra şifalı
Em, ilaç otuyla tedavi edip,
İyileştirmişler. (THD s. 249)

Kangıvay-Mergen destanında şifalı ot, yara-bere izini yok etmek için kullanılır:

Kangıvay-Mergen koşup gelip,
Avıkay-Sarala kadını indirip,

Şifalı, büyülü otlar ile

Üç saat içinde
Yara-bere izini yok etmek için
Tedavi etmiş. (KMD s. 493)

Şifalı ot Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge destanında da ölen kişiyi diriltmek için kullanılır:

Şoraan Tayga'nın tepesine çıkarıverip,
Dağın dokuz arjani ile,
Arındırıp yıkayarak,
O tayganın **şifalı, dermanlı,**
Otları ile emleyip,
Diriltip iyileştirmez mi. (AKAÇKMD s. 328)

Şifalı otlar kimi zaman yenerek, kimi zamansa yaranın üzerine sürülerek yaraların iyileşmesine yardımcı olmaktadır. Fakat Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün destanında doğum yapan yaşlı karısının yaralarını iyileştirmek isteyen dede onu şifalı otla yıkar / sarar:

Dinleyin hey,
Sonra dede gelip,
Karısının yarasını sabaha yetmez,
Em çakan otunu döküp,
Öğlene yetmez derman otu ile
Yıkayıp sarmış. (ŞBAŞKD s. 362)

Şifalı otun farklı bir kullanımını da Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkar. Abisi Boktu-Kiriş'e kağanın kızlarını almak için yarışlara onun kılığında katılan Bora-Şeeley, güreşlere katılacaktır fakat göğüsleri problem oluşturmaktadır. Bunun üzerine Bora Şokar atı göğüslerini yok etmesi için şifalı otu sürmesini söyler ve şifalı otu sürdükten sonra artık er kişi gibi görünür:

Bora-Şokar atı da:

“Kişinin üzülüp tasalandığı

Şey o mu,

Sol taraftaki tulumun içinde

***Şifalı ot** var,*

İşte onu sürüver” demiş.

Tulumunun içinden

Şifalı otu çıkarıp

Göğüslerine sürdüğünde

Sabaha kalmadan

Hiçbir şeyi kalmadan çekilivermiş. (BKBŞD s. 389)

Çoğunlukla insanların tedavisinde kullanılan şifalı otlar, Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında atı iyileştirmek için kullanılır:

Han Hülük düşünüp:

“Böyle iyi ağızlı hayvanın

Karnını yarıp bırakmak,

Olmaz ki!” diyerek

Han Şilgisi ile izleyip,

Yaklaşıp yakalayıp,

*Yarına dek emleyen **şifalı otu** ile*

Öğleye dek emleyen dermanlı otu ile,

İyileştirip gönderirmiş. (HŞAHHD s. 166)

Alday-Buuçu destanında Tuvacası “Şagaan Od” olan ısırğan da tedavi amaçlı olarak kullanılan şifalı bir ot olarak karşımıza çıkmaktadır:

Oklarını söküp atıp

*Öğleye yetmez şifalı **ısırğanla***

Emleyip-dermanlayıp

İyileştirip emlemiş. (ABD s. 280)

Tüm bu otların yanı sıra farklı yiyecekler de tedavi amaçlı kullanılabilir. Yine bu tedaviler de kimi zaman yeme-içme yoluyla kimi zaman da yaraların üzerine sürülerek gerçekleştirilir.

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında hastalanan Şogjaan Mergen'in tedavisinde göldeki gök boğanın ciğeri ve yüreği kullanılır:

Say Kuu kadın ise,

“Üst âlemde dümdüz kuzeydeki

Gölün gök boğası var.

*Onun **ciğerini, yüreğini** alıp getirirsen*

İyileşir elbet” demiş. (HŞAHHD s. 180)

Yine aynı destanın farklı bir bölümünde aynı kişinin iyileştirilmesi için bu sefer de Sagaan İngil'in sütünün ilaç olarak kullanıldığı görülür:

Ne yapсам, ne etsem,

İyi olur?” demiş,

Say Kuu kadın buna:

“Üst âlemde dümdüz kuzey tarafta,

Yetmiş yıllık yerde

*Üç taylık **Sagaan İngil'in***

***Sütünü** getirirsen,*

O bir ilaç olacaktır.” demiş. (HŞAHHD s. 187)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında da hastalanan kadının tedavisi için Erelzey-Mergen'in okunun tüyünün içirilmesinin iyi olacağı belirtilir:

Keller buna:

“Kağan iyidir de,

Kadın hastalanmış, çok kötüdür,

“Yiğit oğlum, yiğit güveyim,

Nasıl yardım eder acaba?” diye

Bunu sordurmak için gönderdi” demişler.

*Sonra Erelzey-Mergen okunun **tüyünü** kırkıp,*

“Bunu içirtin” diyerek vermiş. (EMHMAD s. 586)

Yine aynı kişinin iyileştirilmesi için farklı yollar arayan Erelzey-Mergen karısına ne yapması gerektiğini sorduğunda, tedavi için iki boynuzlu gök boğanın ciğeri ve yüreğinin şifalı olacağı cevabını alır:

*Sonra keller koşturup döndüklerinde,
Erelzey-Mergen karısından sormuş:
“Senin baban erler eri olduğu çağda
Ananı nasıl, ne ile emler idi?”*

Karısı da:

*“Tam güney tarafta,
İki boynuzlu **gök boğanın,**
Ciğeri ve yüreğiyle emler idi” demiş. (EMHMAD s. 586)*

Kimi zaman ilaç hazırlamak için farklı türden otlara veya hayvanların organlarına ihtiyaç olduğu da görülür. Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında da hazırlanmış olan ilaca katmak için bödene kuşun kanadına ihtiyaç duyulur:

*“İlaca katmak için **bödene kuşun,**
Kanadını bulup getir.” (HŞAHHD s. 207)*

Arı-Haan destanında Arı-Haan atını kontrol etmek isterken yaralanır ve tedavi için önce arjanı içip, kalanıyla yıkanarak eskisinden daha iyi hale gelir:

*O **arjanın** içileceğini içip,
Yıkanacağı ile yıkananda,
Eskisinden artık,
Etili-kanlı güçlü,
Yiğit er oluvermiş. (AHD s. 239)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında atına yapışıp kalan Boktu-Kiriş'i atından ayırmak için, kesilen ulu küren kısrağın kaynatılan yağı kullanılır:

*Dokuz yıl doğurmayan
Ulu küren kısrağı kesip
Onun **yağını** kaynatıp
Onu sürerek
Atından ayırıp almışlar. (BKBŞD s. 451)*

Bunların dışında bazı malzemelerin ölen kişiyi diriltmek için kullanıldığı

görülmektedir. Kangıvay-Mergen destanında ölen Kangıvay-Mergen, Tuvacası “*Arjaan Kuduk*” olan kutsal kuyu suyu ile yıkanarak diriltilir:

Kangıvay-Mergen'in cesedini
Kutsal kuyu suyu ile yıkayıp
İki atını soluk soluğa koşturup
Ağzından burnundan nefes verip
Ruhunu geri döndürüp
Diriltmişler. (KMD s. 507)

Han-Şilgi Attığı Han-Hülük destanında da benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. Çukur içine atılan Han-Hülük ölü olarak bulunduğu Tuvacası “*Artış*” olan ardıç ve arjaan ile yıkanır ve diriltilir:

Han Huva kadın ise:
*“Dokuz dağın altın **arjaanı** ile,*
*Ardıç, **Sibirya ardıcı** ile yıkayıp,*
Diriltmezsek, zehirli rakı içmiş,
Etine kemiğine sinip kalmış” dediğinde,
Aldın Noyun kardeşi buna:
“Ben gideyim” diyerek
Üstü Korzaytı kızıl taygasına,
Koşturup gidivermiş. (HŞAHHD s. 219)

Otlar / yiyecekler sadece tedavi edip ölüleri diriltmekle kalmaz, kimi zaman insanların buldukları durumdan daha farklı durumlara geçmesine sihirli bir etki yaparlar.

Alday-Buuçu destanında kocakarı, sandığından çıkardığı yuvarlak sarı şeyi Han-Buuday ve atına yedirir ve ikisi de gençleşir. Kocakarının Han-Buuday ve atına verdiği sihirli yiyecek kendisinin sütüdür:

Deminki koca karı ayağa kalkıp
*Sandığından **yuvarlak sarı bir şey** çıkarıp getirip:*
“Atınla paylaşıp yiyin oğlum” demiş.
Han-Buuday onu yiyip
Atıyla birlikte
Daha da gençleşivermiş. (ABD s. 240)

Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında ise Dag Möge'ye yenilmek üzere

olan Çeçen Kara bahadıra üç, dört yaşlı boğanın gücü, efsunlanıp yedirilir ve kendisine boğa gücü gibi güç gelir:

*Narın Dangına sihir, büyü ile
Üç, dört yaşlı boğanın gücünü efsunlayıp,
Çeçen Kara bahadıra yedirtmiş.
Çeçen Kara bahadıra gün be gün,
Üç, dört yaşında boğa gücü gibi,
Güç eklenmez mi. (AKAÇKMD s. 318)*

Aynı destanın farklı bir bölümünde de Çeçen-Kara bahadır arjan ile yıkanıp onu içince uçarcasına koşmaya başlar:

*Arzılan Kara atına binip,
Ulu ala tayga üstüne,
Koşturup çıkıp,
Dokuz **arjanı** ile,
Yıkanıp içip
Dümdüz kuzey tarafa,
Uçarcasına koşturup gidivermiş. (AKAÇKMD s. 319)*

Destanlarda insanlar sadece beslenmek için veya tedavi amaçlı değil kimi zaman zehirlemek amacıyla da otlardan veya yiyeceklerden faydalanırlar. Bazen bir yarışta rakibini geride bırakmak için, bazen kişileri bayıltıp kaçırmak ve ganimetlerine el koymak için bazen de öldürme amaçlı olarak Tuvacası “*Oo-Haran*” olan ağu ve “*Horan*” olan zehirlerden faydalanılır.

Alday-Buuçu destanında, yarış sırasında ikiz hizmetkâr geride bırakmak istedikleri Tölee-Şınar’a ağu içirtip kulağını altın kâse ile bastırırlar:

*O gün obada oturan
Bakıcının oğlu Belee-Şınar,
Fal kitabını açıp bakmış.
Açıp baksa ki, ata binen kişiye,
İkiz hizmetkâr **ağu** içirtip
Atı demir köstekle,
Çapraz köstekleyip
Falcının oğlu Tölee-Şınar’ın*

Kulağını altın kâseyle

İyice bastırıp çekip gitmişler. (ABD s. 249-250)

Bayan-Toolay destanında ise bu sefer kaçırılmak istenen ihtiyar adam ve kadının çayına zehir katılır:

Öyle otururken,

“Bu iki ihtiyar adam ve kadını

Ganimet olarak alayım” deyip

Düşünerek,

İçkisine zehir katarak,

Zengin ihtiyara

“Han çay içiniz dedi” deyip

Söyle diye bir hizmetçisini göndermiş. (BTD s. 481)

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar destanında ise Erelzey-Mergen karısına, Kapşılday-Mergen kağan ve karısına atın boynuzunu yontup içirir ve o boynuz zehir olarak hepsini öldürür:

Obasına gelip,

Kaşka kara atın boynuzunu yontup

Kendi karısına,

Kapşılday-Mergen kağana

O kağanın karısına içirince

O boynuz ahu-zehir olup

Onu içenler ölüp kalmışlar. (EMHMAD s. 599-600)

Destanların ana özelliği olan olağanüstülük bazı eşyalarda sihirle birlikte kendini göstermektedir. Kimi zaman yağmur ve kar yağdırdığı söylenen yada taşından bahsedilirken kimi zaman da ölen kişiyi diriltten yüzüklerden, bileziklerden, örtülerden bahsedilmektedir. İnsanlar sihirli ve olağanüstü olduğu görülen eşyaları sadece iyi şeyler için değil bazen de rakip olarak görülen kişilerin öldürülmesinde kullanılır.

Destanlarda sadece eşyaların değil bazı ot ve yiyeceklerin de sihirli ve olağanüstü özellikler gösterdiği görülür. Bu tarz ot ve yiyecekler kimi zaman yaralanan kişilerin tedavisinde, kimi zaman ölen kişinin dirilttilmesinde kimi zaman da bulunulan halden bambaşka bir hale geçmede (gençleşme gibi) karşımıza çıkmaktadır. Sihirli ve olağanüstü eşyalarda olduğu gibi yiyecek ve otlar da zaman zaman zehirleme ve öldürme amaçlı

kullanılmaktadır.

II.12. DİĞER MADDİ KÜLTÜR UNSURLARI

Daha önce on bir başlık altında incelediğimiz maddi kültür unsurlarına ek olarak, bu başlıklar altına yerleştiremediğimiz, çoğu gündelik hayatın bir parçası olan bazı maddi kültür unsurlarını “Diğer Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında ele almayı uygun gördük. Bu başlık altında ele aldığımız maddi kültür unsurlarından bazıları daha önce incelediğimiz başlıklarda da karşımıza çıkan ve o başlık altındaki kullanımından farklı olarak kullanımını gördüğümüz eşyalardır.

II.12.1. İp-Sicim-Kendir-Kement

Daha önce “Hayvanlar ile İlgili Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında ele aldığımız ip, sicim, kendir gibi eşyalar aynı zamanda gündelik hayatın parçası olan eşyalardır.

Aldın-Çaagay destanın iki farklı bölümünde karşımıza çıkan ip, Avaa-Çeçen’in kardeşi Aldın-Çaagay’a istediklerini yaptırmak için bir bakıma tehdit unsuru olarak kullandığı bir araçtır ki katı ipin duvara ya da direğe bağlanması suretiyle kendisini öldüreceği imajını vermektedir:

*“Eğer siz böyle olursanız,
Ölür-yiter kişiyim!” diyerek,
Katı ipini duvarına bağlayıp,
Polat makasını boğazına tutup,
Dururmuş. (AÇD s. 523)*

*Katı ipini üst direğe bağlayıp,
Çelik polat makasını,
Boğazına tutup gelince,
Kardeşi kutsal kara kâsedeki rakısını,
Bir yudumda içiverince,
Ablası sevinip-coşup,
Rakısını yine doldurup sunup
Dururmuş. (AÇD s. 530)*

Tıva Kahramanlık Destanları ve Tuva Destanları adlı kitaplarda yer alan Aldın-Çaagay destanında Aldın-Çaagay’ın yanında taşıdığı keçeyi bağlamak için altmış kulaç

altın sicim ve kendiri kullandığı ve böylece keçesini sırtına alarak taşıyabildiği görülür:

*Dört kat keçesini,
Altmış kulaç altın **sicimi** ile
Bağlayıp yüklenip alıp,
Aldın-Çaagay, Arzaytı'nın
En yükseğine çıkıp gidermiş. (AÇD s. 524)*

*Kara samurun ağzını sarıp
Dört kat ak keçesinin içine koyup,
Altmış kulaç altın **kendiriyle**
Sarp sırtına alıp evine dönmüş. (AÇD s. 533 / Tuva)*

Kangıvay-Mergen destanında karşımıza çıkan ve altın ve gümüş olduğu belirtilen kement de dokuz kere düğümlenmesi suretiyle üzerinde oturulacak ve yatılacak hale getirilen bir eşya olarak görülmektedir:

*Kabuğu üç şamdan gibi yontup,
Üç yudum suyu doldurup,
Altın-gümüş **kemendini**
Dokuz düğümlenip çekip,
Onun üzerinde dört-ayak üstünde
Yiyip içip
Dinlenip durur, Kangıvay-Mergen” diye
Söylemiş. (KMD s. 481)*

Aynı şekilde Arzılan Kara Attığ Çeçen Kara Möge destanında Hüler Möge'nin urganını döşenerek dinlendiği belirtilir:

*O üç yudum suyunu yudumlayıp,
Üç ağaç kabuğunu çiğneyip,
Urganını döşenip,
Soğuyup dinlenip yattıyor. (AKAÇKMD s. 333)*

II.12.2. Kazık-Kazma-Balta

Bir şeyin bir yere çakılmasında kullanılan ve Tuvacası “Örgen” olan kazık, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Karatı-Haan'ın gerilerek karlı gök buzun üzerine çakılmasında kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkar:

*Karlı gök buzun üstüne
Karatı-Haan'ı dört demir **kazıkla**
Gerip çakmışlar. (BKBŞD s. 443)*

Bir şeyleri veya bir yeri kazmak için kullanılan ve Tuvacası “Oz”, “Orzuk” olan kazma, Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında kara kayanın etrafını kazmak için kullanılan bir eşya olarak görülmektedir. Kara kayanın etrafını Han Sayın-Ulaatı çelik kazmasıyla kazarken, Er Sayın-Ulaatı da er kazamsıyla kazar:

*İki Sayın-Ulaatı
Sadağın içinden,
Han Sayın-Ulaatı çelik **kazmasını**,
Er Sayın-Ulaatı er **kazmasını** çıkarmış.
İki Sayın-Ulaatı,
Kara kayanın iki tarafından
Kazıvermişler. (BKBŞD s. 461)*

Mögaa Şagaan-Toolay destanında da Kara-Kögel, karşısına çıkan ve geçidi olamayan sık ormanı kazma ve baltayla temizleyerek geçer:

*Geçip, diğer tarafa ulaşınca:
-Ok, silahla temizlemedim,
Kazma, balta ile temizledim,
Sonraki nesiller
Kazma, balta ile temizleyip geçsinler! (MŞTD s. 111)*

Tuvacası “Baldı” olan balta da bir şeyleri kesmek için kullanılan bir âlet olarak günlük yaşamın bir parçası durumundadır. Farklı destanlarda karşımıza çıkan, çelikten ve ay gibi olduğu belirtilen baltalarla kimi zaman odun, ağaç benzeri şeyler kesilirken kimi zaman da kişilerin önüne çıkan engeller aşılr:

*Kara Tepegöz **aybaltası** ile,
Bir ayın otuz gününde,
Vura vura kesip
Çıkıvermez mi. (BKBŞD s. 292)
Yan tarafında taşıdığı
Çelik **baltasını** yanına
Sarıp koymuş.*

Göğsünde taşıdığı gök baltasını

Göğsüne sarıverip

Durmuş. (BKBŞD s. 350)

Bilindiği gibi balta çoğunlukla ağaç ve odun benzeri şeylerin kesilmesi için kullanılan bir âlettir. Şöögün Bora Attıg Şöögün Köögün destanında da Alaaday dede ay baltasını alarak ormandan odun almaya gider:

Dede de:

“Sen bu boynu,

Kaynata dur.” diyerek,

*Ay **baltasını** alıp,*

Ormanına-ağacına oduna,

Gidivermiş. (ŞBAŞKD s. 360)

Daha önce de belirttiğimiz gibi balta sadece odun, ağaç benzeri şeyleri kesmek için değil kişilerin karşısına çıkan engelleri aşmak için kullandığı bir eşya olarak da görülmektedir.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında Tepegöz karşısına çıkan yalçın gök kayayı ay kara baltasıyla kopararak geçebilir:

Kara Tepegöz bunun üzerine:

*Ay kara **baltasını** çıkarıp,*

Yalçın gök kayayı çınlata çınlata

Koparmaya başlamaz mı. (BKBŞD s. 293)

Bayan-Toolay destanında da Möge Şagaan-Toolay, obasını yağmalayıp kraliçesini götüren Amırğa Kara-Moos'tan intikam almak için saldırdığında karış ağızlı çelik ak baltasını kullanır fakat sonuç alamaz:

*Karış ağızlı çelik ak **balta***

Bulup,

Bununla kesip koparıp

Bırakayım deyip,

Gerilip gerilip vurunca,

Baltası kırılmış. (BTD s. 521)

Arı-Haan destanında da Şara-Melçen kağan tarafından Arı-Haan'ı öldürmek için

hazırlanan tuzak çukuruna ay balta konur ve bu çukura düşen Arı-Haan'ın dizi parçalanır:

*Çukur dibine düşüp,
Çukurun dibinde hazırlanmış,
Ay **baltaya** bir dizini,
Düşüp parçalatıp, orada yatıp,
Kalmaz mı. (AHD s. 262)*

II.12.3. Pipo-Ağızlık-Tabaka-Tütün Kesesi

Tuvacası “*Danzaz*” olan pipo ve “*Dokpaan*” olan ağızlık tütün içmek için kullanılan eşyalardandır. Han-Şilgi Attıg Han-Hülük, Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge ve Mögaa Şagaan-Toolay destanlarında karşımıza çıkan pipoların genellikle ağız kısımlarının kalay, demir, gümüş ve bakır gibi çeşitli madenlerden yapılmış olduğu görülmektedir:

*“Ben ne kadarım acaba?” diyerek,
Tombak başlı,
Kalay ağızlı **piposuna**,
Acı tütününü
Yakıp sorup da,
Piposunun ateşine vuranda,
Obanın avulu kadar yer
Yanıvermiş. (HŞAHHD s. 157)*

*Kütüğün üstüne oturup,
Demir başlı parlak uçlu **piposuna**,
Acı tütününü koyup,
Susuzluğunu kandırıp
Otururmuş. (HŞAHHD s. 176)*

*Gümüş başlı parlak,
Ağızlıklı **piposunda**,
Acı tütününü yakıp,
Alnının ortasına külünü silkip,
Susuzluğu kanıp sevinip,
Otururmuş. (AKAÇKMD s. 312)*

*Bakır başlıklı **piposunda**,*

*Yumuşak sarı tütününü içerek,
Külünü göğsüne döküp içip otururken... (MŞTD s. 137)*

*Yumuşak sarı tütününü
Demir uçlu **piposuna**
Koyup keyifle içip,
Göğsüne külünü vurup
Dökerek içerken,
Ortun-Kara Möge:*

-Hayatımı bağışla, dostum, demiş. (MŞTD s. 143)

Pipo ile aynı işlevi gören, taş uçlu ve kara olduğu belirtilen ağızlık ise sadece Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında karşımıza çıkar:

*Taş uçlu kara **ağızlığına**
Acı tütününü koyup
Oğlana sunuvermiş. (BKBŞD s. 335)*

Sadece Haan-Tögüldür destanında gördüğümüz bir eşya da Tuvacası “Hööрге” olan tabakadır. Sigara koyulan bir eşya olduğu görülen tabaka, at başı şeklinde ve altın olarak tasvir edilmektedir:

*At başı altın **tabaka** çıkarıp
Sigara sunup içmeye başladığında:
-Haydi, oğlum, senin sigaranı çekecek durumum yok
Dört uzvum bükülecek kadar
Çok ağır asılan eşyaymış! demiş
Geri sundu. (HTD s. 83)*

Tütünü muhafaza etmek için kullanılan ve Tuvacası “Eldiktep”, “Çançık” olan kese / tütün kesesini Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanı ile Kangıvay-Mergen destanında görmek mümkündür.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında tütün kesesinin tütünü muhafaza etmek için kullanılmasının dışında Boktu-Kiriş’in kardeşi Bora-Şeeley’i sakladığı bir eşya olarak görmekteyiz:

*“Doğru gitmekteisin, ağabey” diye
Kardeşi söyleyince*

*Kardeşini tütün kesesine koyup
Koşturup gitmiş. (BKBŞD s. 338)*

Kangıvay-Mergen destanında ise kese, benzetme yapılırken kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkar. Destanda Demir-Möge, Deek-Möge, Süder-Möge, Şüük-Möge kardeşlerin Kangıvay-Mergen ve Aksagalday Sayın-Havıççı'ya gösterdikleri saygıyı ifade etmek için “*Kese içindeki tütün gibi değerli tutup göz kulak olmuşlar.*” ifadesi kullanılmaktadır:

*Köyüne gelip Kangıvay-Mergen
Aksagalday Sayın-Havıççı kardeşlerini
Yağ içindeki böbrek gibi
Kese içindeki tütün gibi
Değerli tutup
Göz kulak olmuşlar. (KMD s 509)*

II.12.4. Eğe

Kesici özelliğiyle bildiğimiz eğenin Tuvacası “*Egee*”dir. Alday-Buuçu ve Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanlarında karşımıza çıkan eğelerin, genelde babadan kaldığı ve dört köşeli ve kara olarak tasvir edildikleri görülmektedir:

*En küçük kardeşleri,
Babasının taş gök bileyini,
Anasının gök kamış süzgüsünü,
Babasının dört köşeli
Kare kara eğesini
Uğrulayıp almaz mı. (ABD s. 291)*

*Üç kızın en küçüğü de
Babasının dört köşeli
Kare eğesini çıkarıp,
“Kara yerden çıkıp da,
Gökyüzüne saplanan,
Kara demir kaya olsun”, diye
Beddua edip atmış imiş. (BKBŞD s. 293)*

Eğe, Bayan-Toolay destanında Möge Bayan-Toolay'ın yeni doğan çocuğunun göbeğini kesmek için kullandığı bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Sağlıklı sıhhatli, iyi oğlum olsun” deyip,

Çelik eyesiyle

Göbeğini kesmiş. (BTD s. 479)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da eğe bu sefer tanınma amaçlı kullanılan bir eşya olarak karşımıza çıkar. Bir yerde kardeşi Bora-Şeeley’in oğluyla karşılaşan Boktu-Kiriş, oğlana annesine götürmesi için dört köşeli büyük kara egesini verir. Bora-Şeeley bu eğeyi görür görmez ağabeyinin egesi olduğunu anlar ve onu görmeye gider:

Dede de oğlanın yanına ağır ağır gelip

Sadağının içinden dört köşeli

Büyük kara egesini çıkarıverip

“Anana bunu götürüp ver oğlum” diyerek

Tutturup vermiş. (BKBŞD s. 450)

II.12.5. Araba

Koca tekerlekleri olan ve Tuvacası “*Terge*”, “*Üger-terge*” olan araba / atlı arabalar kimi zaman sadece ulaşımı sağlamak için kullanılırken kimi zaman da eşya veya hayvan taşımak için kullanılır.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının bir bölümünde koca kara dört tekerleği olduğu belirtilen arabayla doksan pud bakır taşınırken, bir başka bölümünde Bıday ataya ait öküzlerin taşınacağı belirtilir:

Koca kara dört tekerlekli arabaya

Benim otağımın önünde

Doksan pud bakır var,

Varıp onu yükleyip getirin!” diye

Bunu ferman buyurmuş. (BKBŞD s. 356)

Tun-Karatı-Haan da,

Koca tekerlekli arabasına

İki atını bağlayıp

“Budaagay atanın öküzünü

Yükleyip getirin” diyerek

İki bahadırını göndermiş. (BKBŞD s. 428)

Mögaa Şagaan-Toolay ve Haan-Tögöldür destanlarında karşımıza çıkan at arabaları

ise davet edilecek kişileri davet etmek üzere giden davetçilerin kullandığı bir araç olarak görülmektedir:

Han kayın babası:

-Bu gece Biçe-Kara Möge'yi davet etmek için,

On kişi on matara içkiyle,

On atlı arabayla gittiler, oğlum,

Yarın güreş olacak, diye

Konuşarak oturuyormuş. (MŞTD s. 133)

-Haydi, hangi kişi bağladı,

Marifetli Çinliyi getirin

Değerlendirecek şeyi at arabasını alıp

Davet edin diye emretmiş. (HTD. s. 78)

II.12.6. Satranç

Eğlence unsuru olarak kullanıldığını bildiğimiz ve Tuvacası “Şıdıraalap” olan satranç, Kangıvay-Mergen destanında Tavın, Dajı iki kardeşin oynadığı bir oyun olarak karşımıza çıkmaktadır:

Tavın, Dajı iki kardeş

O otağda sabaha dek

***Satranç** oynar*

İmişler. (KMD s. 510)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında da Tun-Karatı-Haan, Öjeeti-Haan ile satranç oynar ve kazanırsa, Öjeeti-Haan'ın halkını ve mallarını alacağını düşünür fakat işler istediği gitmez ve oyunu kaybederek Öjeeti-Haan tarafından cezalandırılır:

*“Üç defa **satranç** oynayıp*

İki defa kazanırsam

O kağanın halkının-insanının

Hepsini alırım.

Üç kez yenilirim

Kendi ak malımı

Halkımı veririm” diye

Düşünmüş. (BKBŞD s. 441)

II.12.7. Kutu

Tuvacası “*Haarjan*”, “*Homdul*” olan kutu, genellikle özel ve korunması gereken eşyaların bulunduğu bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arzılan Kara Attığı Çeçen Kara Möge destanında ulaşılması ve alınması gereken değerli bir eşya olan Çereendey nineye ait demir çakıl mücevher altın kutu içinde korunmaktadır:

*“Onu almak zor, Çeerendey nine,
Dokuz kat cam evde oturur,
Yanında altın **kutuda**,
O demir çakıl mücevher,
Orada bulunur” demiş. (AKAÇKMD s. 321)*

Han Şilgi Attığı Han-Hülük destanında ise kutu bu sefer Demir-Möge’nin canının bulunduğu bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Demir-Möge’nin canlarını (ölüm sırrını) bulup ortadan kaldırmak isteyen Han-Hülük, bir geyiğin karnını vurup yardığında içinde kalpak kara kutu çıkar. Bu kutunun içinde de Demir-Möge’nin canlarını taşıyan üç kel arı vardır:

*Salıp gönderip
Deminki kalpak kara **kutusuna**,
Gelivermiş.
Vurup yaranda üç kel arı çıkıp,
Üst âleme “vız vız” vızıldayıp,
Uçup gidivermişler. (HŞAHHD s. 166)*

Kutu ile benzer özellik ve işlevde kullanılan bir eşya da kaptır. Aldın-Çaagay destanında Avaa-Çeçen, Aldın-Çaagay’ın obasının yağmalanmaya uygun olduğuna dair bir yazı yazarak bir kap içerisine koyup sandıkla birlikte nehre bırakır. Sandığı bulan Kaptazın-Kara şehzade de bu sandığı açtırdığında kara samurun kulağındaki kaptaki yazıyı bulur ve obayı yağmalamak üzere yola koyulur:

*“Evet, ben börkü yok kişiyim” diyerek,
Kaptazın-Kara şehzade,
Kara samuru vurup atınca,
Onun kulağında altın **kapta** yazı varmış. (AÇD s. 526)*

II.12.8. Köprü-Sur

Tüm bu eşyaların dışında destanlarda köprü ve sur gibi yapılar da yer almaktadır. Bu yapılar da birer maddi kültür unsuru olduğundan ve diğer başlıklar altında uygun durmayacağı düşünüldüğünden bu başlık altında ele alınmıştır.

Tuvacası “*Kövürüg*” olan köprü sadece Kangıvay-Mergen destanında görülmektedir. Destanda belirtildiğine göre kıl köprüden er, yiğit kişiler, tahta köprüden tebaa kişiler, gümüş köprüden bey ve han gibi soylu kişiler, altın köprüden ise tüm engelleri geçip bu köprüye ulaşan ve Avıkay-Sarala kadının yanına gitmek isteyen kişiler geçer:

Onda bir kıl köprü

Bir ağaç köprü

Bir gümüş köprü

Bir altın köprü vardır.

Kıl köprüden

Cesur-yiğit kişi geçer,

Ağaç köprüden

Halktan kişi geçer

Gümüş köprüden bey,

Han olan asil kişi geçer,

Altın köprüden geçen kişi

Avıkay –Sarala kadının

Otağına varır,

Altın çakısına

At bağlar, oğlum” diye

Bunları tavsiye edip söylemiş ihtiyar. (KMD s. 488)

Sadece Alday-Buuçu destanında gördüğümüz sur ise, kötü ruh ve yaratıkların saldırısından korunmak için yapılmış olan bir yapı olarak karşımıza çıkar:

Yandan kötü ruh-yaratık saldıramaz

Çelik demir sur yapın,

Üstten şimşek delemes,

Alttan şeytan giremez

Demir döşek, demir yorgan yapın,

Demir tavan yapıp koyun!” diye

Öğüt vermiş. (ABD s. 288)

Tezin son bölümünü oluşturan “Diğer Maddi Kültür Unsurları” başlığı altında daha önce incelediğimiz 11 başlık altına yerleştiremediğimiz eşyalar ve köprü, sur gibi yapılarla başka bölümlerde işlenmesine rağmen günlük hayat içinde kullanılan eşyaların kullanımına örnekler verdik. Daha önceki bölümlerde farklı şekillerdeki kullanımıyla gördüğümüz ip, sicim, kendir gibi eşyaların dışında, insanların özellikle keyif amaçlı içtikleri tütünleri muhafaza ettikleri tabaka, kese gibi eşyalar ile pipo ve ağızlıklara yer verilmiştir.

Yine sadece bu bölümde yer alan ve insanların taşıma ve ulaşım ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları arabalar ile köprü, sur gibi yapılar da bu başlık altında ele alınmıştır.

SONUÇ

İnsanlar geçmişte yaşadıkları olayları, sevinçleri, üzüntüleri, kahramanlıkları destanlar ile anlatırlar. Bu anlatmalarda günlük hayatın bir parçası olan eşyalara, yapılara, giyim-kuşam gibi unsurlara da bolca yer verirler. Bizler de bu bilgilerden yola çıkarak destanın yaratıldığı toplumun yapısı, sosyal ve ekonomik durumu, yaşayışı hakkında bilgiler ediniriz.

Çalışmamızın temelini oluşturan Tuvalılar da geçmişte yaşadıkları olayları, kahramanlıklarını kahramanlık destanlarıyla anlatmışlar, yaşanan gelişmeleri aktarırken maddi kültür unsurlarına da yer vermişlerdir. Biz de buradan hareketle Tuva destanlarındaki maddi kültür unsurlarını inceleyerek, onların yaşantısına dair bilgiler edindik.

Göçebe toplum yapısına sahip olduğu görülen Tuvaların taşınması ve kurup sökmeye kolay olan çadır, otağ gibi yapıları barınak olarak kullandıkları görülmektedir. Bu yapıların dışında köşk, saray gibi yapıların olduğu belirtilse de, bu yapıların yerleşik yapılar olmadığı, çadır benzeri yapılar olup yapıya gösteriş katmak adına bu isimlendirmelerin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır ki birçok saray ve köşk tasvirinde çadır ve otağlarda kullanılan epitetlerin kullanıldığı görülmektedir. İnsanların barınma ihtiyacını karşılayan bu yapılar çoğunlukla çeşitli hayvanların derilerinden büyükçe hazırlanmaktadır. Yaşlılara ait olduğu belirtilen yapıların ise çoğunlukla yıkık-dökük oldukları veya ot, saman gibi malzemelerden yapıldığı belirtilmektedir. Kahramanın evlendiği bölümlerde ise özellikle kızın babası tarafından ulu ve ak olduğu belirtilen çadır ve otağların kurulduğu görülmektedir.

Barınak başlığı altında incelenen bir başka yapı ise mağaradır. İnsanlar artık mağaralardan çıkıp çadırlarda, otağlarda yaşasa da bazı din adamlarının mağarada kalmaya devam ettiği görülür. Fakat mağara çoğunlukla kahramanın gençliğinde kullandığı giyim-kuşam, pusat ve hayvan eşyalarını sakladığı yer olarak destanlarda yer almaktadır.

İnsanlar günlerini geçirdikleri bu yapıların döşemesine de önem vermişler ve ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde halılar, kilimler, masalar vb. ile donatmışlardır. Bu eşyalarda da çoğu zaman hayvanların derilerinden faydalanılmıştır.

İnsanların yaşamını devam ettirebilmesi için beslenme ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılaması gerekmektedir. Göçebe toplum yapısına sahip Tuvalar, beslenme ihtiyaçlarını avladıkları hayvanların etlerinden ve sütlerinden sağlamışlardır. Etler kimi zaman

pişirilerek kimi zaman da uzun ömürlü olması adına kurutulmuş tüketilmiştir. Ayrıca misafire saygının bir göstergesi olarak yağlı etlerin haşlanarak sunulduğu görülmektedir. İçecek olarak çeşitli hayvanların sütü tüketilmiş, rakı, kımız gibi içeceklerin esritici özelliğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca temel beslenme unsurlarının dışında keyif amaçlı olarak, çeşitli maddelerden yapılmış pipo ve ağızlıklar vasıtasıyla tütün ve sigaraların tüketildiği görülmektedir.

Bu yiyecek ve içeceklerin hazırlanması ve sunumu aşamasında da çeşitli eşyalardan faydalanılmıştır. Çeşitli malzemelerden yapılmış olan kazan, çaydanlık, tabak, sahan, kâse, kadeh vb. eşyaların detaylı tasvirleri yapılarak kimi zaman olağanüstü büyüklüklerde olduğu belirtilmiş kimi zamanda yapıldıkları malzemeler hakkında bilgiler verilmiştir. Tuva halkının misafirperverliğinin bir göstergesi olarak da haşlanmış yağlı etlerin veya içeceklerin altın kaplarda sunulduğu belirtilmiştir.

İnsanlar temizliğe de önem vermişler ve gerek kendi temizlikleri için gerekse kullandıkları eşyaların temizliği için çeşitli otlardan faydalanmışlardır. Bulunulan doğal ortam içerisindeki otlar sadece temizlik amaçlı değil şifa ve zehirleme amaçlı da kullanılmıştır. Otlar kimi zaman yaralanan insanları ve atları iyileştirmek için ağız yoluyla alınarak veya yaranın olduğu bölgeye sürülerek şifa sağlarken, kimi zaman da ölen kişilerin diriltilmesinde kullanılmaktadır. Otlar çoğu zaman şifa amaçlı kullanılırken, kimi zaman da rakip / düşman olarak görülen kişilerin zehirlenmesinde kullanılmaktadır.

İnsanların temel ihtiyaçlarından birini de giyinme oluşturmada, özellikle kahraman tasvirlerinde giyim-kuşamıyla ilgili detaylı bilgiler verilmektedir. Giyim-kuşam konusunda dikkat çeken nokta, kötülüğün simgesi olarak düşünülen karanın, bu ifadenin aksine güç, kuvvet ifade edecek şekilde kahramanların kıyafetlerinde kullanılmış olmasıdır. Destanlarda hemen hemen tüm kahramanların kara olarak nitelenen kıyafetler giydikleri belirtilmektedir. İnsanlar üzerlerine elbise, etek, don gibi kıyafetler giyerken, ayaklarına edik, çizme, ayakkabılar, başlarına da börk ve şapkalar giymektedirler. Günlük hayatta normal kıyafetler giyilirken, vuruş-dövüşün olduğu bölümlerde abartılı şekillerde tasvir edilen kispetlerin giyildiği görülür. Bu konuda dikkat çeken nokta ise kispetin sadece bilek gücüyle olan vuruş-dövüş sırasında giyilmesidir.

Kıyafetlerle birlikte çeşitli aksesuarlar da kullanılmıştır. Kemer, kuşak gibi aksesuarlar kıyafetlerin tamamlayıcısı olarak kullanılırken, bilezik, yüzük, çanta gibi aksesuarlar da süs unsuru olarak kullanılmıştır.

Kahramanlık destanlarının temelini kahramanın girdiği mücadeleler ve başarıları oluşturmaktadır. Kahramanların bilek gücüyle dövüştükleri görülse de kimi zaman ok-yay, kılıç, kamçı gibi savaş âletlerinden faydalandıkları görülmektedir.. Kahramanın önüne çıkan engelleri aşmasında ve rakiplerini yenmesinde bu savaş âletleri etkilidir. Çok sayıda malzemedan hazırlanan savaş âletlerinin dayanıklılığına önem verildiği dikkat çekmektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi insanlar beslenme ihtiyaçlarını avladıkları hayvanların etinden ve sütünden sağlamakta, derilerinden de barınaklar, kıyafetler vb. hazırlamaktadır. Kahramanlar doğduktan kısa süre sonra avlanmaya başlamakta ve bunun için ana-babalarından âletler istemektedir. Bu âletlerin başında da savaş âleti olarak kullanımını belirttiğimiz ok, yay gibi âletler gelmektedir. Avlanacak hayvanın cinsine ve büyüklüğüne göre hazırlandığı belirtilen ok-yaylar ile kahramanlar geçimlerini sağlayacak hayvanları avlarlar.

İnsanların hayatında önemli yere sahip eşyalar yine bu eşyaları kullanan insanlar tarafından hazırlanmaktadır. Çeşitli malzemelerin dikilmesi veya yontulmasıyla hazırlanan eşyalar, nakışlarla süslenmektedir. Bu süslemelerde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin de kullanıldığı görülmektedir.

Madenler sadece işlemlerde kullanılmakla kalmaz birçok eşyanın hammaddesini de oluşturur. Zenginliğin ve gösterişin sembolü olarak altın ve gümüş gibi madenler birçok eşyada kullanılmıştır. Değerli madenler insanlara ait eşyalarda ve yapılarda kullanıldığı gibi atlara ait eşyalarda da kimi zaman eşyanın yapıldığı malzeme olarak kimi zaman işlemlerde kullanılan malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlamlığın göstergesi olan demir de kimi zaman savaş âletlerinde kimi zaman da barınakların önünde at bağlamak için kullanılan at çakılarda kullanılmıştır. Bunların dışında değerli madenlerden yapılmış olduğu görülen cevherler, mücevherler ile biblo, heykel gibi unsurlar kıymetli eşya olarak karşımıza çıkmaktadır.

Destanlarda çok fazla olmasa da müzik âletlerinin kullanımı da görülmekte, bu âletleri özellikle hanların halkını toplamak için bir araç olarak kullandığı görülmektedir.

Destanlarda, toplumun okuma-yazma bildiğini kanıtlar nitelikte öğeler de bulunmaktadır. Destanlardaki kişilerin gelecekte haber alma veya bilinmeyen bir şeyi öğrenmek için kitaplardan faydalandığı görülmektedir. Bunun dışında özellikle kahramanın obasının yağmalandığı bölümlerde, kahramanların kadınlarının obayı kimin

yağmaladığına dair yazılar bıraktığı görülmektedir. Kimi zaman da geride kalan kişiye bilgi vermek ya da birine haber ulaştırmak için yazıların kullanıldığı görülmektedir.

Kahramanın her daim yanında bulunan ve olağanüstü özelliklere sahip olduğu belirtilen atlar da detaylı şekillerde tasvir edilmekte, bu tasvirlerde eşyaları belirtilmektedir. Eyer, dizgin, kolan, kamçı, yular gibi eşyaların hangi malzemelerden yapıldıkları ve üzerindeki işlemler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bunun dışında kahramana at olacak tayın yakalanmasında kullanılan ip, sicim, kendir gibi eşyalar da hayvanlar ile ilgili eşyalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Destanların olağanüstü anlatılar olması nedeniyle, destan içerisinde geçen bazı unsurların da olağanüstü özellik gösterdiği görülmektedir. Günlük hayatın bir parçası olarak düşünülebilecek bir çuvaldızın kulağa batırılmasıyla bir kişi ölebilirken, bir şal, örtü veya bilezik yardımıyla ölen kişi diriltilebilmekte veya yada taşıyla kar yağdırılabilmektedir.

Tüm bunların dışında kazma, kazık, balta gibi eşyalar günlük hayatta kullanılan eşyalar olarak karşımıza çıkmakta, taşıma veya ulaşım amaçlı arabaların kullanıldığı görülebilmektedir. Ayrıca destan içerisinde hırçın denizin üstünden geçmeyi sağlayan kıl, tahta, gümüşten ve altından köprü ile kötülüklerden korunmak amacıyla yapılmış olan surdan bahsedilmektedir.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak maddi kültür unsurlarının insan hayatının ayrılmaz bir parçası olduğu, insanlar tarafından değerli görülen bu unsurların onlar hakkında pek çok ayrıntıyı, bilgiyi barındırdığı görülmektedir.

Tuvalılar göçebe bir hayat sürmüş ve kullandıkları yapıları ve eşyaları da bu hayat şartına göre ayarlamışlardır. Özellikle bulunulan bölgenin çokça av hayvanı barındırması çoğu ihtiyacın hayvanlar vasıtasıyla giderilmesini mümkün kılmıştır. Bu durum aynı zamanda halkın devamlı hayvansal ürünler tüketmesine olanak sağlamıştır.

Destan içerisinde anlatılan topluluk içerisinde her alanda eşyaların kullanıldığı ve bu eşyalara büyük önem verildiği görülmektedir. Kullanılan eşyalar, âletler ve yapılar ile ilgili yapılan detaylı tasvirlerden de gösterişe önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu yapıları ve eşyaları kendileri yapması sebebiyle de el becerilerinin gelişmiş olduğunu, hatta çeşitli madenleri de işleyebildiklerini söylemek mümkündür.

Bu topluluk aynı zamanda zengin olarak tasvir edilmekte ve özellikle misafirlere büyük önem vermektedir. Gerek toylarda gerekse önemli görülen misafirlere hazırlanan

sofralarda bolluğuna vurgu yapılan yiyecek-içeceklerin altın kaplarda sunulduğu görülmektedir. Yine bu topluluk kültür bakımından da bir gelişmişlik göstermekte, kitap ve yazı ile ilgili birçok unsura rastlanmaktadır.

Tüm bunların dışında belli bir yeri olmayan çoğu göçebe topluluğunda yaşandığı gibi sık sık yağmalar olmakta ve bunun sonucunda da insanların kendi hazırladığı ve yine el becerilerinin göstergesi olan sağlam savaş âletleri kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

A. İncelenen Eserler

- Alday-Buuçu. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*, Ankara: Akçağ. s. 211-288.
- Aldın-Çaagay. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 526-581.
- Aldın-Çaagay. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ. s. 522-547.
- Aldın-Kurgulday. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ. s. 548-575.
- Arı-Haan. hzl. M. Ergun, M. Aça (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ. s. 225-272.
- Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge. hzl. M. Ergun, M. Aça (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ. s. 273-344.
- Bayan-Toolay. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 474-525.
- Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ. s. 289-472.
- Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alkışlar. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ. s. 576-600.
- Haan-Tögüldür. hzl. S. M. Arçın (2009). *Tıvaca Bir Destan: Haan Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. s. 67-100.
- Han-Şilgi Attıg Han-Hülük. hzl. M. Ergun, M. Aça (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ. s. 153-224.
- Kangıvay-Mergen. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 350-473.
- Kangıvay-Mergen. hzl. M. Ergun, M. Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ. s. 473-521
- Möгаа Şagaan Toolay. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 40-207.
- Şöögün Bora Attıg Şöögün-Köögün. hzl. M. Ergun, M. Aça (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ. s. 345-399.
- Tanaa-Herel. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 208-285
- Ton-Aralçın Haan. hzl. E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (2007). *Tıva Destanları*. Ankara: TDK. s. 286-349.

B. Faydalanılan Kaynaklar

- Aça, M. (2000). “Köne Epos” (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki “Âşıklara Mahsus Evlilik” Konusunun Kaynaklarından “Alplara Mahsus Evlilik”. *Milli Folklor*, 47, 11-21.

- Arçın, S. M. (2009). *Tuvaca Bir Destan: Haan Tögüldür (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Arıkoğlu, E. (2013, Mayıs). Sibiryaya Türkleri I. *Bursa Türk Ocağı Gazetesi*. 4.
- Arıkoğlu, E., Borbaanay, B. (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK
- Atnur, G. (2010). Sibiryaya'daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları. *Bilig*, 55, 51-70.
- Aydın, Ö. (2013). Çin ve Türk İşlemelerinde Ejderha Motifi. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 12, 1-16.
- Batur, H. (2015). *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Şiirlerinde Maddi Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları*. (Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.
- Bekki, S. (2014). Arkaik Kahramanlık Destanları ile Saltukname'nin Benzerlikleri Üzerine. *Balkanlara Gidişinin 750. Yılında Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu (Köstence-Romanya, 06-10 Kasım 2013) Bildiriler*. Edirne: Trakya Üniversitesi, 313-324.
- Bekki, S. (2003). Merkez Simgeçiliği ve At Çakı. *Folklor / Edebiyat*, 35, 181-184.
- Bekki, S. (2007). *Maaday-Kara Destanı*. Elazığ: Manas
- Büyük Larousse (1986). *Dizgin*. C. 7, s. 3255. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Eyer*. C. 8, s. 3929. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Gem*. C. 9, s. 4479. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Göğüslük*. C. 9, s. 4664. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Kamçı*. C. 12, s. 6252. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Kolan*. C. 13, s. 6878. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Koşum*. C. 14, s. 7015. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Köstek*. C. 14, s. 7065. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Kuskun*. C. 14, s. 7202. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Üzengi*. C. 23, s. 12051. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Yalak*. C. 24, s. 12370. İstanbul: İnterpress.
- Büyük Larousse (1986). *Yular*. C. 24, s. 12615. İstanbul: İnterpress.
- Çağlayan, B. (1989). *Yahya Bey Divanı'nda Maddi Kültür Unsurları*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çakar, Ş. (2001). *Nabi Divanı'nda Maddi Kültür*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon
- Çetintaş, M. (2007). Tuva Destanları "Arıkoğlu, Doç. Dr. Ekrem – Buyan Borbaanay. Tuva Destanları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, 581 s.". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 25, 109-113.
- Çobanoğlu, Ö. (1994). Türk Maddi Kültür Çalışmalarında Bir Anıt Eser ve Henry

- Glassie'nin Düşündürdükleri. *Milli Folklor*, 22, 11-14.
- Demir, N. (2010). Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik ve Tarihi Alt Yapısı. *ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks)*, 2, 5-23.
- Derman, G. (2016). Sibiryaya Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Siberian Studies (SAD)*, 9, 17-25.
- Devlet, N. (1997). Sibiryadaki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri. (Ed. Emine Gürsoy-Naskali). *Sibiryaya Araştırmaları*, İstanbul: Simurg, 25-46.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Ergun, M. Aça, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ.
- Ergun, M. Aça, M. (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları 2*. Ankara: Akçağ.
- Gedikli, O. (2013). Tuva Özerk Türk Cumhuriyeti. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 36-45.
- Hüseyinova, N. (1999). 'Ural-Batır', 'Kitabi-Dede Qorqud' ve 'Maaday-Kara' Eposlarında Qedim Türk Meişet Tesvirleri. *Milli Folklor*, 43, 34-36.
- Kaplan, M. (2004). "Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler". *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Küçük, S. (2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı. *Bilig*, 54, 185-210.
- Oğuz, Ö. (2004). Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları. *Milli Folklor*, 62, 5-7.
- Ölmez, M. (1996). Tuvalar ve Tuvaca. *Çağdaş Türk Dili*, 95, 10-17.
- Özdemir, S. (2009). *Bektaşî Velâyetnâmelerinde Maddî Kültür*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pekyürek, E. (2007). *Baki Divanı'nda Maddî Kültür*. (Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Sarı, M. (1986). *Hayreti Divanı'nda Maddî Kültür Unsurları*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sarıtaş, S. (2007). Maddî Kültür ve Onun El Sanatlarına Yansımaları. 38. *KANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. Ankara, 1121-1128.
- Sarıtaş, S. (2008). "Dede Korkut Hikâyeleri ve Âşık Garip Hikâyesi'nde Yer Alan Maddî Kültür Ürünleri". *Turkish Studies*, 3/1, s. 89-95.
- Sevim, O. (1992). *Tacizade Cafer Çelebi'nin Divanı'nda Maddî Kültür*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, Ç. A. (2016). Türk Çadırı Üzerine. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16, 25-39.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Yardımcı, M. (2007). *Destanlar*. Ankara: Ürün. (http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_482.pdf) E.T. 29.05.2017

DESTAN ÖZETLERİ

ALDAY-BUUÇU DESTANI

Çocuğu olmayan Alday-Buuçu, 300 yaşına gelir ve çocuksuzluğuna nasıl çare bulabileceğini düşünerek kutsal kara kitabına bakar. Kutsal kara kitapta mağarada oturan Açıtlı Lama'ya dilekte bulunursa onun çare bulabileceğini öğrenir. Bir süre sonra Açıtlı Lama'ya sunmak için kurdun bozunu, tilkinin akını, vaşağın alacasını ve al atı hazırlar ve yanına gider. Açıtlı Lama da Alday-Buuçu'ya kızıl kaplı em vererek kadınına üç gece ezerek içirmesini söyler.

Bu sırada Alday-Buuçu, er kişinin gereği olan kuşam-pusat gibi eşyalarını mağaraya saklayıverir. Döndüğünde de karısı hamile kalmıştır ve bir oğlan çocuğu dünyaya getirir. Oğlan altı yaşına gelince babasından kuş avlayacağı ok ve yaydan yapmasını ister, zamanla da avlanabileceği yeni yeni hayvanlar olduğunu öğrenince o hayvanlara uygun güçlükte ve büyüklükte ok ve yaylar yaptırarak avlanmaya devam eder.

Bir süre sonra oğlan babasının bozkıra sığmayan küren yılkıasını görür ve ava neden atsız gittiğini düşünerek babasından ava giderken binmek için at ister. Bunun üzerine Alday-Buuçu, Kızaa-Kara nehrin kıyısında sabaha kadar beklemesini, eğer yılkı sürüsünün arasında kendine kişneyen at olursa yakalamasını, olmazsa kendisine at olacak birinin olmadığını söyler. Sürüden hiçbir at kişnemez, en son bir ala tay kişner fakat oğlan bindiğinde beli kırılacak gibi olunca, kendisine at olmayacağını düşünüp bırakır. Daha sonra Alday-Buuçu, oğlu için at aramaya devam ederken Aksagalday dede Hüürtün-Kızıl tayganın kuzey yamacında Han-Şilgi kısrak olduğunu ve eğer kulunu erkek olursa oğluna at olabileceğini söyler. Han-Şilgi bir süre sonra bir erkek kulun doğurur, Alday-Buuçu'nun oğlu onu yakalar ve artık onun atı olur.

Daha sonra Alday-Buuçu oğlunu bir mağaraya götürür ve o mağarada sakladığı kuşam ve pusatlarını oğluna verir. Oğlan pusatlarını ve atını alıp obasına döner. Alday-Buuçu artık oğluna ve atına ad verilmesi gerektiğini düşünerek bir toy düzenler. Toy sonrasında oğlunun adı 999 yaşındaki yaşlı bir kadın tarafından verilen Han Şilgi Atlı Han-Buuday olur.

Han-Buuday artık evlenecek yaşa gelmiştir ve babası kutsal kara kitabında oğluna eş bakarken bir baksa oğluna eş olur, bir baksa eş olmaz bir kız olduğunu görür ve atını kızın yanına üst dünyaya gönderir. Atı beğenen kız ona biner ve at onu Alday-Buuçu'nun obasına getirir, toy yapılır. Fakat kızın geceleri ortadan kaybolmasından şüphelenen Alday-

Buuçu onu tekrar üst dünyaya gönderir.

Alday-Buuçu oğlunu evlendirmek için kız düşünürken 25 yaşındayken çocuklarını başlık, çeyiz karşılığı evlendirmeyi kararlaştırdıkları Uzun-Sarıg kağan aklına gelir. Uzun-Sarıg kağanın obasına gitmesi için babası Han-Buuday'ın yanına Töle-Şınar ve Belee-Şınar adındaki iki kardeşi verir. Yola koyulurlar ve iki kardeş Haan-Buuday'ı yol üzerindeki Albıs, Şulbus kağanın obasında bir şey yiyip içmemesi konusunda uyarırlar. Uyarılara rağmen Han-Buuday, kağanın otağına girince büyük kazanda duran sütü görünce dayanamaz içer ve içinde zehir bulunan süt bir süre sonra kendisini kaybetmesine sebep olur. Bir süre sonra Han-Buuday'a ne olduğunu öğrenmek için fal kitaplarını açan kardeşler, Han-Buuday'ın zehir içtiğini ve etkisinden kurtulabilmesi için yer-suyun otundan hazırlanan ateşin kokusunun-isinin onun ayılmasını sağlayacağını öğrenirler. Kardeşler kitapta yazan şeyleri uygulayarak Han-Buuday'ı ayıltırlar fakat laf dinlemeyen biriyle artık yola devam edemeyeceklerini de söylerler. Bunun üzerine Han-Buuday onları derman torbasına sokup yoluna yalnız devam eder. Karanlıklar âlemini birçok kez şekilden şekle girerek ve karşısına çıkan erlerle mücadele ederek geçer.

Yoluna devam ederken solgun, hasta, kurnaz bir kocakarının eğri-büğü ağaç kabuğundan çadırına gelir ve karnını doyurur. Kocakarı Han-Buuday'a sandıktan çıkardığı sarı şeyi uzatarak atı ile birlikte yemelerini söyler ve sonrasında atı da kendisi de daha da gençleşir. Kadının Han-Buuday'a yedirdiği sarı şey göğsünün sütüdür ve oğlanın yolda öldürdüğü erler de bu kadının oğullarıdır. Kadın, oğlana yolda öldürdüğü erleri geri diriltmesini çünkü artık kardeş olduklarını söyler. Oğlan kadının sözünü yerine getirecektir fakat Uzun-Sarıg kağanın obasına gittiğini belirtir. Bunun üzerine kadın, orada yarış olduğunu, kazananın kağanın küçük kızını alacağını ve yarışlarda yapması gerekenleri oğlana anlatır.

Han-Buuday, Uzun-Sarıg kağanın obasına varır ve kızını almak için yarışlara katılmak istediğini belirtir. Birçok rakiple yapılan yarışlar neticesinde, en güçlü rakip olan Gök Oğlu Demir Möge ile de olan yarışları kazanan Han-Buuday, kağanın kızını almaya hak kazanır. Bunun üzerine Uzun-Sarıg kağan kızı ve güveyi için ulu ak çadır kurdurur. Artık gitme vakitlerinin geldiğini düşünen Han-Buuday bunu Uzun-Sarıg kağana söyler fakat o, gitmeden önce yerine getirmesi için Haan-Buuday'a çeşitli görevler verir ve Haan-Buuday bu görevlerin hepsini başarıyla yerine getirince gitmelerine izin verir. Yolda giderken de öldürdüğü erleri diriltten Haan-Buuday, babasının obasına beş kardeş olarak döner ve dört kardeşini evlendirip otağlarını kurar.

Bir gün beş kardeş ava çıktığında Yer Oğlu Çerzi-Möge denilen kişiyle karşılaşır, onu uykusundan uyandırmak isterler fakat ne yaparlarsa başaramazlar. Çerzi-Möge bir anda beş kardeşi avucuna alıp sıkarak uyumaya devam eder. Alday-Buuçu da uzun zamandır avdan dönmeyen oğullarını merak eder ve kutsal kara kitabına bakar. Kutsal karada Çerzi-Möge'nin beş oğlunu avucunda tuttuğunu görür. Atına binip silahlarını yüklenerek yola koyulur ve Çerzi-Möge'yi alt edip oğullarını kurtardıktan sonra Çerzi-Möge ile kardeş olurlar.

Yine bir gün Alday-Buuçu, oğullarından birinin kalıp dördünün ava gitmesi söyler ve Han-Buuday obada kalır. Fakat bir süre sonra karısının yanında olmadığını fark eden Han-Buuday, onu Erlik-Lovun'un kaçırdığını düşünerek onun obasına gider. Karısı oradadır fakat kendisi Erlik-Lovun'un bağırışıyla oracıkta ölür. Oğluna ve gelinine ne olduğunu merak eden Alday-Buuçu kutsal kara kitabına baktığında Erlik-Lovun'un oğlunu öldürdüğünü görünce savaş âletlerini alarak obaya gider. Erlik-Lovun'a saldırdığı sırada Erlik-Lovun af diler ve Han-Buuda'yı diriltir. Alday-Buuçu da oğlunu ve gelinini alarak obasına döner.

Bir gün dört kardeş obada kalıp Han-Buuday ava çıkıp döndüğünde obasını yerinde bulamaz. İzleri takip eder ve yolda bir kardeşiyle karşılaşır ve obanın Albıs-Şulbus tarafından yağmalandığını öğrenir. Yol üzerinde diğer kardeşlerini ve babasını da bularak Albıs-Şulbus'un avlandığı yere gidip vuruş-dövüşü kazanıp obalarını toplayıp obalarına dönerler ki bu sefer de Dag-İrgek, Alday-Buuçu'nun obasını kuşatır. Bunun üzerine Alday-Buuçu, Dag-İrgek'i öldürür ve son olarak oğullarından demir sur, demir döşek, demir yorgan, demir tavan yapmalarını öğütleyerek oyuna oyun, toya toy katarak yaşamaya devam ederler.

BOKTU-KİRİŞ, BORA-ŞEELEY DESTANI

Yoksul dede ve ninenin üç kızı vardır ve bu kızlar sürekli yemiş-çilek toplayarak anne-babalarına bakarlar. Bir gün çilek toplamadan döndüklerinde Tepegöz'ü çadırlarında görürler ve Tepegöz getirdikleri çilekleri yiyerek onlara yeni çilekler getirmelerini söyler. Tepegöz için çilek toplamadan döndüklerinde tepegöz'ün annelerini yediğini, babalarının ise gözünün suyunu içtiğini görürler. Ertesi gün yine çilek toplamaya gidip döndüklerinde bu sefer de babalarını yediğini görürler. Tepegöz, eğer çilek getirmezlerse kızları da yiyeceğini söyler, bundan korkan kızlar da anne-babalarının savaş âletlerini alarak kaçmaya karar verirler. Bu durumdan şüphelenen Tepegöz, kızları takip eder ve onlara her

yaklaştığında kızların küçüğü beddua eşliğinde ok atarak Tepegöz'ü kendilerinde uzaklaştırmayı başarır. Yollarına devam ederken karşılarına kara bir deniz çıkar, denizin hâkimi olduğu söylenen Sarıg-Kundus, kızlara kendinin nasıl görüldüğünü sorar ve olumlu cevap alınca kıl köprüsünü kurarak onların denizden geçmesini sağlar. Sarıg-Kundus aynı soruyu Tepegöz'e sorup olumsuz cevap alınca ona ağaç kabuğundan bir köprü kurup denizin ortasında düşüp kaybolmasını sağlar.

Kızlar yola devam ederken büyük bir ağaç görürler ve ağaca çıkarlarsa Tepegöz'ün kendilerini görmeyeceğini düşünürler. Ağaca çıkarlar ve bu sırada oradan geçmekte olan üç kardeş durur ve atlarını o ağaca bağlar. Daha sonra ise ağaçtaki üç kızı görürler ve hep birlikte obalarına gitmeye karar verirler. Obaya vardıklarında oğlanların annesi ve babası Karatı-Haan, bu üç kızın oğullarına munasip olduğunu düşünerek evlenmelerine karar verip toy kurarlar.

Bir süre sonra kağanın üç oğlu ava çıkacakken karılarının yanlarına gelirler ve kendileri gelene kadar neler yapacaklarını sorarlar. Bu soru üzerine de büyük gelin kara ipek elbiseyi dikişi belirsiz hazırlayacağını, ortanca gelin kara yumuşak ettiği dikişi bilinmez şekilde hazırlayacağını, küçük gelin de altın göğüslü oğlan ile gümüş göğüslü bir kız doğuracağını söyler. Oğlanlar ava giderler fakat hiçbir şey avlayamazlar. Bu sırada da küçük gelinin doğum sancısı tutar ve hizmetçisi ablalarını çağırır. İki abla, kardeşlerinin o çocukları doğurursa kendilerinin kötü görüneceğini düşünerek doğan çocukları deniz kıyısına bırakıp yerine iki tane it eniği koyup kardeşlerini kötü kaderli olarak zikrederler. Oğlanlar obaya döndüğünde de küçük oğlana karısının iki it eniği doğurduğu söylenir. Bunun üzerine oğlan it eniklerini öldürüp, karısının bir gözünü oyup, bir kolunu ve bir budunu koparıp hayvanlara atar. Karatı-Haan, bu kötü olay üzerine göç etmeleri gerektiğini düşünür ve küçük gelini bir kocakarıyla bırakıp göçerler.

Yarısı yok kız ve kocakarı birlikte günlerini geçirip dururken bir gün kocakarı Uspa denizin kıyısında oynayan altın göğüslü bir oğlanla gümüş göğüslü bir kız görür ve bunu yarısı yok kıza anlatır. Yarısı yok kız başta inanmasa da çocukları görünce inanır ve kocakarıya sağdığı sütünü verip serdiği keçe üzerine koymasını söyler. Kocakarı denizin kenarına serdiği keçenin üzerine yarısı yok kızın sütünü koyar fakat kötü koktuğu için çocuklar yaklaşmaz. Bunun üzerine ertesi gün keçeyi ardıç-akça ile tütsüleyip, ak pelinle yıkadıktan sonra keçeyi ve sütü aynı yere bıraktığında çocuklar keçenin üzerine gelip sütü içer ve kocakarı da onları yakalayıp yarısı yok kızla yaşadıkları kara ağaç kabuğundan çadıra getirir. Çocuklar annelerinin sütünü içince yanından ayrılmaz olur. Zamanla oğlan

büyür ve kocakarının yaptığı ok ve yayla avlanmaya başlar.

Bir gün kocakarı ve yarısı yok kız, yarısı yok kızın yarısının olmadığı hakkında konuşurken altın göğüslü oğlan duyar ve annesinin nasıl bu hale geldiğini ve nasıl eski haline dönebileceğini sorar. Yarısı yok kız da olan biteni anlatıp, çıkarılan gözünün bir kuzguna verildiğini, o kuzgunun gözünü oyup efsunlayarak gözünün yerine koyarsa görebileceğini, kolunu kızıl tilkinin yediğini tilkinin kolunu efsunlayıp yerine takarsa kollanabileceğini ve ayağını yiyen üç börüden birinin ayağını koparıp takarsa ayaklanabileceğini söyler. Oğlan bunları birer birer yerine getirir ve yarısı yok kız eski haline döner.

Bir gün oğlan av için gezinirken kara bir mağarada edik-elbise, gem-eyer gibi şeyler bulup yaşadıkları çadıra getirir. Yine bir gün gezerken de bir tay görür, kocakarıya anlatır, kocakarı da o tayı yakalamasını ve kendisine at yapmasını söyler. Anne artık oğluna ve kızına ad verilmesi gerektiğini düşünür, etin yağlısını kaynatır ve kendi aralarında düzenledikleri bir ad töreninde kocakarı tarafından oğlana Bora-Şokar Atlı Boktu-Kiriş, kıza ise Bora-Şeeley adı verilir.

Bir gün oğlan annesinden babasının Bay-Karatı Han'ın küçük oğlu olduğunu öğrenir ve onu bulmak için önceden göçtükleri obaya gider. Oraya vardığında Bay-Karatı Han oğlanla tanışır, onu obasına götürür ve oğlan orada da babası ve teyzeleriyle tanışır. Bir süre sonra Boktu-Kiriş obayı taşımaya karar verir fakat teyzelerini götürmeyi düşünmez ve onlar için ayırdığı eşyalar ile kısıraklara bağlayıp başka yere gönderir. Boktu-Kiriş uygun bulduğu yere obasını kurar ve sürekli avlanmaya gider.

Boktu-Kiriş yine bir gün ava gidip döndüğünde obasının talan edildiğini görür ve at izlerini takip ederek onları bulmaya çalışır. Giderken yolda sarı bir kelebek eteğine konar, o da kelebeği börkünün içine koyar ve uyur. Uyandığında Bora-Şeeley kardeşini çay yaparken görür ve kardeşinin sarı kelebeğe dönüşerek kaçtığını, obalarını ise Ulu Kara kişinin yağmaladığını öğrenir. Boktu-Kiriş kardeşiyle birlikte bir çadırda günlerini geçirmeye başlar. Bir gün Boktu-Kiriş ava gittiğinde, Bora-Şeeley çay yapacağı ocağın söndüğünü fark eder ve uzaktan dumanının tüttüğünü gördüğü bir çadıra vararak ateş ister ve çadırına döner. Fakat ateşi aldığı yaşlı adam da onu takip ederek çadırına gelir ve Bora-Şeeley'in kanını emerek öldürür. Boktu-Kiriş çadıra geldiğinde kardeşini görünce bunu yapanın kim olduğunu öğrenmek için kardeşinin kılığına girer ve yine aynı kişinin çadırına giderek ateş ister. Bu kişi Amırğa Kara-Moos'tur ve aynı şekilde Boktu-Kiriş'i de takip

edip çadıra gelir. O sırada Boktu-Kiriş kardeşini çadırdan uzaklaştırır ve aradan üç gün geçtikten sonra Amirga Kara-Moos'un karnını yarararak onu yakıp yok eder. Daha sonra kardeşini ardıç-arça ile temizleyip, em otunu yedirip diriltir.

Bir gün yine iki kardeş çadırdayken Bora-Şeeley kötü bir rüya görür ve bunun üzerine Boktu-Kiriş'e dışarı çıkmamasını söyler. Fakat kardeşi uyuduğu sırada Boktu-Kiriş dışarı çıkarak gördüğü altı ak arkarı-koçkarının peşine düşer fakat atından düşerek boynunu kırar. Atı onu iyileştiremeyince ölür. Kardeşi de ağabeyinin öldüğünü anlayıp gidip bulunduğu yerden alarak çadıra getirip şifalı otlarla iyileştirmeye çalışır fakat başaramayınca onu ulu kayasına götürüp içine yerleştirir ve kendisi çadırına döner. Bir gün uçuşan kuğuların “-Boktu-Kiriş, bizi vurur halin var mı?” dediklerini duyarak sinirlenir, dışarı çıkar ve o kuğuları vurur. Bu kuğularda üç kağanın üç altın prensesi için atış-yarış olacağı ve Boktu-Kiriş'in de bu yarışlara katılmasının iyi olacağı yönünde bir yazı görür. Bunun üzerine kız kutsal kitabını açıp baktığında yazılanların doğru olduğunu ve ağabeyinin katılmasının iyi olacağını görür ve o üç kız gelin olarak getirirse ağabeyini diriltebileceklerini düşündüğünden ağabeyinin şekline/kılığına girerek yarışlara katılmaya karar verir. Kağanın obasına giderek yarışlara katılır ve önüne çıkarılan tüm engellere rağmen tüm yarışları kazanır.

Bir gün obadaki kurnaz bir kocakarı Boktu-Kiriş'in kadın olduğunu öne sürer ve bunun doğru olup olmadığını anlaşılması için de kağanlar tarafından ulu ak otağ kurdurularak, bir tarafına kızlar oturtulup elbise-edik diktirilir, bir tarafa da oğlanlar oturtulup ok-yay yontturulur. Boktu-Kiriş de ulu ak otağa geldiğinde oğlanların olduğu bölüme gelip ok-yay yontar üstelik bir de içli bir türkü söyler ve herkesi oğlan olduğuna inandırır.

Bir gün altın prensesleri almak için rakipler arasında güreş düzenlenir ve bu yarış da Boktu-Kiriş kazanarak kağanın kızlarını almaya hak kazanır. Boktu-Kiriş kağanın kızlarını alarak yola koyulur ve belli bir yere kadar kağanlar da onlara eşlik eder fakat kocakarı yine Boktu-Kiriş'in kadın olduğunu iddia eder. Bunun üzerine kağanlar Boktu-Kiriş'i denemek için içki içirmeye karar verirler. Boktu-Kiriş de atının tavsiyesiyle bir ucu kendi ağzında olan ipin diğer ucunu atının ağzına verir, böylece içtiği içki görünmez ip vasıtasıyla atının ağzına gider ve böylece bu sınavı da geçerek yoluna devam eder. Yolculukları sırasında Boktu-Kiriş beraberindekilerden ayrılarak önden gider ve ağabeyini sakladığı kayadan çıkararak çadırına getirir ve uyanınca görmesi için eline altın ile kağanın kızlarını aldığı, kendisinin de tavşana dönüşerek ormana gittiğini yazar. Daha sonra

çadıra kağanın üç kızı gelir ve Boktu-Kiriş'i diriltir. Boktu-Kiriş daha sonra elindeki yazıyı görerek boz tavşana dönüşen kardeşini aramak için ormana gider ve onu bulup çadırlarına getirir fakat kağanın kızları o tavşanı ormana bırakması gerektiğini söylerler ve o da tavşanı ormana yaptığı bir çadıra bırakır.

Bir gün Boktu-Kiriş avdan döndüğünde kardeşinin çadırına uğrar ve kardeşini eski haline dönmüş olarak görür ve avladıklarını üç karısı ile kardeşine paylaştırarak günleri geçer. Fakat bir süre sonra bu durumdan şüphelenen üç kadın, Boktu-Kiriş'i takip ederek Bora-Şeeley'in yaşadığı çadıra gelirler ve kulağına altın ve gümüş çuvaldız batırarak onu öldürürler. Avdan döndüğünde kardeşinin ölmüş olduğunu gören Boktu-Kiriş de bir sandığa kardeşini bir sandığa da eşyalarını koyup bir deveye yükleyerek gönderir fakat bu deve kaybolur. Kaybolan deveyi Bıdaakay atanın buzağı güden kızı bulur ve çadırlarına getirerek sandık içinde bulunan kızı diriltirler.

Bir gün çadırdaki oturlurken Tun-Karatı Haan'ın oğlu Kara Büdegey'in attığı ok çadıra denk gelir ve çadıra geldiğinde Bora-Şeeley'i görünce bakakalıp babasına gidip o kızı istediğini söyler. Babası önce kızısa da daha sonra kızın gerçekten güzel olduğunu öğrenip adamlarını göndererek Bıdaakay-Taraakay'ı çağırır ve ona çeşitli görevler verir. Bıdaakay ata, Bora-Şeeley'in yardımıyla tüm görevleri başarıyla yerine getirir ve Kara-Büdegey ile Bora-Şeeley'in toyu kurulur. Bora-Şeeley adını kimseye söylemediği için ismi olmadığı düşünülerek Tun-Karatı Haan tarafından Çeçen-Urug ismi verilir. Tun-Karatı Haan bir gün gelinini denemeye karar verir ve sonucunda gelininin çok akıllı, bilgili olduğunu görüp, oğlunda bu özelliklerden hiçbirinin olmadığını, kendisinin almasının daha uygun olduğunu düşünerek oğlunu ava gönderip ortadan kaldırmayı planlar. Fakat oğlan karısının verdiği akıl sayesinde ölmekten kurtulur ve Haan da gelinini kendisine almaktan vazgeçer.

Bir gün Tun-Karatı Haan, bu kadar akıllı gelini varken Öjeeti-Haan ile satranç oynayıp kazanıp tüm malını alabileceğini düşünerek Öjeeti-Haan'ın obasına gider. Oyun başlar ve Tun-Karatı kaybetmeye başlayınca kaçmaya çalışır fakat Öjeeti-Haan'ın adamları onu yakalayıp karlı buzun üstüne demir kazıkla gererler. Bir saksagan gelerek Karatı Haan'ı galalayacakken, o saksagan ile obasına haber gönderir. Çeçen-Urug sayesinde oğlan babasının gönderdiği şifreli mesajı anlar ve karısının dediklerini uygulayarak babasını kurtarmak için yola çıkar. Tun-Karatı Haan kurtulduktan sonra Öjeeti-Haan'ı öldürüp, halkını, malını alarak obasına getirir.

Günler sonra Çeçen-Urug bir oğlan çocuk doğurur ve üç yaşındayken yay çeken bir yiğit olur. Obada Tun-Karatı'nın halkı ile Öjeeti-Haan'ın halkı arasında yarışlar yapılmaktadır ve Çeçen-Urug'un oğlu da bu yarışlarda Tun-Karatı Haan'ın halkının kaptırdığı her şeyi Öjeeti-Haan'ın halkından geri alır. Yine bir gün yarışları kazanıp Öjeeti-Haan'ın halkında giyecek elbise dahi bırakmayınca herkes bu çocuğa kızar ve atan anan var mı diye sorular yöneltirler. Oğlan da annesinin öğrettiği şekilde Karatı-Haan dedeli, Kara-Büdegey atalı, Boktu-Kiriş dayılı, Bora-Şeeley analı olduğunu söyler ve halkın içinde bulunan Boktu-Kiriş bunları duyup kendi egesini oğlana vererek annesine götürmesini söyler. Çeçen-Urug bu eğenin ağabeyine ait olduğunu anlar ve Boktu-Kiriş'i bulup onunla birlikte çadıra döner. Oğluna artık ad verilmesi gerektiğini düşünen Çeçen-Urug oğluna ad verecek kişiyi bulamayınca Boktu-Kiriş ona Bora-Şokar atlı Boratı-Mergen adını verir.

Bir gün Boktu-Kiriş kardeşiyle otururken üç kadınının olduğu obayı görmesi gerektiğini düşünerek yola koyulur, fakat obayı yerinde bulamaz. Etrafa bakınırken ulu otağının olduğu yerde bulunan bir kayanın altında obasını Çargıraa-Kara Maadır'ın talan ettiğini yazan bir yazı bulur ve onu bulmak üzere obasına gider. Çargıraa-Kara Maadır'ın öldürülecek yerini Ulug-Ege Haan'ın prensesinden öğrenen Boktu-Kiriş, onu öldürerek halkını da toplayıp kendi obasına döner.

Boktu-Kiriş yine bir gün ava gidip döndüğünde obasını yerinde bulamaz ve bir kayanın altında bulduğu yazıdan obasını Demir Başlı Demir-Haan'ın talan ettiğini öğrenir. Boktu-Kiriş peşlerinden gider fakat Demir-Haan ile güreşirken yenilir ve Demir-Haan onu bir çukura koyup ağzını kaya ile kapatır. Olanları gören Boktu-Kiriş'in Bora-Şokar atı da yardım istemek için Bora-Şeeley'in obasına gider ve Boratı-Mergen dayısını kurtarmak için kendisinin gideceğini söyler. Dayısını kurtaran Boratı-Mergen daha sonra intikam almak için Demir-Haan'ın obasına gidip onu öldürerek halkını toplayıp Tun-Karatı Haan'ın obasına getirir.

Yine bir gün Boktu-Kiriş ve Bora-Şeeley birlikte rakı içip sohbet ederlerken Bora-Şeeley kendisini öldürenlerin Ay-Haan'ın altın prensesi ile Hun-Haan'ın gümüş prensesi olduğunu ve daha sonra tekrar dirildiğini anlatır. Bunun üzerine Boktu-Kiriş prensesleri babalarının yanına gönderir ve kendileri de halklarını yönetip, mallarını güderek sonsuza dek mutlu yaşarlar.

KANGIVAY-MERGEN DESTANI

Kangıvay-Mergen oldukça yaşlı ve kızıl ipek sırt kolanlı boz otağının içinde boş boş yatan, dokuz delikli, doksan köşeli at başı resimli, altın, gümüş nakışlı demir çakılı bir erdir. Kangıvay-Mergen'in bir de Aksagalday Sayın-Havıççı adlı ağabeyi ve kırk sekiz kuşaklı, yirmi dört direkli topak ak otağda oturan Karan-Çüzün adlı karısı vardır.

Bir gün Aksagalday Sayın-Havıççı İdik-Bora adlı taygaya çıkıp etrafa baktığında Kangıvay-Mergen'in mallarının insanları yiyecek kadar çoğaldığını görüp hiddetlenir. Bu sırada da Kangıvay-Mergen'in öfkeli kara buğrasının on beş günlük mesafede kimseye tutulmadan koşarak gittiğini görür ve Kangıvay-Mergen'e düşmanın kapıda olduğunu anlatır fakat Kangıvay-Mergen ağabeyinin anlattıklarını önemsemez. Aksagalday Sayın-Havıççı daha sonra Karan-Çüzün kadına düşmanın kapıda olduğunu anlatır, kadın da Kangıvay-Mergen'i bu duruma ikna eder. Kangıvay-Mergen atını geçit gibi altın büyük eyeri ile eyerleyip, altın kamçısını, polat kılıcını alıp, kara termes ipek elbisesini giyip, ok sadağı kayışını, kemerini kuşanıp, kara samur derisi börkünü, parlatılmış kara çizmesini giyip yola koyulur.

Kangıvay-Mergen yolunda giderken daha sonra Han-Küçü bahadır olduğunu öğrendiği kişiyle karşılaşır ve bu kişinin Kangıvay-Mergen'in obasını yağmalamaya gittiğini, yağlı kara bezinden, kara tutkacına kadar hiçbir şey bırakmadan alacağını öğrenince seksen buğra derisi serin hoş, doksan buğra derisi sağlam hoş kispetini giyerek onunla güreşir ve onu yener. Han-Küçü'yu öldürecekken son sözünü sorar ve obasını yağmalamaya gitmesinin gerekli olduğunu fakat Avıkay-Sarala kadını görünce tüm malı-mülkü bırakacağını söyler ve Kangıvay-Mergen onu çukura atar. Çokça malı olduğu için Han-Küçü'nün obasını yağmalamaya gitmenin gereksiz olduğunu düşünen Kangıvay-Mergen'e, atı Kangay-Kara Han-Küçü'nün Avıkay-Sarala kadını gördüğü zaman tüm mallarını çukura atacağını vasiyet ettiğini söyleyip Kangıvay-Mergen'i gitmeye ikna eder.

Yola koyulan ve yolda karşılaştığı kişiden Avıkay-Sarala kadının altın otağına ulaşmak için altın köprüden geçmesi gerektiğini öğrenen Kangıvay-Mergen atıyla kıl, gümüş ve altın köprülerin üstünden geçip altın sarı ala otağın önüne gelip dokuz köşeli, doksan kulaç, altın, gümüş oymalı kutsal çakısına atını bağlar ve içeri girer. Dokuz ayaklı sandal ağacı alçak tahtının üzerinde oturan Avıkay-Sarala kadın Kangıvay-Mergen'i önemsemez ve ona it yalağında sarı acı su ikram eder, bu duruma sinirlenen Kangıvay-Mergen it yalağını kırar. Bunu üzerine Avıkay-Sarala hizmetçilerine Kangıvay-Mergen'in

ellerini ve ayaklarını kesmelerini söyler fakat Kangıvay-Mergen kurtulur. Sırasıyla Tungulak-Sagaan ve Oktan-Kara kadının otağlarına girer, aynı şeyleri Tungulak-Sagaan kadının otağında da yaptıktan sonra Oktan-Sagaan kadının otağında altın çaydanlıkta çayını içip, altın kızıl tabakta yağlı etini yedikten sonra tekrar Avıkay-Sarala kadının otağına gelir. İşkence ile kadından kocasını yerini öğrenmeye çalışır fakat kadının bir şey bilmediğini anlayınca onu şifalı otlarla iyileştirir ve beraber yaşamaya başlarlar.

Bu sırada Kangıvay-Mergen'in Torgun-Çüzün kardeşi, yokluğuna dayanamayıp hastalanır ve Aksagalday Sayın-Havıçtı ağabeyi de Kangıvay-Mergen'e haber vermeye gelir. Kangıvay-Mergen, ağabeyini Han-Küçü bahadırın obasında bırakıp kendisi kardeşinin yanına gider ve kardeşi kısa sürede iyileşir.

Bir gün çadırlarında otururken dört kardeş gelir ve Torgun-Çüzün'e talip olduklarını söylerler. Kangıvay-Mergen de kardeşinden olumsuz bir cevap almayınca evlendirmeyi kabul eder fakat kardeşini kendisinin getireceğini söyleyip dört kardeşi obalarına gönderir. Bu sırada ağabeyi Han-Küçü'nün halkını-malını toplayıp gelir ve Kangıvay-Mergen de kardeşini götürme vaktinin geldiğini düşünerek dört kardeşin obasına götürmek üzere yola çıkar. Obaya varıp kardeşini Demir-Möge'ye verir bir süre obada kalır. Obadayken çok içen Kangıvay-Mergen'i kardeşi kendi obasında bu kadar içmemesi konusunda uyarır sonra kendi obasına gitmek üzere yola çıkar. Obasına varan Kangıvay-Mergen kardeşinin söylediğine uymaz ve Karan-Çüzün kadının ısrarıyla kendisine sunulan rakıların hepsini içer ve kendini kaybeder. Bu sırada Aksagalday Sayın-Havıçtı'yı önce öldürüp, iki atını sonra öldürün dendiği işitilir ve bunun üzerine Aksagalday Sayın-Havıçtı atlarının bağlı olduğu yerden alıp, kendisinin duvarda asılı katı yayını, sedir ağacından yapılan sadağını alarak Bert-Kara'nın taygasına doğru çıkıp gider. Kangıvay-Mergen de ağabeyinin peşine takılıp gider, bu sırada Karan-Çüzün kadın da bunları izler ve Han-Küçü'nün sağ salim durduğu ağzı kapalı çukuru bulur ve onu çıkararak otağına getirir. Zamanı gelince Han-Küçü, Kangıvay-Mergen'in halkını alıp, malını yağmalayıp kendi obasına göçer.

Bir gece Torgun-Çüzün, zavallı ağabeyimin yurdu ne durumdadır kötü rüyalar gördüm diyerek kandilini, lambasını tutarak geceyi dua ederek geçirir. Daha sonra Demir-Möge'ye kayınpederini hiç düşünmediğini söyleyerek sitemde bulunur. Bunun üzerine Demir-Möge üç kardeşini de yanına alarak Kangıvay-Mergen'in obasına gider fakat obayı yerinde bulamazlar. Daha sonra izleri takip ederek Aksagalday Sayın-Havıçtı'ya ulaşırlar fakat Kangıvay-Mergen'in kayıp olduğunu öğrenirler. Kangıvay-Mergen'in cesedinin

hırçın denizde olduğunu anlayıp aramaya başlarlar fakat bulamazlar. Bunun üzerine Demir-Möge alaca kaz derisi elbisesini giyer ve Kangıvay-Mergen'i denizden çıkarıp kutsal kuyu suyuyla yıkayıp diriltir. Fakat Kangıvay-Mergen'in dişinin ve ayağının büyük parmağının tırnak altındaki bir yuvarlak parmağının olmadığını anlarlar ve bunun üzerine Demir-Möge altın çantasından çıkardığı demir süzgeç ile denizi süzüp dişi ve parmağı bulur, Kangıvay-Mergen'e takar ve eski haline dönünce hep birlikte obaya dönerler.

Bir gün Torgun-Çüzün Demir-Möge'ye ağabeyini evlendirmeleri gerektiğini ve bunun için uygun kızın da dokuz eklentili saf altın dürbünüyle bakarak gördüğü Tavın-Tajı iki kardeşin burkan masasının yanında oynayan Mungulak-Sagaan kardeşi olduğunu söyler. Kangıvay-Mergen ile birlikte beş kardeş yola çıkarlar ve Tavın-Tajı satranç oynarken yanlarına gelip Mungulak-Sagaan için başlık sunmaya geldiklerini söylerler. Mungulak-Sagaan da olumsuz cevap vermeyince, beş kardeş başlığı sunup, düğün yaparlar. Artık gitme vakti gelir, yola koyulurlar ve Tavın-Tajı iki kardeş de peşlerinden gelerek yedi kardeş olarak obalarına dönerler.

Kangıvay-Mergen bir gün otururken Kara-Küçü bahadırı yenerek yağmalamasının mümkün olduğunu düşünür ve hazırlığını yaparak yola koyulur. Yolunda giderken Kara-Türü bahadıyla karşılaşır ve vuruş-dövüş başlar, Kangıvay-Mergen onu öldürmek üzeredir. Kara-Türü bahadır yalvarır ve kardeş olmaya karar verirler. Kangıvay-Mergen Kara Türü bahadırı Demir-Möge'nin yurduna gönderip yoluna devam eder. Yolda uyuyan bir er gören Kangıvay-Mergen ona nişan alır fakat ok geri sıçrar. Bunu üzerine bağırışıyla eri uyandırır, buna sinirlenen er de Kangıvay-Mergen'in akciğerini ağzından çıkarcasına bastırıp sıkıştırınca kendisini bağışlaması için ere yalvarır ve bu kişinin kendi oğlu Kızıl Şilgi atlı, Kızıl-Türü bahadır olduğunu öğrenip birlikte obaya dönerler.

Kangıvay-Mergen daha sonra yine Han-Küçü'yü bulmak ve intikamını almak için yola koyulur. Obaya gelip Han-Küçü bahadırı görünce altın küçük kamçısıyla üç kez vurduğunda başı yarılıp dağılır. Daha sonra Han-Küçü'nün obasında kazan yıkadığı yağlı kara bez, kurumlu kara tutkaç dahi bırakmadan yağmalayıp obasına döner. On bahadır çoluk-çocuğa karışıp, ulu toyunu yapıp mutluluk içinde yaşar

ALDIN-ÇAAGAY DESTANI

Öncelerin öncesinde, geçmişin geçmişinde anaları-babaları olmayan Aldın-Çaagay, ablası Avaa-Çeçen ve kardeşi Angır-Çeçen birlikte yaşarlar. Aldın-Çaagay her gün avını avlar, kardeşi Angır Çeçen yilkısını güder, ablaları ise çadırda bekler durur. Bir gün Aldın-

Çaagay ve kardeşi çadıra döndüklerinde ablaları kızgın bir şekilde onları karşılayıp, canının sıkıldığını, bu yüzden istediklerini yerine getirmelerini boğazına dayadığı makas ile tehdit ederek söyler. Aldın-Çaagay da ablasının her istediğini yaparak can sıkıntısını gidermeye çalışır.

Yine bir gün Aldın-Çaagay ve kardeşi çadırdan uzaklaşınca Avaa-Çeçen bir sandığın içine “Aldın-Çaagay’ın mallarını, kardeşlerini kim yağmalar?” diye yazarak ırmağa bırakır. Bu sandığı Kaptazın-Kara şehzadenin ocağına bakan Çodak-Dönme bulur ve obaya getirir. Sandığı açarak içindeki yazıyı okuyan Kaptazın-Kara şehzade Aldın-Çaagay’ın obasına gelir ve Avaa-Çeçen ile karşılaşır ve konuşur. Avaa-Çeçen onu gündüz çukurda, gece ise yatağında saklamaya başlar. Avaa-Çeçen bir gün avdan dönen kardeşi Aldın-Çaagay’a rakı ikram eder ve bunun üzerine Aldın-Çaagay sayıklayıp, uyumaya başlar. Avaa-Çeçen Kaptazın-Kara şehzadeyi çağırır ve o da Aldın Çaagay’ı bir çukura koyup ağzını kapatıp, mallarını ve kardeşlerini alarak yola koyulur fakat Angır-Çeçen atının terkisinden yadasını indirip ulu karını yağdırıp, arkasından iz bırakmadan atına binip uzaklaşmayı başarır.

Kaptazın-Kara, Avaa Çeçen ile birlikte obasına gelir. Kaptazın-Kara şehzadenin karısı Aldın-Avıkay, kızı görerek hiddetlenir ve hizmetçisiyle birlikte Aldın-Çaagay’ı bulmak üzere yola koyulur. Aldın-Avıkay ve hizmetçisi Aldın-Çaagay’ı attıkları kuyudan çıkarır ve artık üçü birlikte yaşamaya başlar. Bir gün Aldın-Çaagay’ın aklına kardeşi Angır-Çeçen gelir ve üzülür. Bunun üzerine Aldın-Avıkay kadın kutsal karasını açıp bakar ve onun Arzaytı’nın kuzey tarafında sapasağlam yaşadığını söyler. Aldın-Çaagay da hemen kardeşini bulmak üzere yola çıkar ve yolda karşılaştığı her hayvana kardeşini yiyip yemediklerini sorarak yoluna devam eder ve kardeşini bulup obasına getirir.

Bir gün Angır-Çeçen’in yilkısının arasında bir ala kısrak bir sarı kulun doğurur ve ağabeyinin de bir atı olmadığı için bu kulunu kendisine almasını söyler. Aldın-Çaagay bu kulunu yakalar fakat eyeri, gemi olmayan bir at olduğu için binemez fakat Angır-Çeçen kendi eyerini takıp biner ve ata biner binmez iki kolu ve iki baldırı erir. Aldın-Çaagay kardeşini em veren ilaç ve otlarla tedavi edip iyileştirir ve ata artık kendisi binmeye başlar.

Artık Kaptazın-Kara şehzadeden intikam alması gerektiğini düşünen Aldın-Çaagay, Kaptazın-Kara şehzadenin obasına gider ve altın küçük kamçı ile başını koparıp onu öldürüp, ablasını, halkını ve mallarını toplayarak obasına döner. Obaya yaklaşınca kendisi önden gider ve ablaları Avaa-Çeçen’in de Kaptazın-Kara’nın halkıyla birlikte geldiğini

öğrenen ve bunun kötü olduğunu düşünen Angır-Çeçen ablasının yanına gider ve onu yol ağzına bağlayarak tüm halkın ve malların üzerinden geçerek onu ezmesini sağlayıp obaya dönerler. Obada toylar yaparak eğlenirler.

Aldın-Çaagay da çoluk-çocuğunu doğurtup, ulu yurdunu kurup, oyuna oyun katarak gönlünce yaşayıp gider.

ALDIN-KURGULDAY

Aldın-Kurgulday genç güzel kadınlı, kalabalık sürüsü olan ve bu sürüsüne bakan Aksagalday Bakka Çinli malcısı olan bir erdir. Bir gün Aksagalday Bakka Çinli, sürüsünün arasında uzun zamandır doğurmayan kısrağın koca kara bir kulun doğurduğunu Aldın-Kurgulday'a söyler ve o da bu kulunun kendisine mal olabileceğini düşünerek onu yakalar ve obasına getirir. Tay, aslan başlı altın çakısına bağlanıp gümüş nakıslı gemi, yuları takınca üç yaşında bir tay olup, otuz kuskununu kuskunlayıp, otuz göğüslüğünü göğüsleyip, altmış kolanını çekip takınca yetişkin koca bir at olur ve Aldın-Kurgulday ona Şiree-Kara adını verir.

Bir gün Aksagalday Bakka Çinli malları saydığımda hepsinin tamam olduğunu fakat doru develer arasından birinin eksik olduğunu anlar ve bu durumu Aldın-Kurgulday'a söyler. Aldın-Kurgulday Bolçatılığ boz tepenin üstüne gelip dokuz parçalı güzel dürbünüyle baktığında ak yeveli sert azgın buğranın olmadığını fark eder ve atına binerek izini sürmeye başlar. Buğranın izini sürerken onu götüren Gök oğlu Deek Sarıg-Möge'ye ulaşır ve buğrayı kendisiyle vuruş-dövüş yapmak ve mallarını yağmalamak için kendisini kışkırtmak için götürdüğünü öğrenir. Bunu üzerine ikisi güreşir ve Aldın-Kurgulday onu yenip altmış kulaç olarak kazdığı çukura kara buğranın derisiyle sarıp atar. Aldın-Kurgulday daha sonra hem devesini almak hem de obayı yağmalamak için yoluna devam eder ve Gök oğlu Deek-Möge'nin obasını yağmalayıp obasına döner fakat obasını yerinde bulamaz. Etrafa bakındığında kızıl taşın altında çömlekte çay, tabakta et ile birlikte karısının bıraktığı notu bulur ve obasını yağmalayanın Adıgır-Kara tepegöz olduğunu öğrenir. Tepegöz'ün obasına gitmek üzere uyuz kara taylı, yırtık keçe kepenekli, çalı yaylı, diken oklu sefil oğlana dönüşür ve obaya varıp birkaç gün obada kalır.

Aldın-Kurgulday bir gün tepegözün çadırına gelir ve tepegöz karısına bu oğlana torba dibinden bıştakın sarı suyunu vermesini söyler, kadın tepegöze bu yorulmuş oğlana ayrandan vermesinin sevap olduğunu söyleyince tepegöz kabul eder ve Aldın-Kurgulday yedi kişiyi doyurur ulu sahandaki ayrıncı içip çıkıp gider.

Tepegöz bir gün ava gittiğinde, gözcü olarak bıraktığı sarı itini ve kara kuzgununu Aldın-Kurgulday öldürür. Obaya döndüğünde itini ve kuzgununu göremeyen tepegöz sinirlenir. Bu sırada Aldın-Kurgulday tepegözün otağına gelir ve bunu gören tepegöz sinirlenip bağırınca Aldın-Kurgulday da hiddetli bir şekilde konuşur. Bu duruma sinirlenen tepegöz onu yutar fakat sefil oğlan olarak yuttuğu Aldın-Kurgulday eski heybetli haline dönüşünce Tepegöz'ün boğazı tıkanır ve nefes alamaz hale gelir ve oradan çıkar. Daha sonra tepegözün karnını yarar ve içinden bir sürü insan çıkar. Yedi başının ortasındaki en büyük başı yarınca içinden çıkan ulu kara er Konçuulay ile güreşir ve onu yenerek bir çukura kapatır.

Aldın-Kurgulday daha sonra tepegözün halkını, mallarını toplayıp kendi obasına döner fakat obasını yerinde bulamaz. Yüksek tepeye çıkıp baktığında öncelerde çukura kapattığı Gök oğlu Deek Sarıg-Möge'nin çukurdan çıkarak obasını yağmalamış olduğunu anlar ve Sarıg-Möge'nin obasına gider. Sarıg-Möge ile vuru-dövüşleri sonucunda Aldın-Kurgulday üstün gelir ve kendisinden af dileyip mallarına bakabileceğini söyleyen Sarıg-Möge ile birlikte halkını ve mallarını alıp kendi obasına döner. Obaya döndüğünde obasının yine yerinde olmadığını gören Aldın-Kurgulday, yüksek yere çıkıp baktığında çukura kapattığı Konçuulay'ın oradan çıkarak obasını yağmaladığını anlar ve Sarıg-Möge ile Konçuulay'ın obasına gider. Konçuulay'ı öldüren Aldın-Kurgulday, halkını ve mallarını toplayarak kendi obasına döner. Aldın-Kurgulday da Sarıg-Möge de mutlu, huzurlu bir şekilde yaşayıp giderler.

ERELZEY-MERGEN, HARAGALZAY-MERGEN ALKIŞLAR

Öncelerin öncesinde Narın-Çinge-Hem'i yurt tutan Erelzey-Mergen ve Haragalzay-Mergen adlı iki kardeş yaşamaktadır. Ağabey Haragalzay-Mergen sarı kula atlı ve küçük kara dürbünlü biridir. Erelzey-Mergen ise doksan dağ keçisinin boynuzundan yapılan sert kara yaylı, sivri oklu, samurdan çadırı ve Han-Şilgi atlı bir erdir. Bir de Narın-Çinge-Hem'in aşağısında yaşayan malı başını aşan Kapşılday-Mergen vardır. Kapşılday-Mergen bir gün Erelzey-Mergen'in kağanlığı için tehlike oluşturduğunu düşünüp adamlarını onun obasına göndererek incelemelerini söyler. Adamları obayı inceleyip Kapşılday-Mergen'e bilgi verirler ve onların üstesinden gelinebilir kişiler olduğunu belirtip Erelzey-Mergen'in obasını yağmalamak üzere obaya gider. Obaya vardığında uyuyan Erelzey-Mergen'i uyandırmak için ne kadar oku-kurşunu varsa atar fakat uyanmayınca sopa ve mızraklarla uyandırmak için çabalamaya devam ederler ve Erelzey-Mergen uyanır. Erelzey-Mergen, kağana koyu çayını ve börek-çöreğini sunar ve bu sırada ağabeyi Haragalzay-Mergen'in

geldiğini duyarak kağanı ve adamlarını saklar. Erelzey-Mergen ağabeyi ile otururken obaya Kapşılday-Mergen'in geldiğini söyler. Bunun üzerine ağabeyi, Kapşılday-Mergen'in çok tehlikeli olduğunu, onun obasına giderse rakısını-kımızını içmemesi gerektiğini söyler. Ağabeyi gittikten sonra sakladığı kişileri çıkararak Erelzey-Mergen'i Kapşılday-Mergen obasına davet edip obasına döner.

Erelzey-Mergen bir gün Han-Şilgi atına binip kağanın obasına gider. Obaya vardığında kendisine ikramlarda bulunulur, Erelzey bir süre kabul etmez fakat kağanın kadını ısrarlarına devam edince dayanamaz ve altı tulum sert-acı rakıyı içerek kendisini kaybeder. Erelzey-Mergen'i bir çukura kapatırlar, atı kendisinin de çukura kapatılacağını duyunca kaçarak Haragalzay-Mergen'in obasına gelip olan biteni anlatır. Haragalzay-Mergen Han-Şilgi at ile gelerek kardeşini çukurdan çıkarıp obaya getirir. Obaya dönünce kendisine gelen Erelzey-Mergen intikamını alacağını söyleyerek Kapşılday-Mergen'in obasına gider. Kapşılday-Mergen de hayatını bağışlaması için börü başı gibi gümüşü, at başı gibi altını alarak yalnız kızını kendisine vereceğini söyler. Erelzey-Mergen bunu kabul eder ve düğün yapılır.

Bir süre sonra Erelzey-Mergen'in obasına adamlarını gönderen Kapşılday-Mergen karısının hasta olduğunu ve yiğit güveyinin nasıl yardım edebileceğini öğrenmelerini ister. Erelzey-Mergen de okunu tüyünü kırarak onu içirtmelerini söyler. Daha sonra karısından annesini ancak iki boynuzlu gök boğanın ciğeri ve yüreğiyle iyileşebileceğini öğrenen Erelzey-Mergen ciğeri ve yüreği bulmak üzere yola çıkar. Yolda karşılaştığı nineden onu nasıl alt edeceğini öğrenir ve bunları uygulayarak gök boğanın ciğeri ve yüreğini alıp kağanın kadınına gönderir fakat bu sefer de bu ciğeri ve yüreği obadan uzaklaştırması istenir ve uzaklaştırır. Bir ay sonra yine kağanın adamları gelerek kağanın kadının hastalandığını söylerler. Karısından Lovun-Haan'ın kaşka kara atının boynuzunun yararlı olacağını öğrenen Erelzey-Mergen yola koyulur. Lovun-Haan'ı bulan Erelzey-Mergen ve Lovun-Haan kispetlerini giyerek dövüşmeye başlarlar ve Lovun-Haan'ı yenen Erelzey-Mergen ulu davuluna vurup ulu halkını, küçük davuluna vurup küçük halkını, malını toplayarak obasına getirir. Kaşka kara atın boynuzunu da yontup kendi karısına, kağana ve kağanın karısına içirtir ve o boynuz ağı-zehir olarak onları öldürür. Erelzey-Mergen de kağanın halkını, malını toplayarak kendi obasına getirir ve Narın-Çinge-Hem'i yurt tutarak neşesine neşe katıp yaşayıp gider.

HAN-ŞİLGİ ATTIG HAN-HÜLÜK DESTANI

Han-Hülük, Aldın-Noyun ve Sogjan Mergen kardeşli, Han-Şilgi atlı bir erdir. Han-Hülük bir gün ava çıktığında, ulu ateşini yakıp şişlerini şişleyip uyuduğu sırada kardeşi Aldın-Noyun gelerek Gök oğlu Demir Möge'nin yurdu yağmaladığını söyler. Han-Hülük hemen uyanır ve obasına giderek obada hiçbir şeyin kalmadığını görür. Etrafa bakınırken bir direk üstünde kağıt görüp alıp bakar. Say-Kuu kadının bıraktığı bu mektupta obayı yağmalayıp, kendisini kaçıranın Gök oğlu Demir Möge olduğu yazmaktadır. Bunun üzerine Han-Hülük yola koyulur, yolda ulu Hambilek, küçük Hambilek, ulu Hambere, küçük Hambere ile karşılaşır. Ona geri dönmesini söylerler fakat Han-Hülük dinlemeyerek onları obasına gönderip kendisi yoluna devam eder.

Han-Hülük sarı keçe kepenekli oğlana dönüşerek Demir Möge'nin obasına girer. Önce Sogjan-Mergen kardeşiyle karşılaşır eski haline dönüşerek konuşan Han-Hülük daha sonra bileğindeki altın bilekliği çıkarıp kardeşinin çömleğine koyarak Say-Kuu kadının kendisini tanıması için gönderir ve onunla da görüşerek Demir-Möge'nin ölüm sırrını öğrenmek için plan yaparlar. Daha sonra Say-Kuu kadın Demir-Möge'den dokuz canının yerini zor da olsa öğrenip Han-Hülük'e söyler. Han-Hülük de içerdeki altı canını (biri eşığının ağzındaki iki demir kavakta, biri obanın önündeki kalpak kara taştta, biri yargımının arasında, biri parmak ucu gibi kara bende, biri ediğindeki polat sarı çakısında, biri çelik polat kılıcında, biri de eşığının paspasında olan) karısının yok etmesini söyleyip kendisi dışarıdaki üç canı (biri Gök oğlu Gök Bora ata, biri yedi sakarlı küren geyikte, biri de alaca kara akbabada olan) yok eder. Fakat Demir-Möge'nin hala yaşadığını gören Han-Hülük onu Han-Şilgi ata bağlar ve at dolandıkça düşüp yıkılarak sonunda ölür. Daha sonra Han-Hülük karısını, malını-halkını toplayıp obasına döner.

Han-Hülük yine bir gün avdayken uyuyakalır ve Han-Şilgi atı onu uyandırarak korkunç bir kişinin geldiğini söyler. Han-Hülük kalkar ve bu korkunç kişiyle konuşarak onun Demir-Möge'nin kardeşi Kögeldey-Mergen olduğunu öğrenip dövüğe başlarlar. Han-Hülük Kögeldey-Mergen'i öldürecekken canını bağışlamasını söyler ve Han-Hülük de bunu kabul edip onu obasına gönderir. Bir gün Say-Kuu kadın tepeye çıkıp baktığında yilkının arasında Kök Bora at görür ve merak edip öğrenmeye çalışırken tepenin önünde yatan Kögeldey-Mergen'i görür ve birlikte yaşamayı teklif eder. Kögeldey-Mergen Han-Hülük'e ihanet edemeyeceğini söylese de kadının ısrarlarına dayanamayıp bir sandık içinde saklaması karşılığında bu teklifi kabul eder.

Han-Hülük uykusundan uyanıp avını, hayvanını toplayıp obasına döner ve terkideki eti yağı indirmesi için Say-Kuu kadını çağırır ve kadından kardeşi Şogjaan-Mergen'in hasta olduğunu, iyileşmesi için de gölün gök boğasının ciğerini-yüreğini getirmesi gerektiğini öğrenir. Ciğeri ve yüreği almak için yola koyulan Han-Hülük yolda Kakpagalday Sayın Ool ile karşılaşır ve kendisine kardeşinin törün başında bulunan kahverengi sandık içindeki şeytandan dolayı hastalandığını söyler fakat Han-Hülük umursamayarak yoluna devam eder. Üst alemde bir çadır görüp içine girer ve çadırdaki nineden (sefil sarı kadın) gölün gök boğasının çok tehlikeli bir yaratık olduğunu, kafasının bir tarafında ateş yandığını, bir tarafında buz çıktığını öğrenir. Kadın daha sonra bu yaratığın boynuzların tutması için oğlana biri ak, biri kırmızı iki bez verir ve oğlan bu bezler sayesinde yaratığın boynuzlarından tutarak yere düşürmeyi başarır. Oğlan yaratığı tam öldüreceği sırada kendisini öldürmemesini, döşünün yarısını keserek küçük küçük parçalara ayırmasını söyler ve ardından ikisi arkadaş olur. Han-Hülük dönüşte yine sefil sarı kadının çadırına uğrar ve o uyuduğu sırada kadın gök boğanın ciğerini-yüreğini kendi gök buzağısının ciğeri-yüreği ile değiştirir. Ertesi gün han-Hülük obasına döner fakat kardeşinin iyileştiğini öğrenir.

Han-Hülük bir gün yine ava çıkıp döner ve kadından terkisindekileri indirmesini ister fakat kadın yine kardeşinin hasta olduğunu ve iyileşmesi için yetmiş yıllık yerdeki Sagaan-İngil'in sütünün gerekli olduğunu söyler. Han-Hülük yola koyulur ve yolu üzerinde yine yaşlı kadının çadırına uğrar. Sefil sarı kadın fala bakarak kardeşinin sapaşğlam olduğunu fakat otağın içinde bulunan kahverengi sandık içinde şeytan olduğunu söyler. Han-Hülük yine aldırılmaz ve yola koyulur, ulu nine de ona süt için bir kap verir ve dönerken yine kendi çadırlarına uğramasını söyler. Han-Hülük Sagaan-İngil'in dorumlarının yanına gider ve onlar annelerinin sütünü emdikten sonra kendisine vereceklerini fakat kendisinin şimdilik saklanması gerektiğini söylerler. Sagaan-İngil dorumlarını emzirdikten sonra gider ve Han-Hülük de sütü kaba koyup atıyla birlikte içer. Dorumlar artık kardeş olduklarını ve annelerini artık bekleyebileceğini söylerler. Han-Hülük Sagaan-İngil geldikten sonra onunla eş-dost olup sütünü alır. Han-Hülük dönerken yine sefil sarı kadının çadırına uğrar ve kadın o uyurken Sagaan-İngil'in sütünü gök ineğin sütüyle değiştirir. Han-Hülük obaya vardığında Say-Kuu kadın Sogjaan-Mergen'in iyileştiğini söyler.

Yine bir gün Han-Hülük ava gidip döndüğünde kardeşinin hasta olduğunu ve iyileştirmek için dümdüz kuzey tarafta yerin-gögün birleştiği yerin ötesindeki Sunduk

Lama'nın vereceği emin gerekli olduğunu söyler. Han-Hülük obaya göz kulak olması için itlerini çağırıp yola koyulur. Giderken yine sefil sarı kadının uzun kara çadırına uğrar ve kendisine verdikleri yazıyı alıp, yol üstündeki engelleri aşarak Lama'nın obasına varır. Obada üç sarı kadıncağızın çadırına giren Han-Hülük sefil sarı kadının verdiği yazı verir ve kızlar da bu kişinin eniştelere olduğunu okuyup Lama'nın köşküne götürürler. Han-Hülük'ün kardeşi için ilaç almaya geldiğini öğrenen Lama Han-Hülük'e ilaç için gerekli üç şeyi (Aldın Şarlaaş'ın kanadı, Bödene kuşun kanadı ve Lama'nın alt âlemdeki Ejeen Haan'daki erkek ve dişi kuzuları) getirmesini söyler. Han-Hülük sırayla hepsini getirir ve Lama üç toz ilaç hazırlar. Han-Hülük ilacı alıp obasına dönerken yine sefil sarı kadının çadırına uğrar fakat bu sefer uzun kara çadır ulu ak otağa dönüşmüş, kadın da içinde oturmaktadır. Han-Hülük uyurken kadın üç ilacı alıp yerine üç ak toprak koyar ve ertesi gün Han-Hülük yola koyulacakken ona kahverengi sandığın içinde şeytan olduğunu bu yüzden de rakı içmemesini söyler. Han-Hülük obasına vardığında kadını, Sogjaan Mergen'in artık iyileştiğini söyleyip rakı ikram eder. Han-Hülük önce itiraz etse de ısrarlar karşısında dayanamayarak tüm rakıyı içer ve esrir. Bu sırada sandıktan Kögeldey-Mergen çıkar ve aralarında vuruş-dövüş başlar. Kögeldey-Mergen rakının etkisiyle zayıf düşen Han-Hülük'ü yener ve onu çukura atarak malını, halkını yağmalayıp gider.

Han-Şilgi at Han-Huva (sarı sefil kadın) kadına gelerek Han-Hülük'ün öldüğünü söyler. Han-Huva hemen Han-Hülük'ün bulunduğu çukurun başına gelir ve o sırada Han-Hülük'ün üst dünyadan kardeşi Aldın-Noyun ile Sagaan-İngil başında beklemektedir. Hepsi bir olup Han-Hülük'ü çukurdan çıkarıp ardıyla yıkayıp, önce altın bileziği efsunlayıp üzerinden atlayarak daha sonra da gümüş yüzüğü efsunlayıp üzerinden atlayarak onu diriltirler.

Artık iyileşen Han-Hülük Kögeldey-Mergen'in obasına gidip başını doksan öküz derisi sarılarak yapılan yuvarlak sarı kamçısıyla kopararak öldürüp, Say-Kuu kadını da iki kısırağa bağlayıp gönderir. Halkını ve malını toplayan Han-Hülük ise Han-Huva kadının obasına yerleşip görmediği bahtiyarlığı, uzun ömrü görüp yaşayıp gider.

ARI-HAAN DESTANI

Geçmişin geçmişinde, öncelerin öncesinde bir yerde başında ak taygalı, önünde sarı yalçın kayalı, çetin boğazdan bir ırmak vardır. Sarı yalçın kayanın ortasında da yalnız bodur ağaç, yalnız bodur ağacın ortasında da parmak başı kadar yuvarlak bir ur vardır. Bu ur günden güne büyüyüp, bir gün demir kazan gibi olup yarılr ve içinden altın başlı,

gümüş göğüslü oğlan çıkar. Oğlan nice zaman oturur ve bir gün kara ağaçta doğduğu için ana-babasının Uspun gök denizdeki yer iyesi olduğunu düşünerek bağırır ve “kalpak kayanın altında yuva tutup dünyanın kara-ala kurdunu, cihanın kızıl-ala kurdunu tutup yiyip, yaşarsın” diye bir ses duyar. Bunun üzerine oğlan kayanın altına ottan-samandan yuva yapar ve kızıl-ala kurtları toplayıp yiyerek yaşamını sürdürür.

Oğlan bir gün kendisini bir canlının takip ettiğini görür ve onun ağzı ile dışından korkar. Beraber kalpak kayanın altına girerler ve oğlan o canlının sıcaklığıyla yumuşaklığından keyiflenerek yatar. Oğlan yanındaki canlıya kendisini takip etmesinin sebebini sorduğunda, saksagan ve kuşların kendisinin yanındayken sırtını gagalamadığı cevabını alır ve o canlının yaralarını iyileştirir. Oğlan iyileşen canlıya ne tür bir canlı olduğunu sorduğunda onun at olduğunu ve atın sahipsiz, er kişinin de atsız olamayacağını öğrenir. At ona sahibi olmasını önererek üzerine binmesini söyler fakat oğlan kalpak kayasından ayrılırsa öleceğini ve aynı zamanda at binmeyi bilmediğini söyleyerek bu teklifi reddeder fakat at onu sırtına alarak sarı bozkırlı güzel âleme, Ak taygaya yönelir. Ak taygaya vardıklarında bir kısrağ görürler ve atı ile birlikte bu kısrağın sütünü emerler. Ardından bu kısrağ oğlanı bir kara mağaraya yönlendirerek içindekileri çıkarmasını öğütler. Oğlan mağaraya girer ve içinden atı için gerekli olan yular, gem, keçe, göğüslük, kolan gibi eşyalar ile kendisinin kullanabileceği elbise, edik, börk gibi kıyafetleri çıkarır. Atı artık Ulug Sarıg kısrağa dönüşür ve oğlana, iyi-kötü şeylerden haberdar olması için haberci kara sudur vererek adının Ak Sarıg Atlı Arı-Haan olduğunu söyler.

Oğlana ata biner ve at koşturdukça iki kolunun eti bileğine, iki baldırının eti dizlerine gelmiş bir şekilde ağlamaktadır. Bunun üzerine atı ona ak tulum içinde bulunan altın ağızlı ak testideki ebedi arjanın bir kısmıyla yıkanıp bir kısmını içmesini söyler ve böylece oğlan yiğit bir er olur. Nice vakit uyur ve uyuduğu sırada bir gürültü duyup Bolçaytılg Bora Tey’e çıkarak kara sudurunu açıp bakar ve Kurbustu Haan’ın üst âlemden indirdiği kalabalık halkın kendi ulusu olduğunu görür. Daha sonra sarı kısrağının kendisine altın prensesten bahsettiğini hatırlayıp ne demek istediğini anlamak için yine kara suduruna bakar ve evleneceği kişi olduğunu görür. Daha sonra obasına güç bela döner ve yetmiş atın koşup dolanamadığı süslü ak otağına girer. Dört ayaklı, otuz köşeli büyük kara masasına oturur ve altın prensesi ona sarı çayını, böreğini-çöreğini koyarak hizmet edip durur.

Arı-Haan günlerini uyuyarak geçiren bir kişidir ve altın prenses de bu duruma sinirlenerek sürekli söylenir. Daha sonra ise bin kara devenin başı olan kara buğranın kaybolmasından bu yana üç yıl geçtiğini, onu arayan erin ve atın olmadığını ve bu işi onun

yapmasının iyi olacağını söyler. Daha sonra da içinde bir oğlan çocuğu olduğunu söyleyip ona bir gelin bulmaları gerektiğini belirtir ve Arı-Haan gelini bulacağı yeri öğrendikten sonra yola koyulur. Arı-Haan buğranın peşinden bir yere gelir ve güney tarafta üç güneşin çıktığını söyler. Bunun üzerine atı onun güneş olmadığını, iki gözü ve ağzı güneş gibi olan korkunç bir yaratık olduğunu söyler. Dokuz parçalı dürbününü eline alan Arı-Haan, sarı tilki derisi borkünü alına indirmiş yiğit bir erin geldiğini görür ve yanına giderek onun Sarıg Kaldar atlı Şara Melçen Haan öğrenip güreşmeye karar verirler. Önce demircilerin dövdüğü paslı demir ile daha sonra da kispetlerine giyerek analarının doğurduğu iki kızıl yumrukla güreşirler ve Arı-Haan, Şara Melçen Haan'ı yenerek öldürmeye yeltenince Şara Melçen af dileyip kardeş olmaya karar verirler.

Arı-Haan daha sonra yoluna devam eder ve karşısına geçiti olmayan hırçın kara deniz çıkar. Oradan geçmek için altın kısa saplı kamçısı ile denizin ortasına vurunca deniz küçük dereler halinde dağılınca hızlıca geçer. Yoluna devam ederken Er Sayın Ulaatı ve Han Sayın Ulaatı adlı iki oğlanla karşılaşan Arı-Haan onlarla kardeş olup, yırtık yelekli zavallı oğlana dönüşerek Ulug Haan'ın obasına gelir. Haan'ın otağına giren Arı-Haan bir dişi deve yitirdiğini ve bunun nerede olduğunu sorar fakat Haan bunu çobana sormasını söyler. Haan'ın karısı ise oğlanın, kızları için geldiğini anlar ve Haan'a anlatır. Haan da Arı-Haan'ın tertip edilen atış-yarış, güreş-tutuşlara dokuz yiğitle birlikte katılmasını söyler. Düzenlenen yarışların hepsini kazanan Arı-Haan, hanın kızını alır ve bir toy düzenleyerek yolda karşılaştığı iki kardeşini ve gelinini alarak obasına dönmek üzere yola çıkar. Arı-Haan beraberindekilerden ayrılarak Şara Melçen'in obasına gider fakat Şara Melçen onu tuzaga düşürerek bir kuyuya atar ve gelinini alarak başka bir yurda göçer.

Bu sırada Arı-Haan'ın karısı bir oğlan doğurmuştur ve büyüünce de babasının kim olduğunu sorar. Babasının kendisi için gelin almaya gittiğini öğrenen oğlan babasının peşinden gitmek ister. Bunun üzerine anası oğlu için kıyafet ve savaş âletleri hzırlayıp bir de at yakalaması için ip verir. Oğlan anasının verdiği ipe bir at yakalayıp altın-gümüş yularını-gemini takıp, eyerini eyerlediğinde Han-Şilgi at oluverir. Daha sonra anası oğluna artık ad verilmesi gerektiğini düşünerek duyuruda bulunur ve kara tilki derisi borklü asalı bir ihtiyar ona Han-Şilgi atlı Han Sayın Hovuugun adını verir. Oğlan artık yola koyulur ve yolda babasının Ak Sarıg atıyla karşılaşır Şara Melçen'in babasını öldürüp bir çukura kapattığını öğrenir. Atla birlikte çukurun olduğu yere gelen Han Sayın Hovuugun babasını çukurdan çıkarıp, Ak Sarıg atın terkisindeki ak mataradaki em-derman otuyla besleyip iyileştirir.

Daha sonra Arı-Haan oğlunu obaya yollayıp kendisi Şara Melçen'in obasına gidip onu öldürüp, halkını ve mallarını yağmalayarak obasına döner. Deniz gibi rakısını, dağ gibi etini yığıp toy yapar. Arı-Haan ve oğlu Han Sayın Hovuugun neşe içinde yaşayıp giderler.

ARZILAN KARA ATTIG ÇEÇEN KARA MÖGE DESTANI

Öncelerin öncesinde altmış yaşındaki Alaaday nine ile yetmiş yaşındaki Çeleedey dede dökük kara çadırlarında yaşamaktadırlar. Bir gün nine rüyasında gençlik çağını gördüğünü söylediğinde, gençlik çağında doğurmayan kendisinin yaşlılığında mı doğuracağını söyler ve aradan birkaç ay geçtikten sonra nine altın belli, gümüş göğüslü bir oğlan çocuğu doğurur.

Oğlan üç yaşına geldiğinde ormanda gördüğü ve ana-babasından avlanabileceğini öğrendiği hayvanları taş ile avlamaya başlar. Bir gün babası oğlanın taş ile avlanmasının yakışık olmadığını düşünüp ok-yay yaptırmayı gerektiğini düşünür. Bu ok-yayı sadece Irgak Karaşkan demircinin yapabileceğini düşünen baba-oğul onun otağına giderler. Demirci, ok-yay için gerekli malzemeleri söyler ve oğlan da tüm malzemeleri bularak kendisine özel ok-yayı yaptırıp obasına döner. Obaya döndüklerinde zayıf kara kısrağın er kara tay doğurduğunu öğrenirler ve oğlan bu tayı kendisine alır. Daha sonra Çeleedey ata oğlunu ve kulununu yanına alarak kağana gider ve oğluna ve atına ad vermesini ister. Halka yarlık verilir ve içlerinden çökmüş yaşlı bir ata oğlana Çenge Kara Hem'in ağzını yurt tutan, yetmiş yaşlı Çeleedey atanın oğlu, Arzılan Kara atlı Çeçen Kara bahadır adını verir. Daha sonra oğlan atı dener ve kendisine iyi bir at olacağına karar verir.

Oğlan bir gün ana-babasının yanına gelip, onlar hayattayken evlenmesinin yolunu sorar ve babasından, çok bilgili bir kız olan Uzun Sarıg Kağan'ın Narın Daringa prensesinin kendisine eş olabileceği cevabını alır. Bunun üzerine oğlan acıktırmaz aşını yiyip, eskimez elbisesini giyip yola koyulur. Yolda, Uzun Sarıg Kağan'ın kızını almak için gitmiş olan fakat zor âlem olduğu için kaçan Han Şilgi atlı Han Ügey ile karşılaşır ve ondan göğün askerlerinin kazanmakta olduğunu öğrenerek yoluna devam eder. Yolda atı kendisinin üç tüyünü koparıp efsunlayarak, Çeçen Kara da kendi saçının üç kılını koparıp efsunlayarak artık savaşta-kavgada yenilmez güce sahip olurlar.

Uzun Sarıg Kağan'ın obasına yaklaşınca Çeçen Kara bahadır atını yapağılı kara tayıcık kılıp, kendisi sarı keçe kepenekli sefil oğlana dönüşür ve yolda karşısına çıkan ihtiyardan obaya girmenin zor olduğunu, geçilmesi zor devriyelerin olduğunu öğrenir. Oğlan tüm engelleri aşarak obaya girmeyi başarır ve Narın Daringa'nın otağını aramaya

başlar. Çeçen Kara bahadır daha sonra karşısına çıkan, bir nine ve dede ile birlikte yaşayan yırtık sarı kadının olduğu dökük kara çadıra girer. Nine ve dede oğlana kazanda kaynayan kara tütün gibi şeyden ikram ederler ve oğlanın çadırdan çıkarken uykusu gelir. Bu çadırda bir iş olduğunu düşünen Çeçen Kara çadırın yüklük tarafına sızdığında, dökük çadırın parlak otağa dönüştüğünü görüp, Narın-Darınca'nın sihir-büyü ile gizlenerek bu çadırda yaşadığını anlar.

Çeçen Kara bir gün yine tütün gibi şeyi içip yüklük tarafında sızmışken uyanır ve Narın Darınca'yı yakalayıp gündüz görünmeyip gece gözükmemesinin sebebini sorar. Kız da doğduğundan beri kendisini ilk görenin Çeçen Kara olduğunu söyler ve birlikte yaşamaya başlarlar. Birkaç gün sonra kağanın kulağına Narın Darınca'nın otağında sefil oğlanın olduğu haberi gelir ve oğlanı doksan atın dolanamadığı yuvarlak ak otağına çağırarak, göklerin oğlu Demir Kırılığ kağanın kalın sunduğunu, isterse onunla atış-yarış yapabileceğini ve eğer yarışları kazanırsa altın prensesini alabileceğini söyler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra yarışlar başlar ve Çeçen Kara tüm yarışları kazanarak altın prensesi almaya hak kazanır.

Kağan üç gün konaklayıp, iki gün toy kılarak kızını götürebileceğini söyler ve ardından Çeçen Kara'ya yerle göğün kesiştiği yerin ötesinde Çereendey kocakarının demir değneğini getirme görevini verir. Çeçen Kara yola koyulur ve yolda Dag Möge denen yenmesi güç ulu kara şeyle karşılaşır dövüşmeye başlar fakat gücü ona yetecek gibi değildir ve ölmek üzeredir. Tam bu sırada atı Narın Darınca'ya düş gönderir, düşünde Çeçen Kara'nın ölmek üzere olduğunu gören Narın Darınca kuş elbisesini giyerek yanına gelir ve ona sihirle üç-dört yaşlı boğanın gücünü efsunlayıp yedirir. Bunun üzerine Çeçen Kara'ya üç-dört yaşında boğa gücü eklenerek Dag Möge'yi yener ve yoluna devam eder. Çereendey ninenin obasına gelen Çeçen Kara, bir ihtiyarla karşılaşır ve ona Çereendey ninenin demir değneğini nerede bulacağını sorar. İhtiyar da bu değneğin Çereendey ninenin oturduğu dokuz kat cam evde bulunan altın kutuda olduğunu söyler. Gece ortasında Çeçen Kara yüz sekiz sihriyle dönüşe dönüş dokuz kata cam eve girer ve altın kutuyu sihir-büyüyle açarak değnek gibi bronz demiri görür ve onu alıp çıkar. Bu sırada kocakarı durumu fark eder ve çerisini-halkını toplayıp Çeçen Kara'nın peşine gönderir. Kovalamaca sırasında Çeçen Kara ve atı ölmek üzere zar zor ayakta durmaktadırlar ve Narın Darınca bunu düşünde görüp kuş derisi donunu giyerek Çeçen Kara'yı bulunduğu durumdan kurtarıp dokuz dağ arjanı ile yıkayıp arındırır.

Çeçen Kara daha sonra Uzun Sarıg kağanın yanına gelip değneği vererek artık altın

prensesi olarak obasına döneceğini söyler ve ertesi gün yola çıkarlar. Çeçen Kara önden obasına varır ve ana-babasını yaşlanmış vaziyette bulur. Narın Daringa da Çeçen Kara'nın yaşlı ana-babasını 15 yaşında gençler kılıp efsunlayıverir.

Bir gün Dalay Baybın kağan Çeçen Kara'yı çağırıp, Şil Tayga ile Şilen Tayga üstünde demir ağızlı kara mağarada üç iblisin üç yıl önce ortaya çıktığını ve yok edilmezlerse çok tehlikeli olacağını söyler. Bunun üzerine Çeçen Kara iblisleri öldürmek üzere yola çıkar. Ertesi gün iblislerin bulunduğu yere gelir ve iki iblisi demir kara oku ve katı kara yayı ile öldürür, üçüncüsü ise altın başlı ördek olup uçuverir. Bunun üzerine Çeçen Kara da obasına döner. Aradan zaman geçer ve ineklerin arasında bir kele kara buzağı doğar ve onu çok severler. Narın Daringa bir gün altın başlı ördeğe ne olduğunu düşleyip yattığında iblisin tüm dünyayı dolanıp kendi avuluna kel kara buzağı olarak doğup geldiğini görür ve Çeçen Kara'ya onunla savaşmak gerektiğini söyler. Çeçen Kara altın başlı ördeğe saldırır fakat ördek onu üst âleme götürür ve götürürken de taygalara çarptıkça beli, göğsü kopup ölür. Bahadırının öldüğünü sezen Narın Daringa kuş derisi donunu giyerek kopan gövdelerini bulur ve onu dokuz arjan ile yıkayıp, dermanlı otlarla emleyerek diriltip, iyileştirir. Narın Daringa kuş derisi kürkünü giyer ve Çeçen Kara ile birlikte altın başlı ördeği yakalamaya giderler. Narın Daringa altmış kulaç ipiyle altın başlı ördeği yakalar ve Çeçen Kara da boynunu koparır fakat iblisler vurdukça çoğalır. Bu sırada Narın Daringa bütün iblislerin üzerinde üç kat demir kızılık görür ve Çeçen Kara da bu kızılığın kesiştiği yeri hedef alarak okunu efsunlayıp atınca bütün iblisler ölür. Daha sonra Narın Daringa ve Çeçen Kara dokuz ırmağın arı arjanı ile temizlendikten sonra obalarına dönerler.

Bir gün Çeçen Kara atıyla birlikte avlanmaya çıkar ve yorulunca da atını salıverip kendisi uykuya dalar. Bir süre sonra atı Arzılan Kara'nın tekmelemesiyle uyanan Çeçen Kara, çok güçlü bir erin eline aldığı Bolçaytılg Bora Tey'i kendisine atmak üzere olduğunu görür ve sıçrayarak ondan kurtulur. Daha sonra Hülük Bora atlı Hüler Möge olduğunu öğrendiği kişiyle bir süre konuşan Çeçen Kara onunla ertesi gün dövüşmeye karar verir ve dinlenmeye çekilir. Ertesi gün Hüler Möge'nin çılgılığı duyulur ve Çeçen Kara da kispetini-kuşağını zar zor çekip giyer ve dövüş başlar. Çeçen Kara, Hüler Möge'yi yere düşürür ve öldürmeden önce son sözünü sorduğu sırada Hüler Möge canını bağışlamasını söyler, bunun üzerine onu şifalı-dermanlı otlarla besleyerek iyileştirip kardeş olmaya karar verirler.

Çeçen Kara Hüler Möge ile birlikte obaya döner ve bir süre sonra Narın Daringa

Çeçen Kara'ya, Hüler Möge için Hün Haan'ın Hümüs Dangına prensesinin uygun olduğunu söyler ve bunun üzerine iki er yola koyulur. Obaya vardıklarında kara bir çadırda oturan dede ile ninenin yanına gelip altın prensesin yerini sorduklarında, prensesin altın gölde dokuz kat cam otağda yaşadığını öğrenirler ve ona ulaşmaya çalışırlar. Bu sırada prenses yanına gelen ihtiyara neler olup bittiğini sorar fakat ihtiyar obaya gelen oğlanlardan bahsetmeyince kendisi konu açar ve oğlanlardan birini yanına getirmesini söyler. İhtiyar dede denizden çıkarak Hüler Möge'yi bulur ve onunla tekrar denize girer. Hüler Möge karşısında üst dudağı harften oluşmuş, alt dudağına aş, yemek sinmiş, altmış boyun ölçüsünde ak ipek eşarplı altın prensesi görür. Hüler Möge ve altın prenses artık birlikte yaşamaya başlarlar. Bunlar yaşayıp giderken Çeçen Kara da Hün Haan'ın otağına gelerek kardeşi için altın prensesi istediğini söyler. Ertesi gün Hün Haan altın prensesi alabileceklerini söyleyerek boz iğdiş koçunu kesip, rakısını, içkisini sunarak birlikte kutlarlar.

İki kardeş ve altın prenses obaya vardıklarında ulu toylarını yaparlar. Çeçen Kara daha sonra Hüler Möge ve Hümüs Dangına'yı anasının-babasının yurduna gönderip, kendisi devletini kurup, yurdu barışa, refaha kavuşturup neşesine neşe katarak yaşayıverir.

ŞÖÖGÜN BORA ATTIG ŞÖÖGÜN-KÖÖGÜN DESTANI

Öncelerin öncesinde ardıçlı ala dağın eteğini yurt tutan, kullandığı eşyası omzunu, güttüğü malı başını aşan, önceden doğan ağabeyi, sonradan doğan kardeşi, kendilerinden doğan çoluk çocukları olmayan 60 yaşındaki Alaaday dede ve 70 yaşındaki Çeleedey nine yaşamaktadır. Dümdüz güney tarafta ise demir kara tayganın eteğini yurt tutan, üç savaş görüp geçiren, ganimet yiyip doymayan, kişi kanı içip susuzluğu kanmayan Buga Kara atlı Demir Kara Çançın yaşamaktadır.

Demir Kara Çançın'ın bir gün savaşçı ruhu kaynayıp zehir sarısı dürbünüyle etrafa baktığında dümdüz kuzey tarafta baş aşan çoklukta mal olduğunu görür. Bu yeri bir ayın otuz gününce izler ve burada çökmüş dede ile nineden başka kimse olmadığını, mallarını ve eşyalarını yağmalamanın kolay olduğunu düşünüp Doşkun Kara bahadırını o obaya gönderir. Dede bir gün dışarı çıktığında kara buğrasının kendisine savaşın geldiği ve kaçmasının iyi olacağı yönündeki uyarısını hiçe sayar ve onu kovalar. Daha sonra aynı şeyleri katı kara koçu söyler onu da kovalar. En son Kurtun Kula aygırı da aynı şeyi söyleyince korkar ve kadınının yanına gelerek olan biteni anlatır. Kadını da savaşacak durumunun olmadığını bu yüzden de kendisine ait eşyalarını bir yere saklamasını söyler.

Bunun üzerine Alaaday dede gençliğinde kullandığı oku, silahı, savaşta giyer elbisesi ve ediğini, altınını, gümüşünü buzullu ala tayganın tepesindeki ters ağızlı kara mağarasına saklar.

Bir gün üç tümen çeri gelir ve dede ile ninenin tüm mallarını ve eşyalarını yağmalar. Bunun üzerine Alaaday dede bir sağımlık süt için inek vermeleri için onlara yalvarır ve ona acıyan Doşkun Kara bahadır bir taylı kısrağı, bir dorumlu deveyi, bir oğlaklı keçiyi, bir kuzulu koyunu ve bir buzağılı ineği bırakır. Aradan zaman geçince bu mallar yine çoğalıp dede ile nine eskisi gibi zengin olurlar. Bir gün yine Demir Kara Çançın dürbünüyle bakarken aynı yerde çokça malı görüp dede ile ninenin iyi mal beslediklerini düşünüp, malları yağmaladıktan sonra oturdukları ak otağ ile birer tane hayvanı bırakmalarını söyleyerek adamlarını yine obaya gönderir. Doşkun Kara, dede ile ninenin obasına gelip mallarını yağmalayıp birer tane bırakarak obasına döner. Zaman geçince mallar yine çoğalır fakat dede ile nine bu sefer malların etini doğrayarak kurutup hayatlarının sonuna kadar rahat edeceklerini düşünürler. Malların yine çoğalmış olabileceğini düşünen Demir Kara Çançın dürbünüyle baktığında obada kımıldar bir şey olmadığını görüp kaçtıklarını düşünerek öfkelenir.

Dede ile ninenin kuruttukları et de tükenip en son Hurtun Kula aygırın kara boynu kalınca Çeeleedey nineye bunu kaynatmasını söyleyip kendisi ormana odun aramaya gider. Döndüğünde otağdan çılgınlıkların geldiğini duyan Alaaday dede otağa girdiğinde karısının baldırını delip deşerek oturduğunu görür. Bunun üzerine sarı keçe külünü yakıp, sarı ipek kuşağı ile ninenin baldırını sarar fakat ninenin baldırı şiştikçe şişer ve otağa sığmaz hale gelir. Dede sarı çakısıyla ninenin baldırını kesip açar ve içinden küçük oğlan çocuğu çıkar. Nine bunun şeytanı olduğunu ve suya atması gerektiğini söyler. Dede de oğlanı seksen çepiç derisi kürküne sarıp bir beşiğe salar, sonra da gelip karısını em-derman veren otu ile yıkayıp sarar. Dede arada sırada altın başlı, gümüş göğüslü oğlunu görmeye gider. Bir gün karısı da oğlunu görmek istediğini söyleyince onu otağlarına getirir fakat nice vakit beslemelerine rağmen oğlan bir türlü büyümmez. Artık oğlanı beslemekten usanan dede ile nine oğlanı bir beşiğe koyup yer yarığına bırakıp kendileri de kara suları izleyip tarla faresi yiyerek günlerini geçirirler.

Bir gün kadın, oğullarına ne olduğunu merak ederek ne olduğuna bakmak ister ve oğlanı bıraktıkları yere gelirler. Yeni uyandığını gördükleri oğullarını alarak ulu otağın yerine gelirler ve ottan samandan çadır yapıp günlerini burada geçirirler. Alaaday dede oğluna ok-yay yapar ve oğlan da tarla faresinden başlayarak her geçen gün farklı

hayvanları avlamaya başlar. Bir gün oğlan uyurken ana-babasının Hanı-Uula tayganın arkasında bulunan Altın Ala Sığın'ın çok tehlikeli olduğu hakkında konuştuklarını işitir ve ertesi gün bu hayvanı bulmak üzere yola çıkar. Ala sığın bulduğu yere gelen oğlan, onun ok girecek yerini bulur ve kuru ağaçtan yayını çekip, sivri uçlu oku gezleyip dös başındaki ak tüyüne atıp onu öldürür ve derisini yüzüp iki ayağını yüklenerek obasına getirir. Ana-babası önce inanmasa da otağın önündeki deriyi görünce inanırlar ve babasıyla sığın etini on gün boyunca taşıyıp, kemiğinden kemik otağ kurup üzerini derisiyle örttüklerinde yağmur geçmez demir otağ olur.

Oğlan bir gün yine ava çıktığında daha önce görmediği bir hayvan görüp, onu tarif ederek ana-babasından o hayvanın yakalanabilir ve beslenebilir at olduğunu öğrenir. Atı yakalaması için babası oğlana altmış kulaç sarı urgan verir ve oğlan atı yakalayıp getirir. Bir gün oğlan otağda otururken ana-babasının beslediği farenin duvar altın kaçtığını görerek takip eder ve farenin girdiği yerden yuvarlak ak taşlar çıkararak oynar. Bu taşları gören dede ile nine bunun gümüş olduğunu ve nerede bulunduğunu sorarlar. Daha sonra dede gece-gündüz üç gün düşünür ve Ardıçlı Ulug Ala dağın güneş tarafında, kalpak sarı yalçın kayanın önünde duran otağ gibi büyük kara taşı arayıp durur. Bulunca oğlana bu taşı kaldırmamasını ve mağaraya girmesini, daha sonra da içinde bulunan her şeyi çıkarmasını söyler. Oğlan mağarada bulunan eşya ve silahların hepsini çıkararak obalarına dönerler. Dede yapağılı boz taya yular-gemini, eyerini takar oğlana da kara ipek donunu, kara samur derisi borkünü, kara yumuşak ediğini giydirip kuşatır. Oğlan daha sonra demir başlı Demir Kara Çançın'ın ana-babasının mallarını yağmaladığını öğrenip intikamlarını almak için atış-yarış talep etmeye gider fakat saçlarının dağıldığını fark ederek annesine kestirmek üzere geri döner. Dede ile nine oğlanın saçını kırarak Şöögün Bora Atlı Şöögün Köögün adını verirler. Oğlan da ana-babasına altmış-yetmiş yıl yenir aşlarını hazırlayıp öğütlerini alır. Daha sonra anası altın bileziğini vererek, dost oldukları Sarıg Möge'nin avuluna giderek kızına bu bileziği hediye etmesini söyler.

Oğlan artık yola koyulur ve Sarıg Möge'nin obasına gelince altın prensesle karşılaşp böreğini-çöreğini yiyip karşılıklı sohbet ettikten sonra altın prensesin babasının da Demir Kara Çançın ile vuruş-dövüşe gittiğini öğrenir ve altın prenses kendisinden babasını da kurtarmasını ister. Şöögün Köögün yola koyulurken tanıştıklarının hatırası olarak anasının verdiği altın bileziği altın prensese verir, kız da oğlana gümüş bileziğini verir ve yoluna devam eder. Demir Çançın'ın obasına varan Şöögün Köögün, Demir Çançın ile dövüşen Sarıg Möge'den izin isteyip kendisi dövüşmek ister ve önce

demircilerin dövdüğü kara demir ile daha sonra da kispetlerini giyerek analarının doğurduğu iki kızıl yumrukla dövüşürler. Şöögün Köögün Demir Çançın'ı alt eder ve öldürmeden önce de son sözünü sorar. Demir Çançın, sol taraftaki ediğinin tabanında bulunan polat sarı çakı ile kendisini parça parça edip akciğerini yutup, bağırsağını kuşanmasını böylece ölecek canı, yaşlanacak yaşı olmayan erler eri olabileceğini söyler. Şöögün Köögün Demir Çançın'm söylediklerini uygulayacakken atı uyarır ve daha sonra Demir Çançın'm başını kestiğinde ayı olup ormana koşar. Bunun peşinden koşan Şöögün Köögün onu öldürür ve Demir taygayı yıkıp sinsi düşmanın neslini kurutur.

Yoluna koyulan Şöögün Köögün, yol üzerinde Sarıg Möge'nin obasına uğrar. Güveyini karşılayan Sarıg Möge dokuz zamanda bitmez toy yapar ve kızını güveyini ayın yenisinde, günün iyisinde göçürüp gönderir. Yolculuk sırasında bir yerde konaklayan Şöögün Köögün, çağırıldığını işitip kara ipek elbisesini ve kara deri ediğini giyip, dışarı çıkar ve tam bu sırada katı kara ok bağırmı delip geçerek törde duran sandığa çarparak durur. Şöögün Köögün tam düşecekken altın prensesi yakalar ve sandıktaki altın kutuda bulunan altı delikli çuvaldızı üç defa efsunlayarak yarasını iyileştirir. Daha sonra bunu yapanın altın prensesi almak isteyen Altın Möge olduğunu öğrenen Şöögün Köögün, prensesin dediği şekilde katı kara yayı ve sivri kara okuyla Altın Möge'nin göbeğinden aya bağlı olan altın ipi hedef alıp kopardığında Altın Möge ölür.

Bir süre sonra obasına dönen Şöögün Köögün iyice yaşlanıp ölen ana-babasını gereğince gömüp, neşesine neşe katarak yaşayıp gider.

MÖGA ŞAGAAN-TOOLAY

Sümber Ak-Uula küçük tepe iken, Çinge-Kara nehrin ağzında dokuz kat camdan evli, kara deri çizmeli, kara ipek elbiseli, kara ipek kemerli, üzeri rütbeli kara samurdan şapkalı, Arzılan-Kıskıl atlı, sert kara yaylı, orman gibi sadaklı, ağır altından kamçılı Mögaa Şagaan-Toolay yaşamaktadır. Mögaa Şagaan-Toolay'm kara deveye binip, hayvanlarını güden Aldın-Aas isimli bir kardeşi ve Çinge-Kara-Hem'in başında yaşayan, Say-Kuu kadını, kutsal sarı atlı Möge Bayan-Toolay isimli bir oğlu vardır.

Möga Şagaan-Toolay bir sabah kalkıp aynaya baktığında artık yaşlandığını, kimseyi koruyacak gücünün kalmadığını düşünüp hizmetçisinden Aldın-Aas'ı çağırmasını ister. Aldın-Aas obaya gelince Möge Bayan-Toolay'ı çağırması için gönderir ve daha sonra ikisi birlikte Möga Şagaan-Toolay'm obasına gelirler. Möga Şaagan, oğlundan tam güney yöndeki Koldu-Burgan'ı getirmesini ister. Bayan-Toolay Koldu-Burgan'm oturduğu sarı

tapınağa gelir ve Mōga Şagaan-Toolay'ın kendisini çağırıldığını söyler. Bahşı kitabını, sutrasını hazırlar ve ertesi gün yola koyulup obaya gelirler. Artık ölmek üzere olan Mōga Şagaan-Toolay, Koldu-Burgan'ın kitap-sutra okuduğu sırada ölür. Bu sırada Bayan-Toolay da obasına dönüp uyur. Say Kuu kadın da uyuyup uyanırken bir ses duyup dışarı çıktığında Arzılan-Kıskıl atın savaşın yaklaştığı haberini vermesiyle Mōge Bayan Toolay'ın yanına gelip olanı anlatır. Bunun üzerine Bayan-Toolay kara deri çizmelerini, kara ipek paltosunu giyerek dışarı çıkar ve dışarıdakilerin Uzun Kara-Hem'de doğan Kadın-Kara ve Ak-Haan kardeşler olduğunu öğrenerek sonradan görüşmek üzere onlardan ayrılır.

Bayan-Toolay obasına döndükten sonra güzel sarı çayını içip, tatlısını böreğini yedikten sonra babasının obasına gider. Davet ettiği bahşıya, babasının ölmeden önce söylediği şekilde malının ortasından mal, hayvanların ortasından hayvan, babasının atı olarak kutsal sarı at, babasının silahı olarak kendi okunu silahını hediye etmek ister fakat bahşı kutsal sarı attan başka hiçbir şeyi kabul etmez. Bayan-Toolay da babasının dokuz katlı camdan evinin kapısını açılmayacak şekilde büyüleyip kendi obasına döner. Çayını, böreğini yerken karısı ona savaşta kazanıp kazanmadığını nasıl anlayacağını ve doğacak çocuğa ne ad vermesi gerektiğini sorar. Bayan-Toolay da erkek olursa Kanlı Karalı Kara-Kögel, kız olursa Handı-Seren ismini koymasını, savaşta yenilirse de at kulağı görünmez karanlık çökeceğini eğer yenersen de üç gün boyunca gece olmadan ışıklı aydınlık olacağını söyler. Daha sonra kutsal Bora-Tey'in tepesine çıkan Bayan-Toolay görüşeceği kişilere seslenir ve vuruş-dövüş başlar. Bayan-Toolay atılan okun kendisine saplanması sonucu devrilip düşer ve üç gün boyunca at kulağının görünmediği karanlık olur. Üç gün sonra yine aydınlık olur Ak-Haan, Kadın-Kara kardeşler Bayan-Toolay'ın obasına gelerek yağmalamak isterler fakat bir şey bulamazlar ve yurtlarına dönerler.

Bu sırada Say-Kuu kadın savaştan kaçmak için yola koyulmuştur ve yolculuk sırasında sancısı başlar. Suyu olmayan bir yere gelip bir erkek çocuk doğurup, göbeğini Bayan-Toolay ile aynı yaşta olan çelik sarı saplı keski ile kesip altmış teke postundan yorgan ile sarar. Say-Kuu kadın bir süre sonra oğlunu da alıp suyu olan bir yere gelip, ağaç kabuğundan çadır yapıp yerleşir, oğlan da üç gün sonra avlanmaya başlar. Bir gün Say-Kuu kadın oğlana babasının çelik sarı saplı keski ile sıyrıktan yay ve temrenli ok yaptırır. Oğlan sürekli hayvan avlayıp çadırına döner ve annesi bir gün gittiği ormanın kutsal olduğunu, atalarının bile oraya ayak basmadığını söyleyerek oraya gitmemesi konusunda nasihatler verir. Bunun üzerine oğlanın merakı daha da artar ve okunu-yayını alarak o ormana gider. Ormana vardığında sarı ala bir ormanın kıvılcıdığını görür ve üç boğumlu

yabani ota dönüşerek baktığında onun canlı ve çok kuvvetli bir yaratık olduğunu anlar. Yaratık uyuyunca sineğe dönüşüp üzerinde dolaştığında öldürülecek yerini bulurken, boynuzunda da eskiden ve yeniden dizilmiş insanlar olduğunu görür. Tekrar üç boğumlu yabani ota dönüşen oğlan yayını ve okunu hazırlayıp o yarattığı öldürür ve babasının çelik saplı keskiyle karnını yardığında Moğol'u yukarı göçüp, Tuvalısı aşağı göçerek dağılır. Oğlan öldürdüğü yaratığın (alageyik) dışındaki gök-demir postunu annesiyle birlikte yaşayacakları çok büyük çadır şeklinde hazırlar. Daha sonra geyiğin bir kolunu alıp annesinin yanına gelir ve annesi atalarının alt edemediği yarattığı oğlunun alt ettiğini görünce şaşırır. Kadın ve oğlan ala geyiğin kolunu etini haşlayıp, iliğini kırıp yedikten sonra oğlanın gök posttan hazırladığı çadıra göçerler.

Annesi oğlana müthiş biri olduğunu söyledikten sonra, herhangi bir yerde oba kadar uzaktan ağzı parlayan ak atlı, yanında kara deve çeken altın ağızlı bir kişi görürse onu vurmaktan obalarına getirmesini çünkü o kişinin dedesi olduğunu söyler. Bir gün oğlan ormanın kuzey yamacında avlanırken ak ata binen, yanında kara deve getiren ihtiyar birini görüp onu vurmaya ve mallarını ganimet olarak almak ister fakat ihtiyar, insanları vurmanın doğru olmadığını söyleyerek onu durdurur. Oğlan ve ihtiyar -ki bu ihtiyar oğlanın Aldın-Aas dedesidir- karşılıklı konuşmaya başlar ve ihtiyar, Malçın-Ege hanın altın kraliçesini davet etmeye gittiğini söyler. Bunun üzerine oğlan da ihtiyar ile gitmek istediğini söyleyip deveyi yanına alarak annesinin yanına gider. Annesi kara deveyi görünce sorduğunda oğlan olanları anlatır ve dedesiyle altın kraliçeyi davet etmeye gideceklerini, gitmeden önce de sütünü emip, adını koydurmaya geldiğini söyler. Annesi oğlanın bitlerini temizler ve emzirirken uyuyakalır. Oğlan uyandığında geç kaldığını düşünüp aceleyle yola çıktığında saçının çok uzadığını fark edip annesine kestirmek için geri döner. Fakat annesi oğlana saçını dedesine kestirmesini, yine adını da dedesinin vermesini söyler ve oğlan dedesinin yanına gelir.

Birlikte yola koyulan dede ve oğlan yol üzerindeki tüm tepelerde durup kazandaki yemeklerini yiyip etrafı gözlerlerken her seferinde Malçın-Ege hanın Han-Hereti kuşu tarafından kolları veya bacakları koparılan kişiler görürler. En sonunda Aldın-Aas vazgeçmelerinin iyi olacağını söyler fakat oğlan kabul etmez. Bunun üzerine Aldın-Aas gelininin yanına dönmeye karar verir ve dönmeden önce de kara heybesinden çıkardığı kara deriden çizmeyi, kara ipek elbiseyi, kara deri kemeri, kara somur postu şapkayı, büyük sadağı, çelik uçlu oku, sert kara yayı, otuz iki kulaç demir kılıcı, göl gibi kara büyük keçeyi, iri yarı kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini, altmış kulaç güzel kendiri, tunç kazanı,

altın ağır kamçıyı oğlana verir. Daha sonra dede oğlanın saçını keser ve oğlan dedesinin verdiği ve babasına ait olan elbiselerini giyip, eşyaları kuşandıktan sonra cesur bir er olup dedesinin yanına gelir. Sonra atına ata ait malzemeleri taktıktan sonra at direğine bağlayınca atı da Arzılan-Kıskıl at olur. Bundan sonra Aldın-Aas, oğlana Arzılan-Kıskıl atlı Kara Kögel adını verir ve babasının zamanında Malçın-Ege hana çelik eye ve çelik makas hediye ettiğini söyleyip, kendisini bu şekilde tanıtmamasını tembihler.

Oğlan yola koyulur ve yolculuğu sırasında kendisine ve atına saldıran iki kartalı, iki Han-Hereti kuşu, iki aslanı alt edip, karşısına çıkan sık ormanı, geçiti olmayan nehri ve demir kayayı kazma ve baltalarla temizleyip geçerek Malçın-Ege'nin obasına gelir. Kara Kögel hanın obasına girerken tüyleri keçelenmiş al donlu al taylı, it postundan eyer keçeli, gıcırtilı tahta eyerli, yırtık elbiseli zavallı oğlana dönüşür ve doksan atın dolanamadığı yuvarlak ak saraya gelip, tunç at direğine atını bağlayıp, otağa girer ve hana kendisini tanıtır. Han, oğlana mataradaki kımızı sarı kâseye koyarak ikramda bulunur ve daha sonra diğer insanların sacayağı taşını kaldıramadıklarını, bu yüzden de onlara yardım etmesi gerektiğini söyleyip Kara Kögel'i gönderir. Kara Kögel tek başına bu taşı kaldırır ve Han'ın yanına gelip insanların ne yaptığını sorunca altın kraliçeyi almak için yarış yaptıklarını öğrenir. Bunun üzerine Kara Kögel de bu yarışlara katılır ve ilk olarak delikli, çuvaldızın deliğini vurup, üç boğumlu yabancı otu vurup, demir heykeli vurarak otuz öküz yükü odunu vurup un haline getirir ve yarışı kazanır. Daha sonra pek çok yarışa katılan Kara Kögel tüm yarışları rakiplerinin engellemek istemesine rağmen atının sezgi ve gücünün de yardımıyla kazanır.

Tüm yarışları kazanan Kara Kögel han kayın babasının otağına gelir ve Malçın-Ege han, oğlanı sekiz katlı masasının üzerine sekiz kat halısını serip oturtup, iyi sarı çayını, şekerini, böreğini sunarak ağırlar. Bir ara dışarı çıkan Kara-Kögel'e atı kendisinden mal istedikleri zaman Arzılan-Kıskıl atı demir kösteğini vermeden verirsin diye nasihatte bulunur. Maçın-Ege, oğlandan mal isteyince oğlan Arzılan-Kıskıl atını verir ve toy düzenlenir. Daha sonra han, altın kraliçe ve güveyi için doksan atın dolanamadığı yuvarlak ak sarayını kurup, malının ortasından mal, eşyasının ortasından eşya vererek gönderir.

Bir gün Malçın-Ege'nin küçük oğlu oynarken Arzılan Kıskıl atın iki gözünün içeri çekilip, iki böğrü birbirine degecek şekilde solduğunu görünce ata iyi bakılmadığını düşünerek sulamak için su yanına getirir. Suyunu içen atan daha sonra kuzeye yönelerek gitmeye başlar ve yolda Kara-Kögel ile karşılaşır bukağısını da kendisiyle birlikte verdiği için Kara Kögel'e sitemde bulunup yanından geçip gider. Daha sonra Arzılan-Kıskıl altın

kraliçenin yanından geçerken atın er sahibine hayırlı olduğunu söyleyerek onu durdurur ve Kara Kögel obasına Arzılan Kıskıl atıyla döner. Obaya döndüğünde annesi Say-Kuu kadın oğluna çay hazırlayıp ikram eder ve bu sırada da babasına ne olduğunu sorar. Annesinden babasını Kadın-Kara ve Ak-Haan adındaki iki kardeşin öldürdüğünü öğrenen Kara Kögel onları bulmak için yola koyulur. Yolculuğu sırasında önce dokuz katlı camdan bir ev içerisinde gördüğü ölmüş kişiyi diriltmek için uğraşan fakat başarılı olamayan Kara Kögel daha sonra kutsal boz tepenin başında gördüğü ölü kişiyi diriltmek için Arzılan Kıskıl'ın kan sidiği ve dışkısıyla kemikleri yerine koyup yeni ölmüş kişi haline getirip daha sonra altın kamçısıyla beline büyüleyerek vurup üzerinden atlar. Kara Kögel'in dirilttiği bu kişi babası Möge Bayan-Talay'dır ve ona kendi kara ipek elbisesinin bir tarafını sıvayıp tutarak yaptığı kara ipek elbiseyi, kara deri çizmeden yaptığı çizmeyi, üzeri rütbeli kara samurdan şapkadan yaptığı şapkayı giydirip, Arzılan Kıskıl atın yelesini ve kuyruğunu koparıp yaptığı Arzılan Kıskıl atı ve ata ait eşyalarından sıvazlayarak yaptığı yeni eşyaları babasına verip obasına gönderip kendisi de intikam almak için yoluna devam eder.

Yolda keçelenmiş tüylü, boz taylı, it postundan keçeli, gıcırtilı semerli zavallı oğlana dönüşüp karşısına çıkan çobanlarla konuşup Ak-Haan ve Kadın-Kara hakkında bilgi alır. En son karşılaştığı çobanla konuştuktan sonra da Kara-Kögel'e dönüşerek Budda'nın boz koçunu yakalayarak ulu ateşini yakıp şiş yaparak yer ve tekrar zavallı oğlana dönüşerek yoluna devam eder. Kadın-Kara'nın yanına gelen Kara-Kögel, Kadın-Kara'nın hanın ok atması için hazırladığı alanı topuğuyla parçalayıp koşturur. Kadın-Kara, oğlana sopayla vursa da fayda etmez ve bunun üzerine Ak-Haan'ın yanına gelir ve olanları anlatır. Bu sırada Kara-Kögel de Arzılan-Kıskıl atıyla gelip Ak-Haan'ın otağına girer. Ak-Haan Kara-Kögel'i sekiz ayaklı masasının üzerine sekiz kat halı serip oturtup, iyi sarı çayını, şekerini, böreğini, Budda'nın boz koçunu pişirip sunarak saygı içerisinde ağırılar. Bir süre sonra Kara-Kögel babasının intikamını almak için geldiğini söyler ve ertesi gün aralarında mücadele başlar. Kara-Kögel, Ak-Haan ve Kadın-Kara iki kardeşi öldürür ve halkını-malını toplayarak obasına döner. Ak-Haan'ın karısını Aldın-Aas'a veren Kara-Kögel, kendisinin davet ettiği altın kraliçesiyle evlenip mutluluk içinde huzurla yaşar.

TANAA-HEREL DESTANI

Yüz kadın alınca bile çocuğu olmayan Şan-Haan bir gün bilge bahşısına gider ve yardım ister. O da batıda Pat-Patpalçın hanın kraliçesi davet edilip dua ederse çocuğu olabileceğini söyler. Bunun üzerine han bütün halkını toplar fakat oraya gidecek kimse çıkmaz. Bir süre sonra tüyü dökülmüş kızıl tilki postundan şapkalı çok ihtiyar bir adam

gelir ve üç yaşındaki kısa boylu oğlunun bu işi yapabileceğini söyler. Han da bunun üzerine yanına üç at ve üç kişi verip ihtiyarı gönderir. Kısa boylu oğlan bindiği tüm atların omurgalarını kırar ve bunun üzerine evinde kalmaya karar verir. Elçiler hana gelip durumu anlatır ve han da önce on at gönderir ve oğlan atların omurgalarını kırdıkça her seferinde arttırarak en son altmış at gönderir fakat tüm atların omurgaları kırılır.

Oğlanın babası elçileri bir daha gelmemelerini söyleyerek gönderir ve oğluna büyük sarı açıklıkta üç yıl gebe kalıp doğuran büyük kahverengi kısrağın erkek yavrusunu at olarak edinebileceğini söyler. Daha sonra oğlanın atı yakalaması için büyük kara sandığından çıkardığı altmış kulaç mızraklı güzel kara kendirini verir. Oğlan atı bu kendirle yakalar ve atasının obasına gelip at direğine atını bağlayıp çadıra girer. Atası oğlana büyük kara sandıktan çıkardığı yüz akçe fiyatındaki gümüş dizgini, büyük kızıl eğri eyeri, göl gibi geniş kara keçeyi verip ata taktığında atı otuz kulaç boyunda, üç kulaç kuyruklu, dağ gibi büyük kahverengi at olur. Atası daha sonra oğlana giymesi için kara deri çizmesini, kara ipek paltosunu, kara deri kemerini, üzeri rütbeli kara samur kürkünden şapkasını, kullanması için ise sert kara yayını, kızgın çelikten okunu verir. Oğlan atını deneyip evine döner ve kendisi de atı da analarından sütü emip yola koyulurlar. Yolda saçının önüne düştüğünü fark eden oğlan anasına saçını kestirmek için geri döner ve saçını kestirdikten sonra adının ne olacağını sorar. Atası da oğlana handan kendisine ad vermesini istemesini söyler ve oğlan doksan atın dolanamadığı ak saraylı, demir, tunç iki direkli hanın obasına gelir. Han oğlana asık suratlı, Daş-Hüren atlı Tanaa-Herel ismini verir ve obasına dönen oğlan uzak yere gitmek üzere olduğunu ve yanına acıkmaz, susamaz arkadaş ile zayıflamaz, durmaz at istediğini bağırarak dile getirir. Bir süre sonra elli askeriyle Belgeçi'nin oğlu Beli-Şınar bey ile kırk askeriyle Tölgeçi'nin oğlu Döju-Şınar bey gelir ve yola koyulurlar.

Hün-Haan'ın obasına yaklaştıklarında Hün-Haan eski çağın dedikoducu sarı sutrasını açıp baktığında doksan askerle birlikte Tanaa-Herel, Beli-Şınar bey ve Döju-Şınar beyin Pat-Patpalçın hanın altın kraliçesini davet etmeye gittiklerini görür ve onları obasına davet eder. Misafirlerini saygıyla ağırlayan Hün-Haan kendi altın kraliçesini kendilerine verebileceğini söyler fakat Tanaa-Herel bunu kabul etmez. Giderlerken Hün-Haan'ın altın kraliçesi gümüş ile işlenen örtüsünü hediye edip, bu örtüyle ölen şeyin dirilip, sönen ateşin tutuşturulabileceğini söyler. Bu örtüyü alan Tanaa-Herel ve arkadaşları yollarına devam ederler. Bu sefer uzaktan Ay-Haan'ın obası görünür ve Ay-Haan da eski çağın dedikoducu sutrasını açıp baktığında Tanaa-Herel ve arkadaşlarının geldiğini görür, obasına davet eder.

Tanaa-Herel ve Döjü-Şınar bey davete teşrif ederler. Misafirlerini saygıyla ağırlayan han, kendisinin altın kraliçesini onlara verebileceğini söyler fakat onlar kabul etmez. Giderlerken bu sefer de Ay-Haan'ın altın kraliçesi onlara yetişip altın ile işlenen örtüsünü verip, bu örtüyle ölen şeyin diriltirilip, sönen ateşin tutuşturulabileceğini söyler. Örtüyü alan Tanaa-Herel ve Döjü-Şınar yollarına devam eder. Bu sefer de Şulbus-Haan'ın obasına yaklaştıklarında Şulbus-Haan sarı sutrasından Tanaa-Herel ve arkadaşlarının geldiğini görüp davet eder fakat ilk davete olumlu yanıt vermezler. Daha sonra tekrar davet edildiklerinde Tanaa-Herel ve Beli-Şınar Şulbus-Haan'ın dokuz katlı cam evine giderler fakat kendisinin yiyip içmedikleri şeyleri ikram edince Tanaa-Herel sinirlenir bağırmaya başlar ve çılgınlık etkisiyle eteklerinin altları ile atların kuyrukları yanmaya başlar.

Şulbus-Haan'ın obasını terk eden Tanaa-Herel ve arkadaşları yollarına devam ederlerken Pat-Patpalçın hanın altın kraliçesini almaya giden Kuskun-Kuyuram ve Saaskan-Sayıram kardeşlerle karşılaşır. İki kardeşin hana sunmak için götürdükleri hediyeleri alarak yollarına devam ederler ve zehirli bir denizin kıyısına gelirler. Yüksek kayaları yerinden koparıp denize atarak üzerinden geçerler fakat Tanaa-Herel'in atı Daş-Hüren'in topuğunun teki zehirli denize girince ölür. Bunun üzerine Tanaa-Herel ölen şeyi diriltir, sönen ateşi tutuşturan altın iple işlenmiş örtüyü atının üzerine silkelediğinde atı dirilir ve onu em, ilaç otuyla iyileştirir. Daha sonra zehirli otların olduğu yere gelirler ve burada da bu otları yiyen Daş-Hüren ölür. Tanaa-Herel altınla işlenmiş olan örtüyü silkeler ve atı dirilir. Daha sonra Pat-Patpalçın'ın obasına gelirler ve han misafirleri için içkiler sunar, daha sonra Tanaa-Herel de yolda karşılaştığı iki kardeşten aldığı hediyeleri hana verir. Ertesi gün han kendi evinde halısını, masasını serip, içkisini sunup misafirlerini ağırlar ve ardından da altın kraliçeyi malının ortasından verdiği mal, eşyaların ortasından verdiği eşya ve halkının ortasından verdiği halk ile birlikte gönderir.

Tanaa-Herel beraberindeki kişileri üst dünyadan gönderip kendisi engellerin olduğu yoldan gider ve önce hediyelerini aldığı iki kardeşi, sonra da Şulbus-Haan'ın obasındaki askerleri öldürerek Ay-Haan'ın obasına gelir. Ay-Haan günü gelince altın kraliçesini gönderir. Daha sonra Hün-Haan'ın obasına gelir ve o da doksan atın çeviremediği yuvarlak ak sarayını kurup, malının ortasından mal, eşyasının ortasından eşya, halkının ortasından halk vererek kraliçesini gönderir. Tanaa-Herel Hün-Haan'ın altın kraliçesini Beli-Şınar beye, Ay-Haan'ın altın kraliçesini de Döjü-Şınar beye verip kendisi Şan-Haan'ın obasına gider.

Şan-Haan'ın kurduğu ak sarayda altın kraliçeye dua eden Şan-Haan'ın yüz kadını

yüz oğlan doğururken, dua etmeyen sekiz kadın ise sekiz enik doğurur. Şan-Haan, Tanaa-Herel'in getirdiği altın kraliçeyi hile ile almayı düşünüp, Tanaa-Herel'i Erlik-Lovun hanın yanına gönderir. Karısından yolda karşısına çıkan engelleri nasıl geçebileceğini öğrenen Tanaa-Herel yola koyulur ve yolda karşısına çıkan engellerin bir kısmını karısının verdiği torbada bulunan şeylerle, bir kısmını da ağaca bez bağlayıp kutsayarak geçer. Erlik-Lovun hanın obasına gelen Tanaa-Herel atını demir direğe bağlayıp içeri girer ve Şan-Haan'dan aldığı şeylere karşılık kendisinin bir şey vermediğini, bu yüzden alacağı şeyleri almaya geldiğini söyler. Fakat Erlik-Lovun böyle bir şey olmadığını söyler, bunun üzerine Tanaa-Herel kavga etmeye başlar ve bunu duyan, önden yakarak öldürdüğu Őulbu-Haan eşyaların arasından kafasını çıkararak Erlik-Lovun'a oğlanın istediği her şeyi vermesini söyler. Erlik-Lovun sandığını karıştırmaya başlayınca, Tanaa-Herel masanın üzerinde duran dokuz cevheri aşırıp, yumuşak kızıl şeyi de avucuna alarak atına binip geldiği yoldan hiçbir engele takılmadan geri döner. Bu sırada Erlik-Lovun hanın şeytanları ve elçileri de Tanaa-Herel'in peşindedir. Şan-Haan'ın obasına yaklaşan Tanaa-Herel boğazından aşırıldığı dokuz cevheri dokuz yöne püskürüp, avucuna aldığı yumuşak kızıl şeyi de obanın yanına atıp acınacak şeyinin bunlar olduğunu söyleyerek oradan uzaklaşır ve böylece Şan-Haan Tana-Herel'e yenilmiş olur. Tana-Herel de mutluluğuna mutluluk katarak yaşamaya devam eder.

TON ARALÇIN HAAN DESTANI

Erken çağın omzunda, eski çağın başında yaşlı anne-babalı, kapkara akbaba tüyünden tüy takılmış, attığı hedefi şaşmaz, altın temrenli oku olan, Bora-Hülük atlı Ton-Aralçın Haan yaşamaktadır. Kendinden sonra doğan kardeşi, kendinden önce doğan ağabeyi olmayan Ton-Aralçın'ın malına bakıp, işini yapan sekiz tunç donlu on beşten fazla lanetli kardeşler arkadaşıdır. Ton-Aralçın bir gün sihirli dua kitabını açıp baktığında on beşten fazla lanetli kardeşler ile arkadaşlığını sürdürdüğu sürece her şeyin kötü olacağını görür ve yanlarına giderek onlardan ayrılmaz zorunda olduğunu söyler. Daha sonra ana ve babasını, mallarını ve eşyalarını alarak göçüp gider.

Ton-Aralçın gittiğinden beri yiyecek bir şey bulamayan, avlanmayan lanetli kardeşler, bu duruma çözüm bulabileceğini düşündükleri Açıtı bahşıya gitmeye karar verirler. Ak-oy'da oturan bahşının mağarasına gelen kardeşler, atlarını at direğine bağlayıp içeri girerler ve bahşıya olup biteni anlatırlar. Açıtı bahşı da sandık içinden çıkardığı altmış kulaç kementi vererek, bu kementle yakalanmayacak bir şey olmadığını söyler ve kardeşler yurtlarına döner. Lanetli kardeşler bu kementi attıkları gibi tavşan, elik,

geyik gibi ne varsa yakalayıp etini yiyip, derilerini elbise yapıp giyip yaşayıp dururlar. Bir gün en küçük oğlan kementi attığında çok güçlü bir şey yakalar ve tüm kardeşler bir olup çektiklerinde arkasından bakınca ay gibi, önünden bakınca gün gibi altın kraliçeyi görürler. Altın kraliçeyi sarıp bağlarlar fakat ona ne yapacaklarını bilemedikleri için Açıtı bahşıya gitmeye karar verirler. Tam bu sırada arkadaşlarını merak ettiği için Ton-Aralçın gelir ve Kurbustu-Haan'ın Toolay-Çeçen altın kraliçesi olduğunu anladığı kraliçeyi kendisine vermelerini söyler. Ton-Aralçın ve lanetli kardeşler obaya döner ve Ton-Aralçın altın kraliçeyi kendisine alıp, lanetli kardeşleri de evlendirir.

Ton-Aralçın hanın kızıl rütbeli beyi bunu duyar ve Kurbustu-Haan'ın bu olanları duyması halinde iyi şeyler olmayacağını düşünüp Ton-Aralçın'ı obadan uzaklaştırmaya karar vererek yanına çağırır. Ton-Aralçın, beyin obasına gelir ve bey ona Şulbustu'nun ülkesinde savaştan beter savaş olduğunu, onu obaya yaklaştırmadan geri döndüğünde kendisinin kızıl rütbesini alarak yerine bey olabileceğini söyler. Ton-Aralçın gider gitmez bey üç yüz askeriyle Ton-Aralçın'ın obasını üç kat kuşatır. Bunun üzerine Toolay-Çeçen kayınvalidesinin yanına gelip beyin kendisini almaya geldiğini fakat ona yakalanmayacağı için Ton-Aralçın'ın döndüğünde kendisini izlemesine gerek olmadığını söyleyip kuş donuna bürünerek gökyüzüne çıkar. Arkasına baktığında obanın yağmalandığını gören Toolay-Çeçen, Açıtı bahşının yanına gelir ve Ton-Aralçın'ın kendisini takip etmemesini tembihleyip, sağ kolundaki bileziği çıkarıp verir.

Ton-Aralçın, Şulbustay'ın ülkesine varır ve savaş olmadığını görüp giderken bir yerde çökük boz bir ev görüp at üstüneyken onu yıkar ve kara alçak masa üzerinde yanmakta olan tunç şamdandan çıkan oğlanları teker teker öldürür. Daha sonra Arzaytı'nın üstüne sihir ile dokuz kat gökkuşağı çekerek çıkar ve altın-gümüş kuyuların olduğu yere gelerek Toolay-Çeçen'i bekler. Bir ay boyunca bekler fakat Toolay-Çeçen gelmez. Bunun üzerine atını boz at pisliğine, kendisini boz peline dönüştürerek beklemeye devam ettiğinde Toolay-Çeçen gelir fakat kokudan rahatsız olarak kendisi gider ve hizmetçisini gönderir. Hizmetçi kuyulara geldiğinde kuyuların başında oturan Ton-Aralçın kuyudan suyu alabileceğini söyleyip, hizmetçinin altın kuyudan aldığı suyu koyduğu altın çaydanlığa kendisinin altın bileziğini bırakır. Eve dönen hizmetçiden altın çaydanlıktaki suyu dökmesini isteyen Toolay-Çeçen'in eline daha önce bahşıya bıraktığı altın bilezik düşer. Bu bileziğin kendisinin bileziği olduğunu anlayan Toolay-Çeçen, hemen kuyuların yanına gider ve Ton-Aralçın'a olup biten her şeyi anlatır. Daha sonra üst dünyaya çıkmak üzere olan Toolay-Çeçen Ton-Aralçın'ı babasının çok sinirli biri olduğu ve yollarda pek çok

engel olduğu için peşinden gelmemesi konusunda uyarır fakat Ton-Aralçın dinlemeyerek peşinden üst dünyaya çıkar. Üst dünyaya çıkar çıkmaz karşısına önce Eger ve Kazar adlı iki it çıkar ve altın küçük kamçısıyla boyunlarını kopararak öldürür. Daha sonra karşısına iki Han-Hereti kuş ve ardından dört ayağında dört kılıçlı, azı dişleri kılıçlı iki ak buğra çıkar ve onları da çelik kılıcıyla öldürerek yoluna devam eder. En son karşısına çıkan sıcak demir kişiyi de alt eden Ton-Aralçın tüm engelleri aşarak keçeden kepenekli zavallı atlı oğlana dönüşerek Toolay-Çeçen'in obasına gelir.

Toolay-Çeçen, babasına alt dünyadan yırtık elbiseli bir oğlanın koyun ve buzağuları gütmek için geldiğini söyler. Babası da ertesi gün İdik-Tey'in tepesine çıkıp inek sağma vakti geldiğinde oğlana yıldırım düşüreceğini söyler. Bunun üzerine Toolay-Çeçen Ton-Aralçın'a her şeyi anlatır. Ertesi gün Ton-Aralçın düşen yıldırımlardan kurtulduktan sonra okların hepsini toplar ve kendi kılığına dönüşerek Kurbustu-Han'ın sarayına topladığı tüm okları atar. Bunun üzerine Kurbustu-Han bir eline altmış parça ak ipek kumaşı alıp, bir eline de altın ağızlı kara içki matarasında içki alarak Ton-Aralçın'ın otağına gelir ve kendisini tanıtır. Hediyelerini sunar ve Ton-Aralçın içkilerin hepsini içerek karşılıklı konuşurlar. Bir gün Kurbustu-Han Ton-Aralçın'ı yanına çağırarak Toolay-Çeçen ile birlikte alt dünyaya dönmeden önce alt dünyada Aldıgır-Kara-Mangıs'ın olduğu dünyayı iyileştirmek için onu yenip gelmesini söyler. Ton-Aralçın ertesi gün alt dünyaya iner ve yolda giderken Aldıgır-Kara-Mangıs için kişi ciğeri arayan lamalarla karşılaşır, onu hakkında bilgi alır ve onu nasıl öldürebileceğini öğrenir. Daha sonra Aldıgır-Kara-Mangıs'ın olduğu yere gelir ve o uyurken alınının ortasından çıkan iki tunç donlu boğanın boyunlarını aynı anda vurarak öldürür. Kurbustu-Han'ın yanına gelen Ton-Aralçın, Kara-Mangıs'ı öldürdüğünü ve artık yurduna dönmek istediğini söyler fakat Kurbustu-Han bu sefer de Kara-Mangıs'ın akrabası olan Hüler-Mangıs'ı öldürmesini söyler. Ertesi gün tekrar alt dünyaya giden Ton-Aralçın yolda karşılaştığı yüz ihtiyar kadından Hüler-Mangıs'ın öldürülecek yerini öğrenip onu da öldürerek Kurbustu-Han'ın obasına döner. Kurbustu-Han da bunun üzerine Ton-Aralçın'ın devesini, arabasını hazırlayıp, kraliçesiyle gitmesinin uygun olduğunu belirtip gitmelerine izin verir. Ton-Aralçın, Toolay-Çeçen'i de alıp alt dünyadaki obasına geri döner ve bir ayda uyuyacağı uykusunu uyuyup uyanır. Dışarı çıktığında atı Hülük-Bora'nın hiçbir şey yemeden yerinde durduğunu fark eder ve onunla konuşup kızıl rütbeli beyin yanına gitmeye karar verir. Bey'in ahırının yanına geldiğinde ana-babasını görür ve kızıl rütbeli beyi ve karısını öldürerek, ihtiyar ana-babasını, evini-barkını, mallarını alıp obasına geri döner. Obasına geldikten sonra bir ayda

uyuyacağı derin uykusunu uyuyup uyandığında atını hiç yerinden kıpırdamamış olarak bulur ve nedeninin Şulbustay'ın ülkesinde ölen Buga-Kara kahraman, Soybun gözcü ve habercileri olduğunu öğrenir. Toolay-Çeçen'e gelip onları nasıl diriltebileceğini sorar ve onları orada bulmanın zor olduğunu fakat vereceği ak örtü ile onların kemiklerini bulup, kızıl örtüyü sallayıp, tunç şamdanda bulunan sadeyağı ağızlarına sürdüğünde onarlı diriltebileceğini söyler. Şulbustay'ın ülkesine varıp, öldüren adamları ve atlarını diriltiren Ton-Aralçın obasına dönerken yolda kara heybe taşıyan ak sakallı ihtiyarla karşılaşır, karşılıklı tütün içerlerken ihtiyar ona, akşam annesinin, sabah da babasının öleceğini, onların cesetlerini yakarak gömmesi gerektiğini söyler. Oğlan obasına vardığında ihtiyarın dediği gibi akşam annesi, sabah babası ölür ve cesetlerini yakıp gömüp, taşlarla üzerini örtterek saklar.

BAYAN-TOOLAY DESTANI

Evvel zaman içinde, barış zamanı iken Ak-Hem'de çoluğu-çocuğu olmayan, yaşlı kadınlı, malı hayvanları başını aşmış, Tuman-Kıskıl atlı Möge Bayan-Toolay ihtiyar yaşamaktadır. Bayan-Toolay bir gün ak taygasının üzerine çıkıp hayvanlarını sayarken bir toz bulutu görüp bakmaya gittiğinde kendisine doğru gelen Kök-Şokar atlı bir erle karşılaşır. İki de tütünlerini içip sohbet ederlerken ikisinin de çocuğunun olmadığını bu yüzden de dövüşün bir faydası olmayacağını konuşup, birbirlerinden ayrıldıklarında kadınlarının doğurmuş olabileceğini söyleyip birbirlerine çakmaklarının kavını, taşını hediye ederek ayrılırlar.

Bayan-Toolay evine vardığında karısı hamile olduğunu söyleyip hareketsiz bir şekilde yatmaktadır fakat Bayan-Toolay buna inanmaz. Bayan-Toolay uyurken bir çocuk ağlaması duyar ve uyandığında gerçekten karısının doğurduğunu görüp, doğan çocuğun göbeğini çelik egesiyle keser. Günler geçer ve oğlan koşturmaya, oynamaya başlar. Bir gün bir tepe üzerine çıkıp oğluna bakarken obasının karşısına sonradan Karatı-Haan'a ait olduğunu öğrendiği hayvanı az, insanı çok bir oymağın yerleştiğini görür. Karatı-Haan'ın azıcık hayvanının boğazı doymamaktadır ve bir gün bakıp incelerken çok hayvanlı ihtiyar karı-kocanın obasının yanına geldiğini anlar. Onları ganimet olarak almanın mantıklı olacağını düşünen Karatı-Haan, hizmetçilerini davetçi olarak gönderir fakat Bayan-Toolay gelen iki hizmetçiyi de kabul etmeyerek gönderir. Daha sonra Bayan-Toolay karısının bu davete gitmesinin iyi olacağını söylemesi üzerine Tuman-Kıskıl atını alarak Karatı-Haan'ın obasına gelir, at direğine atını bağlayarak içeri girer. Karatı-Haan'ın karısı masasını, çaydanlığını hazırlayıp Bayan-Toolay'a içki sunar fakat Bayan-Toolay kabul

etmez. Kadın daha sonra Bayan-Toolay'ın atını övüp türkü söyleyince dayanamaz ve kadının sunduğu zehirli içkiyi içince hemen ölür. Daha sonra Bayan-Toolay'ın obasına gidip karısını da öldürür ve mallarını, hayvanlarını ve koyun çobanı yapmak üzere çocuğu da alıp obasına döner.

Günler geçtikçe Karatı-Haan oğlanı, ana-babası gibi öldürmekle tehdit ederek işlerini yaptırır. Bir gün oğlan Karatı-Haan'm kendisini öldüreceğini düşünüp ağlarken yanına ilk önce kuzgun daha sonra da tüyleri keçelenmiş kulun gibi ak iki yaşındaki tay gelir ve onlara olanları anlatır. Bunun üzerine tay, oğlanın kendisinin üzerine binmesini söyleyip bir de kuzu yakalayarak kuzeye giderler. Bir yerde durup tayını otunu yiyip, suyunu içmesi için salıverdikten sonra kendisi de kuzunun etini yiyip, postunu sarınarak uyur. Ertesi gün tayı gelip oğlanı uyandırır ve birlikte büyük nehrin kıyısındaki büyük yalçın kayanın yanına gelirler. Tay oğlana, bu kayanın açılacak yerini bulursa hayatta kalabileceğini söyler. Oğlan kayanın ağzını bulup açtığında içinde kara deriden çizme, kara ipekten elbise, kara samurdan şapka olduğunu görür ve onları giyer, sert kara yayı omzuna asar. Daha sonra atına altın-gümüştan yapılan dizgini, ipekten süslemeli keçesini, gümüş eyeri takar ve tay, al donlu at olur. At, oğlana sorarlarsa kendisinin Ak-Hem'de yaşayan Möge Bayan-Toolay atalı, Tuman-Kıskıl atlı Möge Sagaan-Toolay olduğunu ve Kök-Şokar atlı Kök-Hevek Han kayınbabasından yüz yıllık hediyesini almaya gittiğini söylemesini tembihler.

Sagaan-Toolay daha sonra atına binip yola koyulduğunda bir toz yığınının kendisine doğru gelmekte olduğunu görür. O şeyi yanına geldiğinde, insan değil şeytan gibi, kısa kare sakallı, yağız çehreli, çok güçlü bir er olduğunu görüp ona kendisini tanıtır. Sagaan-Toolay karşılaştığı kişiye kim olduğunu sorduğunda ise, o kişi cevap vermeden kuzeye doğru gider. Sagaan-Toolay atına o kişinin kim olduğunu sorduğunda ise kayınbabası olduğunu öğrenip hemen ona yetişip onunla birlikte obasına gider. Oğlan, hanın peşinden yuvarlak ak sarayına girer fakat kendisine hiçbir şey ikram edilmez. Daha sonra halkın arasında gezer fakat yine kendisine yemek-aş veren olmaz. Sonra demir kale bir ev ve oraya sadece odun getiren ve suya giden insanların girip çıktığını görür. Odun getiren kişiyle birlikte içeri giren Sagaan-Toolay, ay-güneş gibi güzel bir kızın oturduğunu görür. Sagaan-Toolay bir süre o kızın kalesinde kalıp odun için dışarı çıktığında atı ona o kızın alacağı kız olduğunu söyler. Oğlan bunun üzerine hanın otağına gidip, artık emanetini almak istediğini söyler fakat han, oğlanın kendisine bir şey vermediğini, Gök oğlu Demir-Möge'nin ise dağ kadarı yedirip, deniz kadarı içirttiğini bu yüzden kızına

kendisine veremeyeceğini söyler.

Ertesi sabah bir kız gelip Sagaan-Toolay'ın hana gitmesi gerektiğini söyler. Bunun sonucunda da hanın kızı için talip olanların atları yarıştırması gerektiğine kara verilir. Sagaan-Toolay atına binecek kimseyi bulamadığından iki torba toprağı atın terkisine yükleyip salıverir. Hanın atlarında da üç kadın vardır ve Tuman-Kıskıl at öne geçince üç kadın, nasılsa sahibi yok diyerek otuz kulaç kılıç ile atın iki baldırını keserler. Daha sonra tuman-Kıskıl at üzerindeki em otunu alıp yiyip kendisini iyileştirip yoluna devam eder ve yarışı kazanır. Fakat han bu sefer de Sagaan-Toolay'ın Demir-Möge ile dövüşmesi gerektiğini söyler ve ertesi gün kispetlerini giydikten sonra dövüş başlar. Sagaan-Toolay dövüşü kazanıp, Demir-Möge'yi öldürdükten sonra taş heykelini dikip hanın otağına gider. Han da hayvanlarının ortasından hayvan, mallarının ortasından mal ayırıp, ak evini hemen kurdurur. Oğlan bir gün bike kalmadan hayvanlarını ve altın kraliçesini alarak gider. Yolda hayvanları dinlenmesi için bırakıp kendisi de avlanmaya gidip geri döndüğünde hiçbir şeyin kalmadığını, sadece at direği ve başında bir kara matara içinde altın kraliçenin kendilerini Amırğa Kara-Moos'un götürdüğünü ve kendilerini takip etmemesi gerektiğini söyleyen bir yazı bulur.

Sagaan-Toolay öcünü almak üzere Amırğa Kara-Moos'un obasına gider ve orada altın kraliçeyi görür. Altın kraliçe Amırğa Kara-Moos'un orada olmadığını, sesini duyunca gelemesini söyler. Amırğa Kara-Moos otağına geldiğinde atı huysuzlanır ve bunun üzerine altın kraliçe eskiden baba ocağından mukozası kurumamış, tüyleri sertleşmemiş küçük oğlak postundan palto dikip giydiği için atının ürkmüş olabileceğini söyler. Daha sonra kraliçe, Kara-Moos'a zehirli içkiyi içirir ve Kara-Moos sızar. Bunun üzerine Saagan-Toolay'a rüzgarla haber gönderir. Kara-Moos'un otağına gelen Sagaan-Toolay onu ok, silah ve baltayla öldürmeye çalışsa da başarılı olamaz. En sonunda Kara-Moos'un boynunu Tuman-Kıskıl'ın boynuna kementle bağlayıp salıverir. Daha fazla acı çekmek istemeyen Kara-Moos, çizmesinin tabanında bulunan karış uçlu kara keskisi ile kendisini öldürmesini ister. Sagaan-Toolay, Kara-Moos'un dediği şekilde onu öldürüp obasına dönerken kendisini sürekli öldürmekle tehdit eden Karatı-Haan'ı hatırlar ve onun obasına giderek onu da öldürüp, evini-barkını göçürüp Ak-Hem yurdunda rahatlık ve barış içinde yaşar.

HAAN-TÖGÜLDÜR DESTANI

Cesur yürekli bir yiğit olan Haan-Tögüldür, şefakatli Kan-Hüren atı ve Angır-Çeçen kız kardeşiyle yaşamaktadır. Bir sabah on üç yaşındaki kız kardeşini çağırıp babalarının babasının zamanından beri kutsal sayılan Arın-Şever ovalarını kutsayarak, uluslarını çoğaltıp bir araya getirmeyi düşündüğünü söyler. Kendisinin de Demir-Kurlug Han'ın Toylu-Buduk güzeller güzeli için düzenlenecek yarışa katılabileceğini söyleyen Haan-Tögüldür, at gözü gibi sönmez gümüş kandilini gümüş sandık içine koyup, altı keskili altın inci okunu düzeltip kutu içine koyar. Daha sonra kız kardeşine dokuz keskili altın ala ok verip ortasından kırıldığı zaman kendisini öldü olarak bilmesini, sağ bir şekilde kalırsa yaşıyor olarak bilmesini, okun bir şeyi dökülüp bozulursa da ıstırap çektiğini bilmesini söyleyerek Kan-Hüren atına binip yola koyulur.

Yolculuğu sırasında karşısına çıkan Demir-Kurlug Han'a ait devenin boynunu kamçıyla vurup kırarak geçen Haan-Tögüldür, daha sonra karşısına çıkan Kojagar-Sarıg atlı Koşkulday-Mergen'i de seksen deve derisi serin yepyeni kispetlerini giyerek katıldığı güreşte boğazını kesip öldürerek geçer. Demir-Kurlug Han'ın obasına yaklaşınca bir ihtiyarla karşılaşır ve ona Toylu-Buduk'un hangi sarayda oturduğunu sorar. İhtiyar ise bunu söylese beş sihirbazcının kendisinin söylediğini bilerek öldürebileceklerini anlatır. Bunun üzerine ihtiyarı Haan-Tögüldür de tehdit edince, bir demir tencere, bir bakır tencere su, beyaz ve sarı bakır borazan ve imbik bulup getirirse Toylu-Buduk'un yerini söyleyebileceğini belirtir. Haan-Tögüldür, ihtiyarın söylediklerini bulup getirince, ihtiyar demir tencereyi ateşe koyup, kendisi içine oturup üzerine borazanı koydurup onun üzerine de beyaz bakır tencereyi yerleştirip içine de su koyar. Daha sonra sarı bakır borazanı kaval gibi kullanıp söyleşerek, Toylu-Buduk'un yüz sekiz kat cam evin üstünde dokuz kat altın cam evin içinde oturduğunu görür. Haan-Tögüldür atını kahverengi taya dönüştürüp, kendisi kepenegi keçeli, gözü irinli insanoğluna dönüşerek dokuz kat altın cam eve gelir ve güzeller güzeli Toylu-Buduk'u dokuz kat minder üzerinde uyuyor görür.

Ertesi gün Demir-Kurlug Han uyandığında atının yanında bağlı duran kahverengi tayı görünce sinirlenir fakat atın bağına çözemeyince sinirlenip bunu çözebilecek Çinliyi getirmeleri için hizmetçileriyle at arabası gönderir. Çinli geldiğinde bu atın Haan-Tögüldür'ün Kan-Hüren atı olduğunu söyler ve tam o sırada da Toylu-Buduk'un yanında keçe kepenekli bir oğlanın uyuduğu haberi gelir. Bunun üzerine Han bu kişinin kim olduğunu söylemeleri için beş sihirbazı çağırır ve onlar da Toylu-Buduk'un yerini söyleyen kişinin dökme demir belli, ağaç göğüslü, beyaz bakır başlı, su beyinli, sarı bakır

ağızlı bir kişi olduğunu söylerler fakat Han böyle bir kişinin olamayacağını söyleyerek sihirbazları suçlar. Demir-Kurlug Han bunun üzerine yüz sekiz kat evin üstüne Uzun Sarıg güreşçisini gönderir fakat güreşçi, oğlak akciğeri ağzından çıkıp fişkıncıca başaramadığını söyleyip geri döner. Daha sonra Demir-Kurlug Han Demir-Oğul güreşçisiyle gider ve Toylu-Buduk'un yanında yatan zavallı oğlanı görür. Haan-Tögüldür uyanınca yanına gelen iki haberci Demir-Kurlug Han ve Demir-Oğul güreşçisinin sütlü çayını kaynatıp, yağlı eti kavurup hazırladıklarını söyleyip davet ederler. Bunun üzerine Haan-Tögüldür elbiselerini giyip, otuz kulaç kara kılıcını asarak Han'ın çadırına gider. Orada Haan-Tögüldür ve Demir-Oğul, Toylu-Buduk için tartışır ve bunun üzerine Han, atış-yarış yapmalarını, kazanan kişinin de Toylu-Buduk'u alabileceğini söyler. İlk olarak Demir-Oğul güreşçinin atları ile Haan-Tögüldür'ün Kan-Hüren atı yarışır ve Kan-Hüren yarışı kazanır. Daha sonra Han, üç yüz altmış güreşçiyi yenip ardından da Demir-Oğul güreşçiyi yenerse iki yarışın üzerine çıkabileceğini söyler. Haan-Tögüldür üç yüz altmış güreşçiyi üç saat otuz dakika içinde yenip Demir-Oğul güreşçiyle güreşmeye başlar ve onu da yener.

Haan-Tögüldür Toylu-Buduk'u almak istediğini söyleyerek Han'a iki haberci gönderir. Han da Haan-Tögüldür'ün Toylu-Buduk'u almasının uygun olduğunu belirterek ak hayvanını dörde bölüp iki parçasını koparıp, ulu etin dört parçasının iki parçasını kesip altı duvar ak çadırı kurar ve şenlikler yapılır. Daha sonra Demir-Kurlug Han damadına kendisinin Çinge-Şilgi atını verir ve Haan-Tögüldür yola koyulur. Yurduna geldiğinde konaklayacağı yere çadırını kurup, halkı içinden içki-kımızını toplattırıp, içki mataralarını ağzına kadar doldurup, beş tür hayvanı bütünüyle pişirip hazırlarlar. Daha sonra Angır-Çeçen kardeşini Bakıştay-Höö'ye üç şenliğini yaparak verir. Mallarını kardeşiyle eşit olarak paylaşır, sonunda üç büyük yurt kurarak evcil hayvanlarını, ak hayvanlarını besleyip, soylarını devam ettirip, yaşarlar.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Dicle DEMİRBAŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Kırşehir / 1990

Yabancı Dili : İngilizce

E-posta : dicledemirbas@hotmail.com

Eğitim Durumu

Lisans : Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü